

13. GRANSKINGEN AV FORSVARETS ETTERRETNINGSTJENESTE

13.1. Tidligere utredninger om og gransking av E-tjenesten

13.1.1. *Utredninger*

13.1.1.1. *Follestad-utvalget*

Dette utvalget, ledet av generalmajor I. Follestad, ble oppnevnt av Forsvarsdepartementet 8. april 1949 og avga innstilling i juni 1949. Mandatet var å utrede spørsmålet om fordeling av oppgaver mellom de militære myndigheter, politiet og sivilforsvaret, og å levere utkast til direktiver og retningslinjer ledsaget av kommentarer.

Instillingen dannet noe av bakgrunnen for kongelig resolusjon 10. juni 1949, som i I 5 definerer begrepet femtekolonne slik:

"Med femtekolonister forstås i dette direktiv nordmenn eller utlendinger som innenfor landets grenser arbeider for fremmed makt med ulovlig etterretningsvirksomhet, planlegging og gjennomføring av sabotasje, attentater e.l."

Gjennom resolusjonen ble det gitt pålegg om at de militære sjefer i fred skulle samarbeide med politiet for å hindre at femtekolonnister fikk innpass på militært område. Direktivet forutsatte at det til enhver tid skulle gjelde visse bestemmelser for samarbeidet mellom de militære sjefer samt politiet og andre sivile myndigheter. Follestad-utvalgets innstilling la også et visst grunnlag for fastsettelsen av slike bestemmelser. Utvalget hadde ellers vesentlig betydning for sikkerhetstjenesten. Det vises til 10.2.3.

13.1.1.2. *Femtekolonnistutvalget (Lånkan-utvalget)*

Utvalget ble oppnevnt i fellesskap av Justis- og Forsvarsdepartementet våren 1950 og avga innstilling 17. januar 1951. Formann var utryknings sjef Per Lånkan og blant medlemmene ellers var politiinspektør Asbjørn Bryhn og oberstløytnant Vilhelm Evang. Mandatet var, med utgangspunkt i den kongelige resolusjon av 10. juni 1949 og Follestad-utvalgets innstilling, å foreslå nødvendige bestemmelser om samarbeidet mellom de militære sjefer, politiet og andre sivile myndigheter. Utvalget ga i sin innstilling en nærmere definisjon av femtekolonnebegrepet, som senere tilnærmet ordrett kom inn i overvåkingsinstruksen av 6. juni 1952. Det foreslo også regler for samarbeidet mellom Forsvaret og politiet, som senere, i bearbeidet form, lå til grunn for samarbeidsinstruksen av 1955. Det behandlet videre spørsmålet om etterretnings- og sikkerhetstjeneste innenfor Heimevernet. Utvalget hadde ellers vesentlig betydning for sikkerhetstjenesten. Det vises til 10.2.3.

13.1.1.3. Andersen-utvalget (Utvalget til koordinering av E- og S-tjenesten i Forsvaret)

Utvalget ble nedsatt av Forsvarsdepartementet i mai 1952 og avga innstilling i 1953. Mandatet var å vurdere hvorvidt etterretnings- og sikkerhetstjenestens organisasjon var av rimelig størrelsesorden, eller om det var overlapping av virksomhetsområdene eller på annen måte forelå muligheter for rasjonalisering. Utvalget ble ledet av Andreas Andersen, rektor ved Forsvarets sivile skoler, tidligere statssekretær i Forsvarsdepartementet, fra oktober 1953 direktør ved statsministerens kontor, sekretær og senere formann for Koordineringsutvalget under Regjeringens sikkerhetsutvalg.

Utvalget foreslo at "etterretningstjenesten organiseres i en sentral instans som utfører den vesentligste del av arbeidet, mens spesielle oppgaver tilfaller de 3 forsvarsgrenenes overkommandoer". Utvalgets innstilling la ellers i stor grad grunnlaget for den organisasjon som siden har vært gjeldende.

13.1.1.4. Kaldager-kommisjonen

Kaldager-kommisjonen ble nedsatt av Forsvarssjefen 23. september 1965 og avga innstilling 17. desember 1965. Bakgrunnen var den uro som i noen tid hadde hersket blant personellet i staben, blant annet en rekke klagesaker. Mandatet var å studere personellforvaltningen og vurdere den oppståtte kritikk. Kommisjonen ble ledet av generalmajor Chr. R. Kaldager. Det foreligger også en rekke skriftlige redegjørelser for kommisjonen.

Kommisjonen fremsatte i sin innstilling en rekke kritiske kommentarer til FO/Es organisasjon og virksomhet. Blant annet ble påpekt de uklare forhold som kunne skapes ved at sjefen for etterretningstjenesten hadde kunnet gå utenom sin egentlig foresatte Forsvarssjefen. Det ble videre pekt på at økingen i personellstyrken i forhold til Andersen-utvalgets forslag vesentlig hadde skjedd på innhentingssiden, mens den militære vurderingskapasiteten var redusert. Det ble vist til at det var stor misnøye i alle deler av staben, et stort antall klagesaker, og at enkelte ansatte hadde meget lange tjenestefravær uten at det ble foretatt noen opprydding. Kommisjonens anbefaling var blant annet å innføre innbeordring på rulleringsbasis av et større antall regulært utdannede yrkesoffiserer med god kontakt til sine forsvarsgrener.

13.1.1.5. Mellbye-utvalget

Mellbye-utvalget, som ble oppnevnt ved kgl res av 28. januar 1966 og avga innstilling 12. mai 1967, med høyesterettsadvokat Jens Chr. Mellbye som formann, undersøkte ikke etterretningstjenestens virksomhet. Utvalgets mandat var å gjennomgå og vurdere de prinsipper som lå til grunn for den virksomhet som har til hensikt å forebygge og motvirke forbrytelser mot statens sikkerhet og det daværende organisasjonsmønster for virksomheten. Bakgrunnen for oppnevningen var blant annet et grunnlagt spørsmål i Stortinget 14. januar 1966 om hvorvidt statsministeren etter den uro som på flere måter

hadde kommet til uttrykk med hensyn til etterretnings-, sikkerhets,- og overvåkingstjenesten, ville nedsette et utvalg for å vurdere og styrke tilliten til disse.

Innstillingen tok på denne bakgrunn opp samarbeidsforholdet mellom overvåkingspolitiet og etterretningstjenesten, som etter utvalgets oppfatning hadde vært uakseptabelt dårlig. Utvalget foreslo blant annet opprettet et eget koordineringsutvalg bestående av etterretningssjefen, sjefen for sikkerhetsstaben, overvåkingssjefen og en representant for Utenriksdepartementet.

13.1.1.6. Tomannsutvalget

Et utvalg bestående av to personer, nemlig stortingsrepresentant Alv Jacob Fostervoll og generalløytnant Rolf Eriksen, ble oppnevnt av forsvarsministeren 24. januar 1973, og avga innstilling 18. november 1976. Utvalget hadde, med en noe annen sammensetning, vært oppnevnt under den tidligere regjering i 1972. Utvalgets mandat var, innenfor rammen av FO/Es organisasjonsmessige plassering og hovedoppgave, å vurdere og eventuelt foreslå justeringer blant annet vedrørende FO/Es organisasjon og oppsetningsplan. Utvalget vurderte en rekke forhold av organisatorisk og personellmessig art. Innstillingen og dens forslag kan ikke ses å ha spesiell betydning for kommisjonens mandat.

13.1.1.7. Karstad-utvalget (Etterretningstjenestens organisasjon og virksomhet)

Utvalget (formelt arbeidsgruppen), med nyhetsredaktør Arne Karstad som formann, ble nedsatt av forsvarsministeren 18. mai 1989 og avga innstilling 18. september 1990. Mandatet var å vurdere prosedyrer, organisasjon og ledelse av norsk E-tjeneste, derunder mulige alternativer og forbedringer innenfor rammen av den etablerte hovedstruktur. Arbeidsgruppen fikk dessuten i oppdrag å vurdere Kontrollutvalget for etterretningstjenestens mandat og sammensetning. Se om dette under 13.11.3.

Blant de spørsmål innstillingen tok opp, var om FO/Es rapporteringsvirksomhet var tilfredsstillende ut fra sentrale brukeres behov. Det ble pekt på som et problem at E-tjenesten til tider kommuniserte direkte med politisk ledelse i Forsvarsdepartementet uten at embetssjiktet ble orientert. Det ble også påpekt et ønske om bedre kommunikasjon med overvåkingspolitiet. Det ble ellers gitt en historisk oversikt over tjenestens organisasjon, og over ulike utenlandske samarbeidsparter og de avtaler dette samarbeidet bygger på. Det ble videre foreslått å gi et eget mandat for Kontrollutvalget.

13.1.1.8. Dahl-gruppen

Riksadvokaten satte den 3. juni 1993 ned en uavhengig etterforskningsgruppe under ledelse av førstestatsadvokat Edward Dahl, med sikte på å undersøke påstander fra Hans Henrik Ramm og Johan Marius Setsaas om ulovlig avlytting/overvåking. Bakgrunnen for nedsettelsen av gruppen var et brev Ramm og Setsaas hadde skrevet til Stortingets

justiskomiteé 31. mai 1993, og som samme dag ble oversendt Riksadvokaten fra justisministeren. Brevet inneholdt påstander om at de to underskriverne, samt en rekke andre norske borgere, var utsatt for ulovlig avlytting/overvåking.

Førstestatsadvokat Dahl avla sluttrapport 10. juni 1993, med en mindre tilføyelse av oktober 1993. Kommisjonen har hatt tilgang til rapporten, samt til gruppens samlede avhørsmateriale. Rapporten gjennomgår påstandene fra Hans Henrik Ramm, Johan Marius Setsaas, samt en tredje klager, og foretar en samlet vurdering av påstander fra samtlige klagere om at det eksisterer en "fjerde hemmelig tjeneste".

Hans Henrik Ramms påstander knyttet seg til mistanke om/uro omkring at han selv og personer i kretsen rundt tidsskriftet Norsk Oljerevy, som han er redaktør for, var gjenstand for ulovlig overvåking/avlytting. Statsadvokat Dahls konklusjon på dette punkt var at etterforskingen ikke har frembragt *bevis av vekt* for dette. Det het videre:

"På den annen side foreligger det omstendigheter som kan være forenlig med slik virksomhet, men som mest sannsynlig har naturlige, ikke straffbare årsaker. Det har ikke vært mulig å klarlegge dette nærmere."

Det antydes her at et mulig motiv i tilfelle kunne være Ramms oljekunnskaper, slik at det eventuelt kunne bli tale om en form for industrispionasje. I denne forbindelse nevner Dahl at Norsk Oljerevy tidligere ble drevet av Erling Haugan, som ifølge egne opplysninger på 1970-tallet hadde en dobbeltagentrolle overfor KGB i samarbeid med overvåkingspolitiet, og at KGB angivelig var interessert i oljevirkosomhet herunder Norsk Oljerevy. Påtalevedtak i saken var henleggelse etter bevisets stilling.

Johan Marius Setsaas hadde fremsatt påstander om at han helt siden tidlig på 1980-tallet har vært gjenstand for telefon- og romavlytting. Han mente at Mossad i samarbeid med en norsk samarbeidspartner, samt en rekke personer utplassert i og rundt sitt nærmiljø, skulle stå bak avlyttingen. Førstestatsadvokat Dahl bemerker at etterforskingen har vært vanskelig, idet Setsaas nektet de teknisk sakkyndige tilgang til sin leilighet. De sakkyndige har like fullt, ut fra de undersøkelser de har kunnet foreta, konkludert med at det er svært usannsynlig at Setsaas har vært utsatt for elektronisk overvåking. Dahl konkluderer for sin del med at det ikke foreligger bevis for at det har skjedd ulovlig overvåking/avlytting hos Setsaas. Han bemerker videre at det heller ikke foreligger noe iøynefallende motiv for en slik virksomhet. Til slutt heter det:

"Det foreligger omstendigheter som kan være forenlig med overvåking, men sannsynligheten for at dette har skjedd vurderes som meget liten."

Påtalevedtak ble her at saken henlegges fordi intet straffbart forhold finnes bevist.

Også en tredje person mente seg å være gjenstand for ulovlig overvåking med bakgrunn i sin kontakt med Johan Marius Setsaas. Overvåkingen ble påstått å ha skjedd i form av forfølgelse pr. bil. Han har også ment seg telefonavlyttet, men de sakkyndiges konklusjon var her at elektronisk avlytting er usannsynlig. Ut fra dette, og ut fra at den påståtte bilepisoden er umulig å verifisere, var førstestatsadvokat Dahls konklusjon at

ulovlig overvåking/avlytting ikke anses bevist. Påtalevedtaket ble henleggelse fordi intet straffbart forhold finnes bevist.

Påstandene om en "fjerde hemmelig tjeneste", fremsatt av Ramm/Setsaas og av flere andre personer, gikk blant annet ut på følgende:

- Virksomheten har tilknytning til de hemmelige tjenestene, spesielt E-tjenesten.
- Det eksisterer en operasjonsledelse.
- Justisdepartementet beskytter den ulovlige virksomheten.

Førstestatsadvokat Dahl ga uttrykk for at gruppen forgjeves forsøkte å komme i kontakt med kildene til påstandene, blant annet kildene til boken *Vi som styrer Norge*. Det eneste de lyktes i, var å få kontakt med en rekke mellommenn, som i sin tur nektet å oppgi kilder. Arbeidet med å nærme seg kildene ble etter en tid stilt i bero i påvente av at Nygaard Haug-utvalget skulle fremlegge sin rapport. Det ble antatt at en fortsatt etterforskning ville berøre Nygaard Haug-utvalgets mandat. Da Stortingets granskingskommisjon for de hemmelige tjenester ble oppnevnt, besluttet førstestatsadvokat Dahl å innstille etterforskningen for denne delen av saken. Parallell etterforskning ble ikke ansett ønskelig og Dahl-gruppens materiale ville i stedet, i den utstrekning det var ønskelig, bli overført til kommisjonen.

Det ble også etterforsket en del enkeltstående saker. Det gjelder tre tilfeller av påstått telefonavlytting, samt et lydbånd Dagsrevyen mottok i desember 1993 med opptak av en telefonsamtale mellom to personer og tilbud om nærmere opplysninger mot penger og løfte om anonymitet. I ett av de påståtte telefonavlyttingstilfellene konkluderte de sakkyndige med at det var sannsynlig at avlyttingsutstyr hadde vært i bruk, i et annet at den eneste konklusjon som kunne trekkes var at avlyttingsutstyr hadde vært i bruk. Det var ikke holdepunkter for å si noe om hvem som sto bak. Begge forholdene var imidlertid strafferettslig foreldet. Det tredje tilfellet ble antatt å skyldes menneskelig svikt eller feil med telefonen. Etterforskningen vedrørende Dagsrevy-båndet ble innstilt og materialet ble på samme måte som for resten av saken stilt til rådighet for Stortingets granskingskommisjon for de hemmelige tjenester.

13.1.1.9. Skauge-kommisjonen

Ved kgl res av 24. september 1993 ble det oppnevnt en kommisjon med mandat "på grunnlag av Stortingets vedtak å legge fram forslag til Regjeringen om en kontrollordning for de hemmelige tjenester". Det stortingsvedtaket det ble vist til, var stortingsvedtak av 18. juni 1993 der Stortinget, etter behandlingen av St meld nr 39 (1992-93) om overvåkingstjenesten, besluttet å styrke den parlamentariske kontroll ved selv å oppnevne et kontrollutvalg som skal føre kontroll, ikke bare med overvåkingstjenesten og sikkerhetstjenesten, men også med den militære etterretningstjeneste. Leder var konserndirektør Arne Skauge, oppnevnt av Stortinget.

Kommisjonens innstilling ble avgitt til Justisdepartementet 7. februar 1994. Den er offentliggjort som NOU 1994:4 Kontrollen med "de hemmelige tjenester". Innstillingen fremla forslag til en midlertidig lov om kontroll med etterretnings-, overvåkings- og

sikkerhetstjeneste. Kontrollen ble foreslått utøvd av et utvalg oppnevnt av Stortinget som, i tillegg til å føre regelmessig tilsyn med tjenestene, skulle behandle klager fra enkeltpersoner og organisasjoner og ha kompetanse til å ta opp saker av eget tiltak. Innstillingen ble, etter å ha vært på høring, fulgt opp ved Ot prp nr 83 (1993-94) om lov om kontroll med etterretnings-, overvåkings- og sikkerhetstjeneste. Etter behandling i Stortinget på grunnlag av Innst O nr 11 (1994-95) ble den nye loven vedtatt av Stortinget 3. februar 1995. Slikt kontrollutvalg ble oppnevnt av Stortinget 26. mars 1996.

13.1.2. Nygaard Haug-utvalget

Utvalget til å undersøke påstander om ulovligheter eller irregulære forhold med tilknytning til Forsvarets etterretningstjeneste, Etterretningstjenesteutvalget, med førstelagmann Agnes Nygaard Haug som formann, ble oppnevnt ved kgl res 16. april 1993. Innstillingen ble avgitt til Forsvarsdepartementet 30. juni 1994. Bakgrunnen for oppnevningen av utvalget var særlig de påstander om ulovligheter og kritikkverdige forhold i etterretningstjenesten som på den tiden nettopp var fremkommet i media, blant annet etter utgivelsen av boken *Vi som styrer Norge*, som kom ut i oktober 1992. Utvalgets mandat var å undersøke påstander om at Forsvarets etterretningstjeneste har foretatt ulovlig telefonavlytting av norske borgere eller andre ulovlige aktiviteter rettet mot norske borgere. Også spørsmålet om eventuelle ureglementerte forhold mellom Etterretningsstaben og utenforstående miljøer i Norge skulle vurderes av utvalget. Undersøkelsen skulle omfatte tidsrommet fra og med 1961 og frem til oppnevningen, med mulighet til å gå lenger tilbake enn til 1961, dersom dette skulle vises seg ønskelig.

I forbindelse med påstandene om telefonavlytting og annen overvåking av nordmenn, ga utvalget en beskrivelse av virksomheten i etterretningstjenestens bunkere i Ruseløkka-området i Oslo. Utvalget fant det på det rene at det hadde foregått avlytting rettet mot utenlandske mål herfra, men fant ingen indikasjoner på avlytting av norske borgere i den perioden mandatet omfattet. Utvalget fant heller ikke holdepunkter for at det hadde foregått andre former for avlytting eller overvåking, herunder spaning, romavlytting eller registrering i etterretningstjenestens regi, rettet mot nordmenn.

Utvalget drøftet også spørsmålet om etterretningstjenesten har vært brukt til å fremme Arbeiderpartiets politiske interesser, eller om tjenesten eller personer tilknyttet den har gått ut over sine oppgaver ved å drive politisk påvirkning eller ved lekkasjer til partipolitiske miljøer. Drøftelsen var her særlig knyttet til daværende nestleder i etterretningstjenesten Trond Johansen og de påstander som var fremsatt mot ham. Utvalget fant ikke grunnlag for påstandene om partipolitisk bruk av etterretningstjenesten. Det fant heller ikke grunnlag for påstandene om utilbørlig politisk påvirkning, og fant ikke tilstrekkelige holdepunkter for at lekkasjer til partipolitiske miljøer skal ha forekommet. Uten at utvalget fant grunn til å reise kritikk mot enkeltpersoner, bemerket det likevel at den nærhet det hadde vært mellom sentrale personer i etterretningstjenesten og partipolitiske miljøer, kunne ha uheldige sider.

Utvalget behandlet også en rekke konkrete påstander knyttet til tjenesten, så som påstander om at Stay behind har vært misbrukt og under utilstrekkelig nasjonal kontroll, at etterretningstjenestens økonomi ikke har vært under kontroll, at tjenesten for å slette sine spor har makulert/brent store mengder arkivmateriale, at tjenesten skulle være involvert i general Lambrechts' død i Paris i 1956 og at den skulle ha utvist uforsvarlighet i forbindelse med den sovjetrussiske avhopper Fofanofs tjenestegjøring i staben i begynnelsen av 1950-årene. Utvalget fant ikke dekning for noen av påstandene.

13.2. Den militære etterretningstjenestes oppgaver - oversikt over instruksverket

13.2.1. Historie

De militære myndigheter ble sommeren 1914 gitt tillatelse til å samarbeide direkte med alle offentlige tjenestemenn i etterretnings- og kontraspionasjesaker. Disse tjenestemennene var forpliktet til å rapportere alle mistenkelige forhold.

I forbindelse med krigsutbruddet ble lov om forsvarshemmeligheter vedtatt, jf nærmere under 6.3.3.4. Ved lov av 24. juni 1915 fikk Kongen fullmakt til å gi bestemmelser om kontroll med post- og telegrafforsendelser. Slike bestemmelser ble gitt ved kgl res av 27. august 1915. Resolusjonen omfattet også bestemmelser om at det kunne overlates til militære myndigheter å utføre, men ikke beslutte, slik kontroll.

Generalstabens Etterretningskontor ble etablert i august 1914 og arbeidet etter instruks gitt av Stortinget. Etter krigen forfalt tjenestene i takt med den øvrige beredskap. Det var ikke satt klare målsettinger fra myndighetene, og ressurstildelingen var svært begrenset. Etter hvert som frykten for det revolusjonære Sovjetunionen og trusselen fra Nazi-Tyskland begynte å bli mer synlig, ble det blåst liv i etterretningstjenesten etter samme mønster som under første verdenskrig.

Den 1. januar 1941 ble Forsvarsdepartementets Etterretningskontor opprettet i London med følgende formål:

- å være bindeledd mellom Forsvarsdepartementet, Utenriksdepartementet og det britiske Secret Service organisasjoner
- å planlegge og lede de hemmelige operasjonene i Norge
- å samle politiske og militære opplysninger om forholdene i Norge
- å assistere propagandakomiteen¹

Under dette kontor kom også Opplysningskontoret som var opprettet i november 1940, og som utviklet seg til et sikkerhetskontor som i samarbeid med britenes MI 5 blant annet kontrollerte flyktninger fra Norge.

¹Regjeringsoppnevnt komité for koordinering av propaganda.

I mars 1942 formulerte sjefen for det nyopprettede Forsvarets Overkommando II i Forsvarets Overkommando, oberstløytnant Alfred Roscher Lund, målene for krigstidens Etterretningstjeneste som følger:

- å skaffe FO etterretningsmessig grunnlag for sin virksomhet
- å skaffe de allierte myndigheter et tilsvarende grunnlag for enhver alliert operasjon i Norge
- å søke å få Etterretningstjenesten under best mulig norsk kontroll
- å utnytte fordelene ved å ha samlet alle tre tjenestegreners etterretningsorganisasjoner i en stab
- å utdanne etterretningspersonell til bruk for norske operasjoner
- å utvikle militær chiffer

I februar 1943 ble en formell avtale opprettet mellom Forsvarets Overkommando og Secret Service om å organisere en fast og hemmelig etterretningstjeneste rettet mot Norge. Ansvaret skulle deles likt mellom de britiske og norske organisasjoner, og oppgaven var å samle etterretninger om situasjonen i Norge og videresende dette til rette allierte myndighet. Fra 24. januar 1944 ble det amerikanske Office of Strategic Services - OSS, forløperen til CIA - formelt del i etterretningssamarbeidet rettet mot Norge.

I 1944 ble også Forsvarsdepartementets etterretningskontor underlagt Forsvarets Overkommando II, samtidig som etterretningstjenestens sivile overvåkingsoppgaver ble overført til det nyopprettede Rikspolitiets etterforskningskontor under Justisdepartementet.

13.2.2. *Reetablering i Norge*

Forsvarets Overkommando II flyttet til Norge sammen med resten av frigjøringshæren i mai 1945. Den sentrale oppgave var nå å avvikle krigsapparatet. En annen prioritert oppgave var hjemsending av 360.000 tyske soldater fra Norge i samarbeid med britene, herunder lokalisering og identifisering av krigsforbrytere. Utviklingen i Øst-Europa, og den kalde krigen, skapte mot slutten av 1940-tallet grunnlag for en ny innretning av tjenestene.

13.2.3. *Etterretningssamarbeidet i NATO*

Den Nordatlantiske pakt - NATO-pakten - ble undertegnet i Washington 4. april 1949 av en rekke europeiske land, USA og Canada, for å møte trusselen fra Sovjetunionen. Den teknologiske utvikling med kjernefysiske våpen, nye våpenbærere for luft-, land-, overflate- og undervannskrigføring, endret det militære bildet. Norge kom tidlig inn i dette interessefeltet på grunn av den økende betydning av nordområdet i strategisk sammenheng.

I kjølvannet av etableringen av NATO ble det klart for norske myndigheter at man også innen alliansen hadde et betydelig behov for etterretninger fra nordområdene. Utvalget til koordinering E- og S-tjenesten i Forsvaret, det såkalte Andersen-utvalget, jf 13.1.1.3, påpekte i sin innstilling i 1953 at NATO hadde et betydelig behov for etterretninger fra nordområdene og anførte:

"Atlantehavspakten bygger etterretningsmessig på de nasjonale etterretningstjenester. Etterretningstjeneste er erfaringsmessig det siste et land internasjonalt. Det synes å være helt på det

rene at det i SHAPE blir stillet til dels betydelige krav til norsk etterretningstjeneste. Norsk tjeneste har større mulighet enn andre allierte organer til å dekke nordavsnittet. Vårt lands geografiske beliggenhet gir oss større mulighet for å innhente etterretninger fra dette området, særlig med tekniske hjelpemidler."

Etter som det i nordområdene ble utprøvet og utplassert våpensystemer som direkte truet det amerikanske kontinent, økte det amerikanske behov for å utvikle utstyr og metoder for innsamling av data om denne virksomheten. Norske myndigheter så det slik at de amerikanske interessene var sammenfallende med NATOs og norske interesser. Dette er bakgrunnen for at norsk etterretningstjeneste i løpet av etterkrigstiden med amerikansk støtte utviklet seg til å bli et viktig ledd i det vestlige studium av Sovjetunionens nye våpensystemer. Dette tjente også norske interesser ved at landet fikk bedre og mer rettidig etterretning om den strategiske utvikling i norsk interesseområde.

Ifølge Utvalget til vurdering av etterretningstjenestens organisasjon og virksomhet, Karstad-utvalget, som leverte sin innstilling i 1990, har norsk deltakelse i internasjonalt etterretningssamarbeid vært styrt av følgende grunnleggende forutsetninger, som har vært absolutte fra norsk side:

- at det tjener norske sikkerhetsinteresser
- at det ikke bryter med norsk utenrikspolitikk
- at alle installasjoner med utenlandsk utstyr på norsk område er under full norsk suverenitet og kontroll og at tjenesten bare drives av norsk personell
- at alle innsamlete informasjonen skal kunne analyseres og vurderes på norsk hold før de blir frigjort til samarbeidspartnerne
- at utenlandsk personell bare er tillatt på stasjonene for installasjon og opplæring i bruk av utstyr.

Samarbeidet mellom Norge, USA og andre alliansepartnere ble på dette grunnlag formalisert i 1950-årene, gjennom faste avtaler og regelmessig konsultasjon. Norges målsetting på etterretningssiden har også vært at landet etter hvert i stor grad skulle dekke de nasjonale og allierte etterretningsinteresser i nordområdet for å forhindre at de vestlige stormakters innsats i området skulle utsette Norge for belastning.

Etterretningssamarbeidet i NATO styres gjennom årlig oppdatering av en rekke faste NATO-dokumenter. Det styrende dokument er MC 161 The Military Intelligence Estimate, som blir vedtatt på et årlig møte av paktens etterretningssjefer og som angir et omforent syn på det som nå kalles Den militære etterretningsvurdering og som tidligere ble kalt Den militære trussel.

Frem til 1989 ble i praksis den alt overveiende del av innsamlingsvirksomheten på etterretningssiden rettet mot den sovjetiske militære aktivitet i nordområdet og de nordøstlige sovjetiske landområder, det vil si Leningrad militærdistrikt. I den grad det var behov for det, og man hadde analysekapasitet til å nyttiggjøre seg annen informasjon, ble slik fremskaffet gjennom bilaterale samarbeidskanaler eller det institusjonaliserte NATO-samarbeidet. Dette betydde at Norge, som de fleste mindre land innenfor NATO-alliansen, har vært avhengig av en utstrakt grad av informasjonsutveksling med samarbeidende tjenester.

13.2.4. *Nasjonale ansvarslinjer*

Kgl res av 27. november 1970 og kgl res av 5. august 1994 Instruks for Forsvarssjefen, fastslår at Forsvarssjefen er ansvarlig for Forsvarets etterretningstjeneste. Han skal gjennom forsvarsministeren, eller etter dennes anvisning, gi regjeringen de informasjonen som er av betydning for dens virksomhet. Styringsfunksjonen skjøtter han primært gjennom Forsvarssjefens oppdrag og operative direktiv til etterretningsstaben, senest oppdatert 1. november 1993. Punkt 3 sier:

"Etterretningsstabens virksomhet skal bidra til grunnlaget for utforming av norsk sikkerhets- og forsvarspolitikken både på kort og lang sikt. Rettidige etterretninger er en viktig forutsetning for korrekt episode- og krisehåndtering, og som bidrar til strategisk varsel om et mulig angrep på landet. Det er derfor av stor betydning å fremskaffe godt underbygde etterretninger. Etterretningsstaben skal videre bidra til grunnlaget for langtidsplanlegging av operativ virksomhet og strukturutvikling i Forsvaret. Etterretningsstaben skal også yte bidrag til NATOs fellesforsvar og ved norsk deltakelse i øvrige internasjonale operasjoner. For å løse sine oppgaver skal Etterretningsstaben om nødvendig følge, registrere, holde oversikt over, analysere og rapportere ikke alliert militærpolitisk og militær aktivitet i områder som støter opp mot norsk territorium. Etterretningsstaben skal også følge utviklingen innen andre områder som er av betydning for norske sikkerhetsinteresser, og forberede etterretningsmessig grunnlagsmateriale som støtte for militær innsats utenfor norsk territorium. Etterretningsstaben skal samarbeide nært med våre allierte. Norsk deltakelse i internasjonale operasjoner vil øke betydningen av slikt samarbeide."

Forsvarsministeren har på vegne av regjeringen det øverste ansvar for etterretningstjenesten som en del av Forsvarets virksomhet.

Ut fra hensynet til etterretningstjenestens spesielle oppgaver er det i etterkrigstiden utviklet en praksis hvor forsvarsministeren har orientert og konsultert lederen i militærkomiteen, senere forsvarskomiteen i Stortinget, om spørsmål som angår etterretningstjenestens virksomhet. Nestformannen i komiteen har som regel også vært til stede. Ordningen ble mer formalisert fra og med 1973, da Stortingets president begynte å delta i orienteringene, som etter hvert utviklet seg til å bli årlige. Forsvarsministeren informerte den utvidete utenriks- og konstitusjonskomité om kontaktordningen i 1978. Komiteen sa seg tilfreds med ordningen, og det er fra Stortingets side ikke senere reist spørsmål ved denne.

Som ledd i den forvaltningsmessige styring av etterretningstjenesten ble det tidlig etablert et særskilt kontrollorgan. Initiativet ble tatt av forsvarsminister Jens Chr. Hauge i 1947 i et møte med Riksrevisjonens ledelse hvor man drøftet hvordan etterretningstjenestens midler skulle styres. Resultatet ble at en av Riksrevisjonens ekspedisjonssjefer påtok seg å revidere Etterretningsstabens hemmelige regnskaper. Det ble etablert et kontrollutvalg som består av forsvarsministeren, fra 1967 representert ved departementsråden, Forsvarssjefen og den ansvarlige ekspedisjonssjef i Riksrevisjonen. Departementets representant har vært utvalgets formann og ekspedisjonssjefen ved Forsvarsdepartementets plan- og budsjettavdeling har fungert som sekretær. Det vises til fremstillingen under 13.11.

13.2.5. *Endringer i den internasjonale situasjon*

Endringene i den internasjonale situasjon, herunder sammenbruddet av Sovjetunionen og Warszawapakten, utvikling av ny NATO-strategi, og nær fullstendig bortfall av ressurser fra bilaterale forbindelser de senere år, har ført til justering og tilpasning av etterretningstjenesten.

Full nasjonal finansering av tjenestene har medført betydelige reduksjoner og en omfattende omorganisering, men muliggjør samtidig klarere nasjonale prioriteringer og innretting av etterretningstjenesten.

13.2.6. *Forholdet til sideordnete tjenester*

Etterretningstjenesten er ansvarlig for å overvåke den ytre trussel representert ved fremmede makter. Målet for denne overvåking er potensielt fiendtlige makters intensjoner og militære kapasitet. Politiets overvåkingstjenestes ansvar er overvåking av den indre trussel, først og fremst å forebygge og motvirke fremmed etterretning og virksomhet fra norske borgeres side som kan medføre fare for rikets indre sikkerhet. Oppgaven til Forsvarets sikkerhetstjeneste er å sikre personell, materiell og informasjon i Forsvaret mot fremmed etterretning, terrorisme, sabotasje og undergravingsvirksomhet. Frem til 1965 var sikkerhetstjenesten i Forsvaret en del av Etterretningsstabens oppgaver. Denne del av stabens virksomhet er behandlet i pkt 10.2.

Overvåkingsinstruksen av 1952 bestemte at overvåkingstjenestens distriktssentraler skulle ha regelmessig kontakt med de militære distriktskommandoer og påse at samarbeidet med de militære myndigheter foregikk i "overenstemmelse med særinstruks og gjeldende retningslinjer". Slike retningslinjer ble ikke gitt før ved Instruks for samarbeidet mellom de militære myndigheter og politiet til trygging av rikets selvstendighet og sikkerhet, vedtatt av Regjeringens sikkerhetsutvalg i august 1955. Denne instruksen, som trekker opp retningslinjer for ansvars- og oppgavefordelingen mellom tjenestene, ble avløst av en ny samarbeidsinstruks i 1980, jf pkt 4.5.

Siden 1947 har samarbeidet mellom den militære etterretnings- og sikkerhetstjeneste og Politiets overvåkingstjeneste blitt koordinert i et eget utvalg - fra 1949, da Regjeringens sikkerhetsutvalg ble opprettet, til 1965 kalt Koordineringsutvalget under Regjeringens sikkerhetsutvalg. Dette året ble Sikkerhetstjenesten skilt ut som egen stab i Forsvarsstabens. Fra 1965 til 1977 har samarbeidet mellom tjenestene foregått i Det rådgivende sikkerhetsutvalg. I 1977 ble Koordineringsutvalget for etterretnings-, overvåkings- og sikkerhetstjenesten opprettet. Det vises til pkt 4.5.

13.3. Forsvarets etterretningsstab (FOE)

13.3.1. *Etablering og historie*

Grunnlaget for etterretnings- og sikkerhetstjenesten ble etablert i forbindelse med det behov som oppsto under første verdenskrig. Særlig britisk og tysk sjøfartsspionasje

skapte problemer. Generalstabens etterretningskontor ble etablert i august 1914. Kontoret var ledet av kaptein Trygve Frivold Graff-Vang med en stab på to offiserer og en underoffiser. Admiralstabens apparat var tilsvarende lite. Også antallet tjenestemenn innenfor politiet som arbeidet med sikkerhetsspørsmål var ubetydelig. Etterretningen ble konsentrert mot den maritime spionasje.

I mellomkrigstiden forfalt tjenestene i takt med det øvrige beredskap. I tiden 1918-1937 var det ingen egen tjeneste i politiet som hadde ansvaret for overvåkings- og sikkerhetsspørsmål. Generalstabens etterretningskontor forsøkte med sine meget begrensede ressurser å fylle tomrommet. Kontoret delte sin oppmerksomhet mellom nazistenes fremmarsj i Sentral-Europa og kommunistrelatert virksomhet i arbeiderbevegelsen.

Først i siste halvdel av 1930-årene, da det ble åpenbart at naziregimet i Tyskland utviklet seg til en trussel, begynte en gjenoppbygging av tjenestene. Generalstabens hadde i 1936, i samarbeid med Admiralstaben og Justisdepartementet, iverksatt tiltak for å effektivisere kontraspionasjen. I juli 1937 ble det gitt instruks for politiets overvåkingstjeneste, som delte landet i fem sentraler. Et samarbeid mellom lokale politimestre og militære sjefer ble satt i gang.

Etter initiativ fra daværende kaptein Alfred Roscher Lund ble det fra november 1936 opprettet en systematisk radioavlyttingstjeneste under Generalstabens etterretningskontor. Høsten 1937 ble etterretningstjenesten skilt ut og lagt under Generalstabens som selvstendig fjerde avdeling. Rittmester Harald Wrede Holm ble tilsatt som sjef og beholdt denne stilling inntil felttoget i Norge var slutt 10. juni 1940. Bemanningen var meget beskjeden, til å begynne med bare fire mann, som steg til seks frem til 1939. Tildelingen av ressurser var også meget begrenset. Arbeidet besto i det vesentlige i studier av utenlandske aviser, tidsskrifter og budsjetter. Kontakt ble dog opprettet til utenlandske makters militærattacheer, og det ble organisert et uformelt internordisk etterretningssamarbeid, særlig mellom Norge og Sverige. Samarbeidet med Sverige ble formalisert i 1939 i et møte mellom den svenske Forsvarsstabens Underrettelsestjeneste og Admiralstabens etterretnings- og sambandsavdeling. Ifølge avtalen skulle de to land gjensidig varsle hverandre om fremmed sjømiliter virksomhet.

Innad benyttet Generalstabens landets seks distriktskommandoer som etter hvert organiserte en omfattende kontraspionasjevirksomhet. Ved 6. Divisjon i Nord-Norge ble det utnevnt etterretningsledere i alle regimentsdistrikter. Disse rapporterte mistenkelige forhold og engasjerte sine egne rapportører. Egne tillitsmenn ble plukket ut innen post- og telegrafvesenet samt på arbeidsplasser som hadde med militære transporter eller byggearbeider å gjøre.

Etter krigsutbruddet i 1939 ble signaletterretningen trappet opp ved alle militære anlegg, og særlig ved Marinens fartøyer, som tidlig ble mobilisert i nøytralitetsvakten. Den største og best kamuflerte innsatsen i denne delen av etterretningstjenesten skjedde ved bruk av 27 radiostasjoner i den nye Sikkerhetstjenesten for sivil luftfart. Jakten på fiendtlig radiotrafikk førte til behov for dechiffrering av chiffer- og kodemeldinger. Et slikt kontor ble opprettet vegg i vegg med overvåkingspolitiet i Victoriagården i

Rådhusgaten 8. Kaptein Roscher Lund, som i lang tid hadde vist store evner på chifferområdet, ble beordret som sjef. Kontoret, som samarbeidet både med militære myndigheter og overvåkningspolitiet, ble kamuflert under navnet Forsvarsdepartementets opplysningskontor. I samme bygning ble det opprettet et eget radiokontrollkontor for å overta den tekniske ledelse av radiolytte- og peiletjenesten. Vinteren 1940 ble det innkjøpt to mobile lytte- og peilevogner.

I april 1939 ble det gitt bestemmelser 1939 om skjerpet telefon- og telegrafkontroll. Lokale telegrafbestyrere fikk herunder direktiv om å melde mistenkelig telefon og telegramkorrespondanse til politiet. Fra november samme år ble reglene ytterligere skjerpet slik at alle utenlandske telegrammer skulle kopieres og leveres til lokal politimester. Fra desember ble all trafikk fra utlandet sentralisert over Oslo, hvor all kommunikasjon med mistenkelig innhold ble oversendt til politiet.

Ved krigsutbruddet hadde Norge således en liten, men forholdsvis profesjonell etterretnings- og overvåkingstjeneste som fortløpende kunne rapportere så vel den meget omfattende etterretningsvirksomhet som var rettet mot landet, som den sikkerhetspolitiske utvikling. Det synes klart at både den militære og den politiske ledelse ble holdt løpende orientert om trusselutviklingen slik den ble vurdert fra Generalstaben og overvåkingspolitiet. Det kunne dokumenteres en sterkt økende tysk etterretningsinnsats mot Norge vinteren og våren 1939/40. Tyske militære forberedelser ble rapportert av flere utenlandske attachéer, samt gjennom forbindelsene fra øvrige nordiske lands tjenester.

Under felttoget fortsatte etterretningstjenesten en improvisert mobil virksomhet. Arbeidet var basert på avhør av krigsfanger, innsamling og analyse av erobrete dokumenter og en begrenset radiospaning.

Allerede 21. juni 1940 fikk fenrik Sverre Midtskau i oppdrag å bygge opp et etterretningskontor i Utenriksdepartementet i London. I begynnelsen var kapasiteten liten. Tysk og norsk kringkasting ble avlyttet, og dannet grunnlaget for daglige nyhetsbulletiner til regjeringen. Midtskau kom etter hvert i kontakt med den britiske general Beaumont-Nesbit, Director of Military Intelligence ved War Office. Britene iverksatte nødvendig opplæring av det norske etterretningspersonellet og alt i oktober ble den første etterretningsgruppen sendt til Norge.

På britisk side ble det på denne tiden opprettet en ny organisasjon, Special Operations Executive (SOE), underlagt Departementet for økonomisk krigføring. Målsettingen var gjennom geriljakrig, sabotasje og raid mot de besatte områdene på fastlandet å binde store tyske styrker, oppmuntre motstandsevne og redusere tyskernes ressursgrunnlag. Norskekysten ble tidlig plukket ut som operasjonsmål, og en norsk underavdeling av SOE ble etablert.

I november 1940 ble sivilingeniør og geodet Kristian Gleditsch beordret som sjef for det nyopprettede opplysningskontoret i London. Kontoret skulle opprinnelig ta seg av nykommere og organisere alminnelig velferdsarbeid, men kontorets egentlige jobb utviklet seg etter hvert til å bli kontroll og avhør av alle nordmenn som i stigende antall

strømmet til Storbritannia. Kontoret samarbeidet herunder med det britiske MI 5 som var ansvarlig for overvåking og kontrapionasje. Kristian Gleditsch hadde bakgrunn som motdagist og marxist. Rekruttering av personer med bakgrunn i arbeiderbevegelsen til de hemmelige tjenester representerte noe nytt. Tjenestene ble ikke lenger på sosialistisk hold oppfattet som et borgerlig våpen i klassekampen, men som et nødvendig hjelpemiddel i kampen mot en felles fiende.

Nødvendigheten av samordning av de forskjellige behov og initiativ førte til opprettelse av Forsvarsdepartementets etterretningskontor 1. januar 1941, med major Finn Nagell som leder. Mandatet var:

- være bindeledd mellom Forsvarsdepartementet, Utenriksdepartementet og Secret Service
- samle politiske og militære opplysninger om forholdene i Norge
- planlegge og lede de hemmelige operasjoner i Norge
- assistere propagandakomiteen.

Opplysninger var viktig ikke bare for militære operasjoner, men også for å få en oversikt over det samlede krigsbilde. Arbeidspresset var stort, i løpet av krigen ble ca 14.000 personer eksaminert av etterretningstjenesten, og kartoteket over norske borgere med unasjonale innstillinger steg etter hvert til 47.000 navn. Etterretningskontoret under Forsvarsattachéen ved ambassaden i Stockholm (MI 2) skal ha hatt et register på 71.000 navn. Personopplysningene var ikke utelukkende innhentet gjennom avhør av nyankomne til England, men også ved et sterkt utbygget nett av rapportører. Det oppsto uro over metoder som ble benyttet - som overhøring av samtaler på barer mv. Påstander om at etterretnings- og sikkerhetstjenesten ble nyttet for innenrikspolitiske formål ble også fremsatt.

Militært var det viktig at personer som kunne tenkes å arbeide for fienden kunne isoleres, slik at disse ikke fikk mulighet for å forsyne fienden med krigsviktige opplysninger. Kartotekvirksomheten var samtidig det første skritt i forberedelsene til oppgjøret med nazistene. Forsvarsdepartementets etterretningskontor økte etter hvert i størrelse og hadde i mars 1942 i alt 46 ansatte. Foruten de sentrale avhør av flyktninger bisto kontoret britene i arbeidet med å plukke ut, trene og sende agenter bak tyskernes linjer i Norge.

I mars 1942 ble Forsvarets ledelse i London sentralisert i det nye Forsvarets Overkommando. Målsettingen for det nye Forsvarets Overkommando var å legge planer for gjenerobringen av Norge. Planleggingen skulle baseres på forskjellige alternative forutsetninger og et intimt samarbeid mellom norske og allierte land-, sjø- og luftstridskrefter. For å utvikle etterretningsgrunnlaget for denne målsettingen ble etterretningstjenesten reorganisert til en avdeling under Forsvarssjefen kalt Forsvarets Overkommando avdeling II. Forsvarsdepartementets etterretningskontor skulle fortsatt bestå som et halvt sivilt overvåkings- og sikkerhetsorgan. Som sjef for Forsvarets Overkommando II, ble beordret oberstløytnant Alfred Roscher Lund. Han formulerte ved sin tiltredelse målene for krigstidens etterretningstjeneste som beskrevet under 13.2.1.

Forsvarets Overkommando II ble organisert i to hovedseksjoner, en seksjon for offensiv etterretning og en for kontraspionasje. Etterretningsseksjonen ble igjen delt i hær-, marine- og flyvåpenavdelinger og med mindre avdelinger for telekommunikasjoner, jernbaner og veier samt administrasjon, tegne- og kartkontor. Et eget kontor tok seg av kontakten til den sentrale E-organisasjonen i Norge, XU. Et kontor for chifferanalyse og signaletterretning under ingeniør Erling Qande ble opprettet i mai 1942. Totalt antall ansatte i 1943 var 83 personer, hvorav 30 var britiske kontorassistenter.

I 1944 ble også Forsvarsdepartementets etterretningskontor underlagt Forsvarets Overkommando II som etter hvert vokste til 233 ansatte, hvorav 83 var britiske kontorassistenter. Dette skjedde samtidig som Rikspolitiets etterforskningskontor under Justisdepartementet ble opprettet. Alle etterretningstjenestens sivile overvåkingsoppgaver ble overført til dette kontoret. Restene av det tidligere sikkerhetskontoret fikk nå som oppgave å drive sivil etterretning på Norge under ledelse av kaptein Vilhelm Evang. Det var også som tidligere nevnt et etterretningskontor i Stockholm (MI 2), ledet i en lang periode av major Ørnulf Dahl. Dette kontoret var en mellomstasjon mellom Norge og London, men hadde utvilsomt også stor selvstendig betydning.

I februar 1943 ble det opprettet en formell avtale mellom Forsvarets Overkommando og britenes Secret Service om å organisere en fast og hemmelig etterretningstjeneste rettet mot Norge. Ansvaret skulle deles likt mellom organisasjonene og oppgaven var å samle etterretninger om situasjonen i Norge og videresende dette til rette allierte myndighet. Avtalen betydde i praksis at norsk offensiv etterretningstjeneste i stor utstrekning ble underordnet britene.

Året etter fikk norsk og britisk etterretning en ny viktig partner: The Office of Strategic Services (OSS), etablert av USA i 1941. Dette var forløperen til etterkrigstidens CIA. Organisasjonen hadde foreløpig liten erfaring, men store ressurser. Fra 24. januar 1944 ble OSS formelt del i etterretningssamarbeidet rettet mot Norge, med særlig plikt til å skaffe radiomateriell.

Samarbeidet mellom de tre nasjoner gjaldt i første rekke de agenter som ble plassert bak de tyske linjene i Norge med direkte radiosamband til britenes Home Stations. Dette samarbeidet resulterte i totalt 183 slike operasjoner på Norge. 142 radiostasjoner var i drift i kortere eller lengre tid og mer enn 5500 meldinger i chiffer ble formidlet. Tapene var små, bare 15 av de ca 200 profesjonelle agentene mistet livet. Antall frivillige hjelpere i Norge er anslått til ca 1800. I tillegg til disse operasjonene, som ble organisert og ledet direkte fra London, vokste det frem store, vel organiserte etterretningsorganisasjoner i Norge. Den største og mest hemmelige ble kalt XU. Denne ble bygget opp og ledet av offiserer og intellektuelle og hadde flere tusen medlemmer.

XU drev i starten sin etterretningsvirksomhet i samarbeid med Milorg, men av sikkerhetsgrunner ble den i 1941 utskilt som et eget selvstendig apparat ledet fra Oslo og Stockholm. Organisasjonen ble bygget ut slik at den i 1942 dekket hele Sør-Norge, med hundrevis av kontakter i byer og bygder. Daglig ble rapporter over tyske tropper, festningsverk og forlegninger sendt med kurer langs faste ruter til Sverige, hvorfra

materialet ble videresendt til London med fly. I 1944 ble nettet videreutbygget til Nord-Norge slik at hele landet var dekket av frivillige agenter som kartla de tyske styrkene i Norge. I tillegg til observatørvirksomheten bygget XU ut et fremragende kontaktnett i alle deler av det norske samfunn. Men etterretningstjenesten i Norge besto ikke bare av XU og agenter sendt fra etterretningsavdelingen i London. En rekke andre organisasjoner ble organisert og ledet fra Sverige, som for eksempel det sjømilitære nett RMO.

13.3.2. *Organisering i Norge etter fredsslutningen*

Forsvarets Overkommando II under oberst Roscher Lund flyttet til Norge med resten av frigjøringshæren i mai 1945 og flyttet inn i overvåkingspolitiets gamle lokaler i Rådhusgaten 8. Den sentrale oppgave i 1945/46 var å avvikle krigsapparatet. Det var ikke lenger bruk for alle etterretningsagentene utdannet i England. I Norge skulle XU, RMO, Zero og andre illegale organisasjoner oppløses. En annen prioritert oppgave var hjemsending av 360.000 tyske soldater fra Norge. Britiske militære myndigheter kontrollerte dette arbeidet. På norsk side ble det organisert et screenerkorps på 200-300 mann, ledet av Kristian Gleditsch og Vilhelm Evang. Da denne jobben var gjort medio 1946, begynte allerede en ny trussel, og dermed et mål for etterretningstjenesten, å materialisere seg. Vestens konfrontasjon med Sovjetunionen i den spirende kalde krigen stilte nye krav til de hemmelige tjenester.

Oberst Roscher Lund, som hadde spilt en sentral rolle i etterretningstjenesten fra midten av 1930-årene, overlot roret som sjef for etterretningstjenesten til sivilmajor Vilhelm Evang. Sjefskiftet fra en høyt respektert generalstabsoffiser med chiffer som spesialitet, som hadde ledet norsk etterretningstjeneste gjennom det meste av krigen, til en mann uten militær utdannelse og med realfag som sivil kompetanse, og som under krigsårene hadde hatt forholdsvis underordnede stillinger, vakte oppsikt. Evangs bakgrunn i Mot Dag og det forhold at han hadde sonet 30 dagers fengsel for antimilitaristisk propaganda i yngre år, høynet ikke hans anseelse i offiserskorpset.

Evang skulle komme til å lede utbyggingen av en tjeneste som etter hvert skulle få et anselig omfang. Han startet med gjenoppretting av signalspaningen. Han utnyttet herunder militære og sivile radiostasjoner landet rundt. På militært område utenfor Kirkenes ble i 1946 landets første lytte- og peilestasjon anlagt i en provisorisk brakke. Materiell fra erobrete tyske peile- og lyttestasjoner på Kløfta og Fornebu ble nyttet. Samarbeidet med et annet land hadde betydelig erfaring med signalspaning fra krigen, også rettet mot Sovjet, ga en god start. I staben ble et sentralt chiffer- og radiospaningskontor bygget ut.

Ressursgrunnlaget for utbygging av etterretnings- og sikkerhetstjenesten var i begynnelsen meget begrenset. Dette endret seg gradvis etter kommunistkuppet i Tsjekkoslovakia i februar 1948, som spredte frykt for kommunistisk overtakelse av stater med felles grense til Sovjetunionen og for en utvikling mot en ny verdenskrig. Krigsfrykten førte også til at det i mange kretser oppsto redsel for undergravingsvirksomhet i Norge. Det ble tatt initiativ til en Stay behind-organisasjon som skulle

være kimen til et nytt Milorg i tilfelle deler av eller hele landet skulle bli utsatt for en sovjetisk okkupasjon. I konservative offisers- og forretningsmiljøer begynte samtidig noen, som ikke syntes å stole på de etablerte tjenester, å organisere seg i private motstandsorganisasjoner, ofte med røtter i krigens Milorg, XU og liknende. Den mest kjente av disse hemmelige gruppene ble stiftet på et møte i Oslo Militære Samfunn i 1948. De ca 150 fremmøtte besluttet å opprette en landsomfattende organisasjon for å kartlegge medlemmer av Norges Kommunistiske Parti, aktivister i fagorganisasjonene, intellektuelle venstreradikale og andre såkalte oppviglere. Kontakter skulle etableres på alle arbeidsplasser over hele landet og rapporter samles i et sentralt register. Evang ble tidlig orientert om disse privat organiserte og finansierte overvåkingsorganisasjonene. Noen av disse ble infiltrert og sprenget, mens andre ble oppmuntret til å fortsette mot å samarbeide med Etterretningsstaben.

Den organisasjonen som ble stiftet i Oslo Militære Samfunn, ble på et møte, hvor i tillegg til Evang, også den nyutnevnte overvåkingssjefen Asbjørn Bryhn var til stede, gitt tillatelse til å fortsette, men på Etterretningsstabens premisser. Organisasjonen var ledet av en gruppe krigsveteraner og næringslivsledere - Jens Lien, Theodor Platou, Carsten Lütken, Rolf Riise og Aksel Taranger. Denne gruppen, som gjerne ble benevnt Femmannsgruppen, opprettet undergrupper i alle fylker basert på krigstidens motstandsbevegelse. Gruppen hadde kontakter i alle viktige bedrifter, som rapporterte suspekt virksomhet og personer til et sentralkartotek på advokat Lütkens kontor.² Dette var en forløper til den senere okkupasjonsberedskapen eller Stay behind.

I 1948 ble den såkalte skipsetterretningen, kodenavn Delfinus, organisert etter oppdrag fra Evang. E-staben vervet agenter på norske skip. Disse kunne observere interessante fartøyer og installasjoner på land. I starten var det særlig havnene i Kola-området og Østersjøen som interesserte, men etter hvert ble resultatene så gode og interessen så stor blant vestlige samarbeidspartnere, at også mål i andre deler av verden, som i Midtøsten, Svartehavet og kommuniststater i Asia, ble tatt i betraktning. Fiskefartøyer ble også nyttet. Det materialet som etter hvert ble brakt til veie, ble utnyttet til byttehandel med utenlandske tjenester. Skipsetterretningen ble sammen med øvrige hemmelige deler av etterretningstjenesten lagt under kommandørkaptein Alf Martens Meyer.

13.3.3. Opprettelse av Stay behind

Norge sluttet seg til det vestlige samarbeidet og gikk inn i NATO i 1949. Som et ledd i etablering av NATOs beredskap, ble det i 1949/50 besluttet å utbygge et Stay behind-nett over hele Europa, det vil si geriljagrupper som skulle være klare til å kjempe bak fiendens linjer i tilfelle sovjetisk okkupasjon. Initiativet til Stay behind i Norge ble tatt på møter med britenes Secret Service og amerikanernes OSS, som etter hvert ble omorganisert i CIA. Norge begynte ikke på bar bakke. Evang hadde allerede et nett som lett kunne omorganiseres og nok av trente agenter i etterretningstjeneste og gerilja fra krigens Milorg og XU. Som vist under 13.4.1.3 godkjente forsvarsministeren, Jens Chr. Hauge, opprettelsen av en okkupasjonsberedskap. Femmannsgruppens arkiver over

²Chr. Christensens bok Det hemmelige Norge, anfører at i alt 830 bedrifter ble registrert.

såkalte suspekter, venstresradikale og kommunister, ble antakelig overført til etterretningsstabens sikkerhetskontor, jf 10.2.2.3.

Det ble opprettet et hundretalls Stay behind-grupper, men nå med rent militære oppdrag. Et hemmelig nett skulle drive etterretningsvirksomhet bak fiendens linjer, et annet og betydelig større nett skulle løse sabotasjeoppdrag. Noen år senere ble det også opprettet et nett med evakuering som hovedformål. Hovedkvarteret ble lagt til en villa på Smestad i Oslo. I tillegg til organisering og rekruttering av grupper, ble det lagt ut et stort antall hemmelige depoter. Anskaffelse av sambandsutstyr og det meste av finanseringen skjedde fra utenlandske kilder. Øvelser hvor sabotasje, våpenbruk og etterretningsteknikk sto på programmet, ble organisert.

13.3.4. Forsvarskommisjonen av 1946

Etterretningstjenestens mandat ble gitt på grunnlag av Forsvarskommisjonen av 1946 under Trygve Bratteli, som avga innstilling i 1949. Behovet for etterretningstjeneste er her blant annet beskrevet slik:

"I Kommisjonens innstilling Del 1 er understreket at en aktiv etterretningstjeneste også i fredstid må gå inn som et viktig ledd i norsk sikkerhetspolitikk. En sterk etterretningstjeneste er nødvendig for å kunne registrere i tide såvel de alminnelige tendenser i verdenspolitikken som eventuelle spesielle tendenser av direkte interesse for vårt land. Erfaringer fra krigsutbruddet 1940 skulle med tilstrekkelig klarhet vise nødvendigheten av å være orientert om mulige militære forberedelser rettet mot Norge. Med tanke på disse erfaringer og den effektivitet som de ulike indirekte angrepsmidler etter hvert har nådd, vil kommisjonen i det hele feste oppmerksomheten ved at en vel utbygget etterretnings- og sikkerhetstjeneste er et uunværlig ledd i et moderne forsvarsberedskap. De økonomiske offer som er forbundet med en slik tjeneste, vil om de anvendes hensiktsmessig, også kunne muliggjøre kanskje betydelig sparing på andre forsvarskonti i en urolig eller spent utenrikspolitisk situasjon."

Til å ivareta denne oppgaven foreslo kommisjonen at etterretningstjenesten skulle være en fellesinstitusjon for hele Forsvaret, underlagt Forsvarsstaben.

Kommisjonen ble på begynnelsen av 1950-tallet fulgt opp av Utvalg til koordinering av E- og S-tjenesten i Forsvaret - det såkalte Andersen-utvalget, jf under 13.1.1.3. Som et av resultatene av Forsvarskommisjonens forslag, ble etterretningstjenesten opphøyet fra å være Annen avdeling under Forsvarsstaben til selvstendig stab, Forsvarsstaben/Etterretningsstaben eller FST/E fra 1954.

Personellrammen ble nå satt til 289 hvorav 70 militære. Staben ble i hovedtrekk organisert som følger:

Sjef/NK m/ sekretariat

1 Avd: Forvaltning

2 Avd: Sikkerhet (tryggingstjeneste, kontraspionasje, sikkerhetsundersøkelser)

3 Avd: Etterretning (plan-, hær-, marine-, flykontor)

4 Avd: Chiffer

5 Avd: Radioetterretning

6 Avd: Spesielle oppdrag (inkludert Stay behind, Delfinus mv.)

13.3.5. Sikkerhetstjenesten som del av Etterretningsstaben

Den militære sikkerhetstjeneste var de første 20 årene etter krigen en underavdeling av etterretningsstaben. Oppgavefordelingen mellom sikkerhetstjenesten og Politiets overvåkingstjeneste var de første årene ikke klart definert. Ved samarbeidsinstruksen av 1955 ble det fastslått at kartleggingen av norske borgere utelukkende var en oppgave for Politiets overvåkingstjeneste. Før dette foregikk det tildels en omfattende registrering av kommunister i Forsvaret, jf fremstillingen i 10.2.

13.3.6. Samarbeid med utenlandske tjenester

Det tette samarbeidet med engelske og amerikanske tjenester som ble opprettet under krigen, fortsatte i etterkrigstiden. Dette samarbeidet er behandlet spesielt under 13.9.

Et direkte samarbeid med den tyske Gehlen-organisasjonen, som i 1956 skulle bli den nye vesttyske republikks etterretningsorganisasjon - Bundesnachrichtendienst, kom også i gang i slutten av 1940-årene. Økningen av den sovjetiske trussel og dannelsen av NATO, medførte at også det nyetablerte CIA og andre amerikanske etterretningsorganisasjoner begynte å interessere seg for Norge. Vår strategiske beliggenhet som en slags "gatekeeper" for den mektige sovjetiske Nordflåten, plasseringen på linjen mellom kraftsentrene i Sovjet og USA, og ikke minst den felles grense mot Russland nær det viktige baseområdet på Kola, medførte at Norge ble oppfattet som en særdeles viktig lytte- og observasjonspost og forsvarsbastion mot den store naboen i øst. På grunn av sine store ressurser ble etter hvert USA vår hovedsamarbeidspartner innenfor etterretningsområdet.

Da frontene ble trukket opp i den nye konfrontasjonen mellom NATO og Sovjetunionen, var det i vest en nesten desperat mangel på militær informasjon om de sovjetiske styrkene, geografiske forhold og infrastruktur. Dette gjaldt også i høy grad det strategisk viktige Leningrad militærdistrikt som strakte seg fra Leningrad-området og nordover til Kola. For å skaffe informasjon som grunnlag for innsikt i de sovjetiske hærstyrkers stridsevne og modus operandi, Nordflåtens organisering, slagkraft og status på veier og jernbaner, ble det fra Norges partnere på etterretningssiden lagt stort press på landet for å opprette et operativt samarbeid med sikte på å sende agenter inn i disse utilgjengelige områdene. Et baseområde for slike operasjoner ble forberedt i Øst-Finnmark. Første operasjon over grensen ble gjennomført i 1947 som en ren norsk operasjon. To tilsvarende operasjoner ble gjennomført i 1950. Alle disse operasjonene var enmannsoperasjoner som startet i Jarfjord-området og gikk mot Pechenga-Linakhamarii-området.

I 1952 startet en serie grensekryssingsoperasjoner, nå som samarbeidsprosjekt mellom Norge og noen av våre viktigste samarbeidspartnere på etterretningssiden. I tillegg til det apparat som alt var etablert i Finnmark, ble det etablert en organisasjon i Finland

ledet av en attaché ved den norske ambassaden. Sentralt under Martens Meyers sjette avdeling arbeidet en stab med planlegging, trening og organisering av transport av agenter mv. Som agenter ble dels finner med bakgrunn fra fjernoppklaring under krigen nyttet, dels russiske og baltiske emigranter. Ved ett tilfelle ble en norsk og en britisk agent nyttet. Ved disse operasjonene ble tomannspatroljer brukt, og målene ble til dels lagt langt inne på russisk område. Noen av patroljene ble trent i Finland mens de fleste fikk sin opplæring i Norge eller ved andre vestlige tjenester.

Totalt synes i alt 14 patroljer med ca 25 agenter å ha vært sendt over grensen til Russland mellom 1947 og 1954, hvorav åtte fra Norge og minst seks fra Finland. Menneskeliv gikk trolig tapt på begge sider, og minst to av de vestlige agentene fikk lange fengselsstraffer i Sovjetunionen. Enkelte finske paruljemedlemmer fikk i sitt eget land mindre straffer for ulovlig grensepassering. Alle patroljene passerte trolig grensen til fots med unntak av en patrolje som krysset grensen mellom Norge og Russland i en ballong.

En rekke andre operasjoner ble planlagt i midten av 1950-årene, men mislyktes eller ble kansellert. Det ble fra USA lagt særlig mye arbeid i forberedelse av landsetting av agenter med spesielle fly og landsetting fra ubåt eller fiskefartøy, men det er grunn til å tro at ingen slike operasjoner ble iverksatt.

Det ble i 1955 opprettet en ordinær stilling som forsvarsattaché ved den norske ambassaden i Helsingfors. Normale forbindelser med det finske forsvar ble opprettet. Dette synes å ha medvirket til å stanse etterretningsoperasjoner på finsk jord fra norsk side. Et møte mellom president Kekkonen og Evang på Ekudden i september 1957 har trolig økt Evangs forståelse for at slik virksomhet kunne få uheldige konsekvenser for det følsomme forholdet mellom Finland og Sovjetunionen.

13.3.7. Avlytting

For å unngå amerikansk klandestin virksomhet på norsk område inngikk Evang en avtale med CIA i 1947 om å skaffe våre amerikanske samarbeidspartnere de opplysninger de trengte gjennom norsk innsats. Denne avtalen gjaldt trolig også kommunistregistrering, jf 13.9.3. Dette kan være grunnen til at en avlyttingsstasjon ble opprettet i Etterretningsstabens sambandssentral i en bunker ved Ruseløkka skole omkring 1947/48. Bunkeren var alt i 1946 utbygget som sambands- og fjernskrivsentral.³ Her var også sentralen for "det grønne nett", jf 13.6.1.5. Frem til bunkeren var det trukket et stort antall kabelpar. Disse var trukket fra de viktigste sentraler i byen, samt Akershus festning, Utenriksdepartementet, Victoria terrasse mv. Fra bunkeren var det mulig å koble seg til og avlytte en hvilken som helst telefonlinje i Oslo-området, jf for øvrig 13.6.1.1.

Avlyttingsenheten ble trolig opprinnelig etablert for å avlytte kommunistisk virksomhet. Fra 1949 ble anlegget nyttet til avlytting av utenlandske kontorer. Fra 1950 ble

³Bygget av etterretningsstabens ved hjelp av engelsk- og tysk sambandsmateriell fra krigen

operasjon Muldvarp etablert. Dette var en deloperasjon under Delfinus, men ble etter hvert betegnelsen på hele virksomheten i bunkeren. Ved å avlytte de sovjetiske shippingkontorene Sovfrakt og Morflot, ble fraktslutting på viktige havner i Østersjøen eller i Kola-området registert. Dette ble igjen nyttet for å verve eller plassere agenter om bord på skip.

Det ble etablert et eget senter for avspilling av bånd og oversettelse i en bunker i Cort Adellers gt 33. Leder for dette arbeidet var en major fra staben, og han hadde to offiserer og tre kontordamer under seg. Fra ca 1951 til i begynnelsen av 1960-årene arbeidet det også to eller flere amerikanere med nær tilknytning til den amerikanske ambassaden, som oversettere i bunkeren. I perioden 1955-1959 benyttet også overvåkingspolitiet dette senteret og brakte daglig bånd opptatt på Victoria terrasse for oversetting og utskriving.

13.3.8. Støtte til spesielle amerikanske operasjoner

I 1955-1956 tillot Norge amerikanerne å gjennomføre en større etterretningsoperasjon på norsk jord. For å skaffe måldata for kjernefysiske våpen ble ballonger med kamera og radioutstyr sendt opp fra fem steder i Europa, for deretter å drive tvers over Sovjetunionen i stor høyde, ta bilder underveis for til slutt å bli tatt ned over Stillehavet. Ett av oppsendelsesstedene var Gardermoen. Offisielt dreide det seg om meteorologiske ballonger. Et ballongteam, benevnt USAF Weather Detachment, på over 100 mann, holdt til på militært område på Gardermoen for å sende opp ballongene. En prøveoppsendelse av 12-15 ballonger ble gjennomført sommeren 1955 fra Gardermoen. I alt 33 ballonger ble så sendt opp i januar-februar 1956. De ballongene som ble sendt opp, hadde en diameter på ca 40 m og inneholdt 1600 kubikkmeter hydrogen og hadde en nyttelast på 350 kg instrumenter⁴. Resultatet av operasjonen er ikke kjent, men den etterretningsmessige verdi av slik fotografering over de enorme områdene dette dreiet seg om kan det nok stilles spørsmål ved. Ballongoperasjonene var en forløper til U2-flygningene på slutten av 1950-tallet. Det norske bidraget til disse viktige amerikanske etterretningsoperasjonene synes å ha vært betydelig.

13.3.9. Utbygging av elektronisk etterretningstjeneste

Enda mer omfattende ble det samarbeidet som ble innledet med amerikanerne på begynnelsen av 1950-tallet på området elektronisk etterretning. Dette samarbeidet ble fra starten opprettet både direkte fra etterretningsstabene og gjennom etterretningsavdelingene i Marinen og Flyvåpenet mot beslektede amerikanske ledd. Senere ble på norsk side dette samarbeidet sentralisert i etterretningsstabene.

Sambandsetterretning, COMINT, var viktigst i starten og begynte å komme i faste former fra 1954. Samarbeidet ble regulert av faste avtaler som i praksis betydde at amerikanerne skaffet utstyr for innhenting og analyse, dekket det meste av investerings-

⁴Se Roger W. Sjørdals bok U1, J. W. Cappelens forlag (Oslo 1985)

og driftsutgifter og sto for nødvendig spesialutdannelse. Det var forutsetningen at installasjonene sto under full norsk suverenitet og kontroll, og at innsamlete informasjonen skulle kunne analyseres og vurderes på norsk hold før de ble frigjort til samarbeidspartnere.

Samarbeidet innen ELINT, som står for elektronisk etterretning utenom sambandsetterretning, f.eks. radar, startet også på 1950-tallet, men skjøt først fart på 1960- og 1970-tallet. Under ELINT kom også utbygging av spesielle stasjoner på norsk jord for overvåking av de sovjetiske atomvåpenprøver i Barentshavet fra 1954 og telemetristasjoner forfølging av rakettoppskytninger og satellitter.

En tredje type elektronisk etterretning ACINT, monitoring av ubåttaktivitet, ble utviklet i et samarbeid mot slutten av 1950-årene mellom US Navy, Forsvarets Forskningsinstitutt og det norske sjøforsvar og ble senere overført til etterretningstjenesten.

Den første moderne elektroniske lyttestasjon ble bygget i Vadsø i 1951, og etter hvert ble en lang rekke stasjoner av forskjellig type bygget, de fleste i Nord-Norge. Behovet for en mobil plattform for elektronisk etterretning viste seg tidlig. I 1950-årene ble det gjort forsøk med spesielt utstyrte fiske- og fangstbåter, som imidlertid viste seg å ha for liten kapasitet. Et eget etterretningsskip ble så i samarbeid med amerikanerne bygget og satt i drift, for det meste i Barentshavet, som et betydelig tilskudd til de faste stasjonene.

Den store innsatsen innen elektronisk etterretning ble etter hvert under den kalde krigen det viktigste element i norsk etterretningsvirksomhet. Denne ga innsikt i "order of battle"⁵, øvelsesvirksomhet og operasjoner, effektivitet, utstyr og la grunnlaget for registrering av angrepsindikasjoner. På grunn av norsk beliggenhet var slik informasjon et særdeles viktig norsk bidrag i NATO-samarbeidet. Uten en meget betydelig støtte fra USA ville Norge ikke kunne leve opp til NATOs behov for etterretninger eller hatt ressurser til å utvikle den teknologi som kreves for effektiv elektronisk etterretning.

13.3.10. Stormaktsinnblanding i Stay behind

Amerikanerne var sterkt interessert i Stay behind i Norden på 1950-tallet. William Colby, som var sjef for CIA i 1970-årene, skriver i sin bok⁶ *Honorable Men* at da han var stasjonert i Stockholm (1950-53), hadde han som oppgave å organisere en utbygging av Stay behind i alle land i Norden. Det ble organisert okkupasjonsberedskap i Sverige, Danmark og Finland. I Nord-Finland ble det ifølge Kekkonens dagbøker lagt ut sprengstoff og våpen i den hensikt å sprengte og ødelegge viktige finske kommunikasjonslinjer for å kunne sinke sovjetisk gjennommarsj. Særlig ble de planlagte ødeleggelsene konsentrert om aksene Ivalo-Karigasniemi og veien gjennom Finskekilen. Norske tjenester kan ha medvirket til etableringen av dette opplegget. Ifølge Kekkonen ble lagrene opprettet i 1947 og tømt i 1955.

⁵Militært uttrykk som særlig nyttes i etterretningssammenheng og omfatter våpen og utstyr, organisasjon av militære enheter og navn og betegnelser på slike enheter. Man skal av fiendens order of battle kunne fattså hans styrke, samt ha grunnlag for å identifisere hans avdelinger og enheter.

⁶*Honorable Men* av William Colby, Hutchinson and Co, London 1978.

På slutten av 1950 tallet ble det fra ledende samarbeidspartnere gjort forsøk på å få kontroll over Stay behind-organisasjonene, som ble forutsatt dominert av disse, og hvor de små lands ressurser skulle stilles under deres kontroll alt fra åpningsfasen av en konflikt. Stay behind skulle herunder utvides med styrker for såkalt "retardasjon", det vil si forsinkelse av en sovjetisk fremrykning. For Norge kunne dette bety innlemming av deler eller hele Heimevernet i denne organisasjonen, hvilket landet, i samarbeid med danskene, ikke gikk med på. På et møte med forsvarsminister Nils Handal, statssekretær i Forsvarsdepartementet Erik Himle og Sjefen for forsvarsstaben generalløytnant Bjarne Øen i 1959, fremholdt Evang at et samarbeid bare kunne fortsette dersom nevnte makter godkjente at Stay behind var NATO uvedkommende. Et kompromiss ble inngått på et NATO-møte kort tid etter, der Norge og Danmark gikk med på at det ble organisert et regionalt organ under Nordkommandoen med nasjonal representasjon som skulle koordinere nordisk virksomhet i en konflikt.

13.3.11. Innstramming av virksomheten

Etter at det man kan kalle Etterretningsstabens pionertid var over mot slutten av 1950-tallet, gjennomførte Evang en ny reorganisering av staben. Det kan synes som om hovedhensikten var å få stabens funksjoner bedre under kontroll og skifte ut personell som ikke lenger hadde hans fulle tillit. Uheldig samarbeid på lavere nivå direkte med utenlandske tjenester var blitt et problem. Den daværende sjette avdeling ble delt og Martens Meyer overført til andre oppgaver. Kaptein Hans Ringvold, som hadde spilt en sentral rolle i Stay behind helt fra Etterretningsstabens overtakelse av Femmannsgruppen, ble utskiftet med major, senere oberstløytnant, Sven Ollestad som fra tidlig på 1950-tallet hadde ledet et av nettene. Ollestad ble i 1958 overordnet leder for alle nett i Stay behind, med kontor i Thomas Heftyesgt 6, direkte under etterretningssjefen. Øvrige klandestine funksjoner (agentvirksomhet, kontakt med utenlandske tjenester mv) ble samlet i den nye Liaison- gruppen med major Trond Johansen som sjef. Disse to gruppene fikk status som selvstendige avdelinger.

Trond Johansen hadde bakgrunn fra XU under krigen, deltok i Kontrollkorpset (leting etter tyske krigsforbrytere) etter fredsslutningen og ble på dette grunnlag rekruttert inn i etterretningstjenesten. Han ble beordret som sikkerhetsoffiser ved en av Tysklandsbrigadene og spilte en vesentlig rolle i opprettelsen av et etterretningssamarbeid mellom Gehlen-organisasjonen i Vest-Tyskland og Norge, først i denne stillingen, senere som etterretningsattaché ved den norske ambassaden i Bonn. Han knyttet her nære forbindelser til senere utenriksminister Knut Frydenlund som førte til at han fikk varige kontakter ved toppledelsen i Arbeiderpartiet.

1960-tallet var preget av utbygging av de elektroniske innhentingsinstallasjoner som samtidig førte til stor vekst av organisasjonen. Mot slutten av det tiåret var staben stabilisert med et betydelig antall ansatte, hvorav bare ca 30 % var vanlige statsansatte. De øvrige var ansatt på prosjektbasis og i realiteten betalt av amerikanerne. Mange problemer på personellsiden førte til at Forsvaret i 1965 nedsatte en kommisjon, Kaldager-kommisjonen, for å gå staben etter i sømmene, jf 13.1.1.4. Kommisjonen konkluderte blant annet med at det var et stort misforhold mellom den store innsatsen på

innhentingsiden og den meget begrensede evalueringskapasitet som var til stede. Dette forhold ble ytterligere forverret ved at det i staben var en nesten total mangel på offiserer med mer generell operativ bakgrunn, hvilket var en forutsetning for å kunne forstå de operative sammenhengene i det etterretningsbilde som ble presentert.

13.3.12. Den moderne etterretningstjeneste

Kaldager-kommisjonens rapport sammen med forslag i Mellbye-utvalgets innstilling i 1967, som blant annet foreslo en sterkere forbindelse mellom de hemmelige tjenestene, og Lygren-saken som klart demonstrerte det uheldige og dårlige forholdet mellom tjenestene, ga støtet til en ny stor reorganisering på slutten av 1960-tallet. Forsvarets Sikkerhetstjeneste ble i mars 1965 utskilt fra Etterretningsstabens og organisert som selvstendig stab direkte under Forsvarssjefen, med oberst Carl Ruge som sjef. Kjernen i denne nye staben var den tidligere avdeling II/ Sikkerhetsstabens. Sammen med denne ble også den tidligere avdeling IV/ Sambands- og kryptosikkerhetsavdelingen overført. Etterretningsstabens fikk i tiåret 1965-1975 i store trekk den utforming den har beholdt siden:

Ledelseelementet med sjef, nestkommanderende og sekretariat ble beholdt. Staben for øvrig ble organisert i fire seksjoner:

Seksjon E-A

Bearbeiding, vurdering og analyse. Inndelt i avdelinger for Hær, Luft, Sjø, Plan, Politikk og Økonomi.

Seksjon E-B

Elektronisk innsamling, analyse og rapportering. Inndelt i avdelinger for COMINT, ELINT og ACINT.

Seksjon E-C

Administrasjon og forvaltning. Inndelt i avdelinger for Økonomi, Personell, Bygg og anlegg.

Seksjon E-D

Spesiell innsamling og analyse, invasjonsberedskap⁷.

I Karstad-utvalgets innstilling (1990) beskrives oppgavene til denne moderne etterretningstjeneste som følger:

- å være innsamlende og bearbeidende ledd i den strategiske etterretningstjenesten
- være stabsleddet i Forsvarets overkommando
- å holde den militære og politiske ledelse à jour med utviklingen i østblokk-landene
- å ivareta norske interesser innen NATO
- å opprettholde samt utvikle bilaterale forbindelser med andre lands nasjonale etterretningsorganer
- å utbygge og forestå en organisasjon for okkupasjonsberedskap.

⁷Invasjonsberedskap eller Stay behind er senere lagt direkte under Etterretningssjefen.

Det personlige motsetningsforhold som Lygren-saken demonstrerte mellom Vilhelm Evang og sjefen for overvåkingspolitiet Asbjørn Bryhn, gjorde sitt til at begge forlot sine stillinger i 1965. Som ny sjef i Etterretningsstaben ble tilsatt Johan Berg, som både hadde tidligere tjeneste i Etterretningsstaben og variert operativ erfaring blant annet som sjef for Troms Landforsvar. De etterfølgende etterretningssjefer har alle vært høyt skolerte karriereoffiserer fra de respektive forsvarsgrener. Ledelsen av staben ble ytterligere forsterket ved at vel kvalifiserte offiserer på oberstnivå ble tilsatt som seksjonssjefer.

Disse endringene førte til et fornyet samarbeid med forsvarsgrenene, som igjen førte til en målretting av Forsvarets forskjellige ledd som på sikt ga en betydelig effektivisering. Dette skjedde både ved at etterretningsstaben produserte et klarere og mer realistisk trusselsbilde, vedlikeholdt oversikter over grunnleggende informasjon om Warszawapaktens militære organisasjon, våpensystemer, doktrine og stridsteknikk og ved fortløpende å vedlikeholde oversikt over sovjetisk aktivitet i interesseområdet. Opprettelse og vedlikehold av lister over indikasjoner på forberedelser til aggresjon mot norsk område, var også med på å heve den alminnelige beredskap. I forbindelse med omorganiseringen av Forsvarets øverste ledelse i 1970 etter forslag fra Hauge I-utvalget ble det ved det nye Forsvarets overkommando (tidligere Forsvarsstaben) opprettet en mindre filial fra Etterretningsstaben i tilknytning til operasjonsstaben på Huseby. Ved Forsvarskommando Nord-Norge ble det utbygget en sterk etterretnings- og sikkerhetsseksjon til støtte for overvåking og operasjoner i denne sikkerhetsmessig mest utsatte landsdel.

På tross av disse vesentlige forbedringer uttrykker blant annet noen tidligere etterretningssjefer at vurderingskapasiteten ved A-seksjonen fortsatt var for svak både i antall ansatte og kvalitetsmessig. Dette ble ytterligere forverret ved at EDB-støtte ikke ble utnyttet i tilstrekkelig grad for effektiv utnyttelse av de store datamengdene som skulle håndteres. På begynnelsen av 1970-tallet gjennomførte et sivilt firma en omfattende analyse av hvordan den sentrale vurderings- og analyseseksjon i Etterretningsstaben gjennom moderne databehandling kunne effektivisere etterretningsanalyse og lagring av informasjon. Denne ble av ukjente grunner ikke fulgt. Tomannsutvalget som i 1973 av forsvarsministeren fikk i oppdrag å gjennomføre en helhetlig gjennomgåelse av Etterretningsstabens organisasjon, resulterte bare i mindre forbedringer. Se herunder 13.1.1.6.

Okkupasjonsberedskap eller Stay behind, som opprinnelig var fellesfinansert av Storbritannia, USA og Norge med ca en tredjedel av utgiftene på hver, mistet rundt 1965 det meste av den utenlandske støtten. Organisasjonen ble på norsk hold fortsatt vurdert som så vesentlig at virksomheten stort sett fortsatte som før. Strukturen på nettene ble imidlertid noe justert i begynnelsen av 1970-årene og et fast øvingssted ble opprettet.

Etter å ha vært beholdt forholdsvis uendret siden opprettelsen, og med ledelsen vesentlig basert på personell trent under krigen, ble det i 1970/1980-årene foretatt en ansiktsløfting av Stay behind. Yngre etterkrigsoffiserer ble satt inn, men dette igjen skapte uro, både fordi disse satte fingeren på forhold som de fant uholdbare og fordi de

ble oppfattet som lite kvalifiserte for denne spesielle virksomhet. En av disse var daværende major Erling Hoem, som skrev flere rapporter som gikk til Etterretningssjef og Forsvarssjef, hvor det ble reist kritikk mot mangel på nasjonal kontroll og andre forhold ved denne tjenesten. Noen av de samme påstandene ble noen år senere gjentatt av major Finn Kirkestuen, som også sterkt kritiserte drift og rutiner ved Stay behind. Påstandene ble stort sett tilbakevist av den militære ledelse. Norsk kontroll ble likevel etter hvert sikret bedre og rutinene lagt om, jf 13.4.2.

Meyer-saken i 1978 indikerte at Stay behinds våpen og utstyr ikke var under tilstrekkelig kontroll og førte til organisasjonsendringer. Nettene ble herunder redusert i omfang, alt materiell ble ompakket og for en stor del skiftet ut. Lagring i fredstid ble nå besluttet gjennomført på militært område.

Den elektroniske etterretningstjeneste og samarbeidet med andre nasjoner innen denne, ble frem mot 1990 kontinuerlig videreutviklet. Vårt bidrag på dette feltet innen NATO har helt frem til i dag vært betydelig. Som gjenytelse fikk vi etter hvert trolig også informasjon som stammet fra amerikansk satellittovervåking. Et område som tidligere var relativt snevert, overvåking av motstanderens etterretningssatellitter, har vokst frem som et meget sentralt felt. De fleste utenlandske tjenester har også satset på avlytting av militære og sivile kommunikasjonssatellitter. Slik avlytting synes interessant både i etterretningsøyemed, for kontraspionasje og antiterroroperasjoner. Bortsett fra en meget begrenset virksomhet rettet mot militære satellitter, har Norge avstått fra denne typen etterretningsinnsats.

Skipsetterretningen, operasjon Delfinus, har fortsatt helt opp mot vår tid, men har gradvis mistet sin betydning. Operasjonen omfattet helt til midten av 1980-årene fortsatt avlytting/monitoring av telefon- og fjernskriverforbindelsene til de russiske shippingkontorene i Oslo. Det er blitt stadig færre norske skipsanløp ved de interessante havner i Østersjøen og Kola-området. De tidligere lukkede områdene har dessuten de senere år blitt åpnet for vanlige reisende.

13.3.13. Innflytelse av en endret verdenssituasjon

Endringene i verdenssituasjonen førte til nedtrapping av det store amerikanske engasjementet i norsk etterretningstjeneste, og etterretningsbehovene endret seg. Dette var noe av bakgrunnen for at Forsvarsdepartementet nedsatte Karstad-utvalget i 1989, se 13.1.1.7. Utvalget besto av nyhetsredaktør Arne Karstad, stortingsrepresentant Oddmund H. Hammerstad, general Sverre Hamre og departementsråd Erik Himle. Mandatet var å vurdere prosedyrer, organisasjon og ledelse av norsk etterretningstjeneste, derunder mulige alternativer og forbedringer innenfor rammen av den etablerte hovedstruktur. Utvalget konkluderte i sin rapport med at følgende tiltak var nødvendige:

- analysesiden burde styrkes ved tilførsel av ressurser fra andre deler av tjenesten og utenfra, og ved styrket utdanning
- det burde etableres kontaktlinjer også til sivile brukere og en høynivågruppe som kunne gi råd i utvidet utforming av etterretningsbehov

- varslingstiden på sivil side burde kortes ned

Arbeidet med implementering av utvalgets konklusjoner ble langt på vei overskygget av begivenhetene omkring Warszawapaktens og Sovjetunionens oppløsning, men den såkalte høynivågruppen ble etablert. Den sikkerhetspolitiske utvikling bidro til endrete nasjonale etterretningsbehov og grunnlaget for det nære samarbeid med amerikansk etterretningstjeneste i sin daværende form bortfalt. Dette førte til at den amerikanske finansielle og systemtekniske støtte til etterretningstjenestens virksomhet i hovedsak ble avsluttet.

En gjennomgripende omstrukturering og nedbemanning av Forsvarets etterretningstjeneste, som var dimensjonert og organisert i henhold til den "kalde krigens" krav, ble iverksatt i 1992 på grunnlag av direktiv fra Forsvarssjefen. En ny budsjettordning ble innført, og fra 1994 er virksomheten finansiert på ordinær måte over eget kapittel i Forsvarsbudsjettet.

Omfattende arbeider er nå i gang for omlegging av tjenesten for det fremtidige behov. Innretningen skal nå være i samsvar med den nye NATO- strategien:

- bevaring av fred ved å satse på samarbeid og tillit og på å unngå forhold som kan føre til farlige kriser
- legge et etterretningsmessig grunnlag for kriseløsning ved forutseende planlegging, dersom kriser likevel skulle oppstå
- til enhver tid vedlikeholde grunnleggende opplysninger om aktuelle potensielle fiender for å kunne mobilisere et effektivt forsvar i tilfelle krig

Herunder må man ta konsekvensen av at tradisjonell COMINT, ELINT og ACINT etter hvert får mindre vekt enn før, mens andre tekniske nyvinninger skaper nye muligheter. Langt større reisemuligheter samt bruk av dataverktøy for håndtering av store mengder opplysninger, er viktige faktorer i organisering av fremtidens hemmelige tjenester.

13.4. Særlig om okkupasjonsberedskapstyrken (Stay behind)

13.4.1. Etablering og historie

13.4.1.1. "Hvit etterretning"

Som det fremgår nedenfor sprang Stay behind ut av en privat etterretningsorganisasjon, av typen Hvit etterretning. Femmannsgruppen, også kalt Lien/Platou-gruppen var en av mange slike grupper som dukket opp etter annen verdenskrig. Den første kjente gruppen ble dannet allerede før krigen i 1939/40 under ledelse av senere etterretningssjef, daværende kaptein Roscher Lund, i samarbeid med en rekke ledere i næringslivet. Organisasjonen skulle samarbeide med politiet og Forsvaret og ha som formål "å forsterke forsvaret av fedrelandet mot statsfiender". Det ble registrert et dekkfirma, Ramar, og bygget ut en etterretningsorganisasjon som dekket hele landet. Byrået ble ledet av Alf Bonnevie Bryhn og Olaf Trygvason Holst og finansert privat av noen av

landets største bedrifter. Organisasjonen fortsatte som motstandsbevegelse under krigen. Rester av organisasjonen synes å ha operert etter fredsslutningen, fortsatt ledet av O.T. Holst og trolig nå i samarbeid med amerikanske tjenester.

Antikominform var en antikommunistisk etterretningsorganisasjon som ble stiftet i 1947. Dens formål var til å begynne med å registrere kommunister. Etter ca et år ble denne målsetting oppgitt, og man begynte i stedet å bygge opp motstandsgrupper med tanke på mulig russisk okkupasjon. Organisasjonen søkte å knytte til seg personell med erfaring i sabotasje- og sprengningsteknikk. Det ble satt opp grupper for å kunne håndtere forsyningstjeneste, fallskjermslipp, likvidasjoner, flyktninger og sabotasje. I 1948 satte organisasjonen i gang en plakataksjon for å advare publikum mot russere og kommunister. Dokumentene tilsier at forbindelse ble opprettet til tilsvarende organisasjoner i utlandet. Virksomheten ble innstilt i 1949.

Våren 1948 ble det dannet en privat etterretningsorganisasjon hvis oppgave synes å ha vært å kartlegge kommunister og deres virksomhet. Overvåkingstjenestens undersøkelser viste at tidligere XU-folk forsøkte å blåse liv i den gamle virksomheten ved å verve tidligere XU-personell. XU gikk over til XB og medlemmene ble tildelt nr (eksempel XB 3). Organisasjonen synes å ha hatt kort levetid.

I 1948-49 går det frem av tre forskjellige notater i overvåkingspolitiets arkiv at navngitte kilder med militær tilknytning har rapportert en organisasjon som ble kalt "12-mannsgruppen". Denne drev også politisk overvåking, blant annet gjennom infiltrasjon av Heimevernet i Oslo. I arkivet ligger en navneliste over gruppens medlemmer.

Deltakere i flere av gruppene har ifølge overvåkingspolitiets dokumentasjon uttalt at grunnen til at hemmelige etterretningsgrupper ble dannet, var en utstrakt mistillit til Evang og til hans ledelse av E-staben.

I Finnmark ble det i 1950 avdekket noe som syntes å være en privat etterretningsorganisasjon. Organisasjonen arbeidet blant annet med overvåking og sikring av hurtigruteskipene. Ledere var Hans Engebretsen, sekretær i Øst-Finnmark Arbeiderparti og i Arbeidernes Opplysningsforbund, og Fredrik Gulbranson, lokal sekretær i Høyre. Disse etablerte et kontaktnett i Finnmark og blant offiserer på hurtigrutene. Engebretsen var offiser og arbeidet for etterretningstjenesten. Han var også en av sekretærene i Arbeiderpartiet og AOF. Se nærmere under 15.2.2.

13.4.1.2. Femmannsgruppen

Også sentrale personer i næringslivet organiserte seg med sikte på et beredskaps- og etterretningsapparat. I 1947 etablerte den såkalte Femmannsgruppen, også kalt Lien/Platou-gruppen, seg. Gruppens fremste ledere var sivilingeniør, direktør og innehaver av Fortuna mekaniske Verksted, Jens Lien og administrerende direktør i Frydenlunds Bryggeri Theodor Stoud Platou. De øvrige var høyesterettsadvokat Carsten Lütken, teknisk direktør i Alcan International Aksel Taranger, og generaldirektør i Norsk Philips Rolf Riise. Alle hadde bakgrunn fra motstandsarbeid under krigen.

Bakgrunnen for etableringen av gruppen var den uro man i næringslivskretser følte overfor det man opplevde som trusselen fra kommunistene, samt en følelse av at landets myndigheter ikke gjorde nok for å ruste opp militært. Kommunistene hadde ved det første valget etter krigen styrket sin stilling og ble Norges fjerde største parti, med 176.500 stemmer og 11 representanter på Stortinget. Samtidig hadde Høyre tilbakegang. Arbeiderpartiet hadde flertall. Partisamling med kommunistene ble diskutert. Fra borgerlig- og næringslivshold fryktet man denne utviklingen, samt kommunistenes celledannelser i norske bedrifter. Siden myndighetene etter manges mening ikke gjorde noe med saken, ønsket man å etablere et privat overvåkings- og kontraspionasjeapparat.

Man ønsket med dette å skaffe seg systematisk oversikt over norske kommunister og deres sympatisører. I tillegg ønsket man å bygge opp et landsdekkende beredskapsapparat med sikte på å kunne virke bak fiendens linjer dersom sovjetiske tropper skulle rykke inn i landet og Norge derved bli okkupert på nytt. For egen regning etablerte gruppen 20 distrikter med Trøndelag som det nordligste. Hvert distrikt skulle ha en sjef, og denne skulle ikke kjenne de øvrige sjefer. Startkapitalen var et sted mellom 200.000 og 300.000 kroner. To møter ble holdt i Oslo Militære Samfund våren 1948, etter initiativ fra redaktør Finn Duchesne Vauvert og oberstløytnant Harald Haneborg Hansen.

Vilhelm Evang, og overvåkingspolitiet ved Asbjørn Bryhn, var åpenbart fra et tidlig tidspunkt orientert om hva som foregikk. I brev datert 5. mars 1948 fra Evang til statsråd Hauge og general Berg, gis nøyaktig referat fra ett av møtene i Oslo Militære Samfund som angis å ha vært 1. mars 1948. I referatet angis at nytt møte er avtalt 8. mars 1948 i KNA-hotellet. Kilden til referatet kan ha vært kaptein Roscher Lund, som oppgis å ha vært til stede på møtet 1. mars 1948. I et usignert PM datert 30. mars 1960 er det anført at møtene, uten at man visste det, ble avlyttet og kontrollert av Forsvarets etterretningstjeneste og Politiets overvåkingstjeneste. Notatet er skrevet i ettertid, mest sannsynlig av et av gruppens medlemmer. Det er usikkert hvorvidt slik avlytting virkelig fant sted.

Det som i hvert fall er på det rene, er at verken etterretningstjenesten ved Evang eller politiet ved Bryhn kunne tolerere slik privat etterretningstjeneste. Etter møtet i Oslo Militære Samfund innkalte de sammen ingeniør Lien til en samtale, der dette ble gjort klart. Lien var innstilt på å foreslå organisasjonen oppløst. Dette går frem av Evangs oversendelsesbrev av 5. mars 1948 til Jens Chr. Hauge, der det videre går frem at de politifolk som deltok i møtene, hadde søkt avskjed. Dette siste har kommisjonen fått bekreftet fra en tidligere polititjenestemann som forklarte for kommisjonen at Bryhn etter et slikt møte innkalte ham og ga ham valget mellom å si opp selv eller bli oppsagt, idet deltakelse i slik virksomhet var uforenlig med hans oppgave som politimann. Vitnet valgte etter dette å si opp selv.

På det foran omtalte møtet, eller muligens noe senere, tok imidlertid Evang et eget initiativ overfor Femmannsgruppen: Den fikk tilbud om å fortsette, men slik at den rapporterte til og var underlagt Fst II. Han knyttet dessuten Hans Ringvold til gruppen som stabens særlige kontaktmann. Ringvolds oppdrag var å koordinere og kontrollere gruppens virksomhet slik at Evang til enhver tid var orientert. Evang skulle tilstiles

ukentlige rapporter om arbeidet. Dette går også indirekte frem av et ikke undertegnet notat datert 15. oktober 1948, antakelig til forsvarsminister Hauge, der det sies at Fst II nå i 3/4 år har hatt kontakt med gruppen, som har "arbeidet lojalt og holdt seg til de oppdrag vi har gitt dem".

Femmannsgruppen var altså allerede etablert og kommunistregistreringen i gang da samarbeidet med Evang ble igangsatt. Det synes som om målsettingen med organisasjonen fra starten var tredelt: Oppbygging av en etterretningsorganisasjon, registrering av potensielle femtekolonnister og kartlegging av industri og viktige anlegg. Forbindelser ble etablert i landets 830 største bedrifter via særskilte kontakter i lederskiktet. Oppgaven var først og fremst å registrere kommunister for lokalisering av celledannelser, men det ble også skaffet til veie opplysninger av interesse for sikkerhets- og overvåkingstjenesten. Hvor stort kommunistregisteret var på det tidspunkt Evang fikk kontroll med gruppens arbeid er noe uklart. Som det vil fremgå nedenfor, kan det synes som den systematiske oppbyggingen av kommunistregistret først begynte etter at virksomheten offisielt var blitt en del av E-staben.

13.4.1.3. *Det offisielle Stay behind*

Jens Chr. Hauge har forklart til kommisjonen at han som forsvarsminister i 1948 tok initiativ til opprettelsen av det som er kalt Stay behind:

"I en stortingsmelding med tre-årsplan for gjenreisning av Forsvaret, som han langt på vei førte i pennen selv, var det bl a understreket at viljen til å kjempe videre etter okkupasjon og nederlag er en viktig del av et lite lands forsvarsevne. Hemmelighold om hvorvidt, og hvordan Stay behind-opplegget er etablert er avgjørende for oppleggets effektivitet. Tidlig i 1948 (?) besluttet han at Forsvaret skulle legge kimen til noe som kunne bli et nytt Milorg i områder av landet som eventuelt kunne bli okkupert. Med bakgrunn i erfaringene fra okkupasjonstidens var oppgaven å etablere en kjerne av nøkkelmenn, våpen og utstyr. Oppdraget ble gitt major Nordli, som Haugli kjente fra Milorg. Hauge hadde full tillit til Nordli og ble ikke orientert om detaljene i Stay behind-opplegget, han ønsket for øvrig heller ikke å bli orientert. Han gikk imidlertid ut fra at opplegget ville bli knyttet til forsvarsstaben. Initiativet til Stay behind kom således fra Hauge personlig, og dette var et rent norsk initiativ. Etter at initiativet var tatt, hadde han ikke noe mer med etableringen av Stay behind å gjøre. Etter at Norge kom med i NATO vil han tro at det ble et samarbeid i NATO også på dette området. Det dreide seg om en åpenbart felles alliert interesse."

I et PM fra forsvarsminister Jens Chr. Hauge datert 25. oktober 1948 gis retningslinjer for en planlagt "FO 4"-beredskap med oppgave å gi frie norske myndigheter "muligheter for å sette i verk sabotasje og småkrig mot mål av militær betydning i norske områder som midlertidig blir okkupert av fienden". Det het videre at apparatet må ha høy beredskap allerede i fred, og den beredskap som skal bygges opp på dette område, må holdes atskilt fra en etterretnings- og informasjonsberedskap. I et brev samme dag til generalløytnant Ole Berg skriver Jens Chr. Hauge at hans forslag er å gå i gang med planlegging av denne saken, at han har konferert underhånden med oberstløytnant Evang om den, og at det bør være Fst II som tar de nødvendige initiativ og styrer arbeidet.

Selv om Hauges PM foreslår at etterretningsarbeid skal holdes atskilt fra beredskapsapparatet, synes det likevel klart at utgangspunktet ved den videre oppbyggingen av organisasjonen var det arbeid som var igangsatt av Femmannsgruppen i samarbeid med Ringvold og Evang.

Det foreligger videre et direktiv datert 6. januar 1949, uten overskrift, der det blant annet heter:

"A Det arbeid som har vært drevet hittil, fortsetter og konsentreres om kartlegging av personer som regnes som farlige i forbindelse med oppgave B, og om forhold innen industrien av interesse.

B. Det organiseres innen distriktet et apparat til innsamling av militære etterretninger som er beregnet på å tre i funksjon ved en okkupasjon eller under forhold hvor en vanlig forbindelse med landets lovlige myndigheter er avbrutt. Det direkte arbeid startes ikke før etter ordre, men organisasjonen må være ferdig utbygget i fredstid. Videreforsendelse av opplysningene er organisasjonen uvedkommende."

Direktivet er ikke underskrevet. Ifølge direktivet skulle således det arbeid som til da hadde vært drevet fortsette og konsentreres om kartlegging av personer som ble regnet som farlige i forbindelse med okkupasjon, uten at det opplyses hvilke grupper det siktes til. Som det vil gå frem av det følgende, er det imidlertid på det rene at det i første rekke var snakk om kommunister.

Sjef for virksomheten i staben ble Alf Martens Meyer, mens Hans Ringvold fortsatte som en slags koordinator og sjef for etterretningsnett, uten noen gang å være ansatt i tjenesten. I rapport datert 2. mai 1949 til Evang, beretter Ringvold at det på grunnlag av innsamlet materiale er opprettet et K-register, som i størst mulig utstrekning skal holdes daglig à jour. Ringvold har selv begynt oppleggingen av K-kartoteket og har foreløpig skrevet ca 500 kort. Av vedlegg går det frem at landet er oppdelt i 38 distrikter, og 20 distriktsjefer er allerede oppnevnt og forsynt med identifikasjonskort. De skal sende inn rapporter ved behov til en postboks, hvor post hentes hver uke. I et notat fra Ringvold datert 9. mai 1949 rapporterer han at det nå er 2000 registreringskort i arkivet og at stadig nye kommer til. Han sier i samme notat at et eget industriregister er opprettet i den hensikt å motvirke undergraving og femtekolonnevirksomhet. "K rapporter" og rapportering om "K virksomhet" omtales i notatet. I litteraturen har det vært vist til et kommunistregister på 20.000-30.000 navn. Kommisjonen har ikke kunnet bringe antallet på det rene. Det er også noe uklart hvor lenge kommunistregistreringen fortsatte innenfor Stay behind, og hva som eventuelt skjedde med arkivet. Mest sannsynlig ble det etter etableringen av trekantsamarbeidet⁸ i 1950 overlatt E-stabens sikkerhetsavdeling, og inngikk som del av dennes kommunistarkiv, se nedenfor. Det vises ellers til 10.2.2.3. om dette arkivet.

I begynnelsen var Stay behind organisert i tre såkalte nett, med ansvar for henholdsvis etterretning (Lindus), sabotasje (Roc) og evakuering (Blue Mix). Etterretningsnett, som i første omgang ble organisert med ca 30 stasjoner med én til tre mann på hver, hadde følgende oppgaver: Generell etterretning, rapportering av fartøyer, formidling av

⁸Etterretningssamarbeidet mellom Norge, Storbritannia og USA.

meteorologiske data, politisk kartlegging/etterretning og politisk infiltrasjon. I hvert fall i begynnelsen inngikk kommunistregistrering i etterretningsnettets oppgaver. Ifølge en instruks, udatert, men gjeldende i hvert fall frem til 1953, var oppgave A.I

"Kartlegging av alle kommunister og personer som er sympatisk innstillet til kommunismen eller Sovjet eller mistenkes for det. Det settes opp lister over disse ordnet distriktvis (f. eks. etter poståpnerikredsene) med angivelse av fullstendig navn, adresse, alder, yrke (utdannelse), beskjeftigelse. Listene helst i 2 eksemplarer. Graden av vedk.s rødhet angis ved bokstavene A, B og C. A betyr aktiv kommunist, B betyr medlem av N.K.P. og C betyr medløper-sympatisør. Graden av opplysningens sikkerhet angis med I, II og III..."

Når kommisjonen knytter instruksene til Lindus, har det sammenheng med at den anga at rapportering for ettertiden skulle skje til Postboks 91, Oslo. Av et brev til agentene datert 14. mars 1953 og undertegnet Hans, angis at man nå ønsker å kvitte seg med Postboks 91 og at all post heretter skal sendes til disponent Hans Ringvold, Anne Maries vei 11, Blindern. Ringvold var leder for Lindus fra starten og frem til 1958, og i 1953 var nettet, som tjenesten for øvrig, forlenget gått over fra å være privat til å tilhøre E-staben. Av samme grunn slutter kommisjonen at instruksene fortsatt må ha vært gjeldende da brevet ble skrevet.

Sabotasjenettet var ferdig organisert i 1952, med 40 grupper á fem mann og hadde følgende oppgaver: Ødeleggelse av fysiske mål, beskyttelse av verdifulle anlegg, organisering av større motstandsgrupper, mottak av personellforsyninger, rekognosering, kupp og likvidering. Evakueringsnettet ble opprettet etter initiativ fra amerikanerne i 1951 og hadde som oppgave å smugle personell inn og ut av okkupert område. Det var organisert i ni geografiske distrikter med 30 områder. Det ble uttatt sjefer for distrikter og områder og i tillegg et stort antal husverter (safe houses). Nettene var ledet fra tre forskjellige steder i Oslo, henholdsvis Frogner plass, Smestad og Handelsbygningen på Drammensveien. Det var selvstendige ledere for hver av de tre nettene.

Femmannsgruppen ble av Evang beholdt til mot slutten av 1950-tallet som et rådgivende organ. Distriktssjefsordningen, hvor et 40-tall distriktssjefer sto for rekruttering, drift og øvelser lokalt, varte i hvert fall til 1957. Det fremgår av brev fra Hans Ringvold til Vilhelm Evang av 15. oktober 1957 at de da 40 gjenstående distrikter nå var under avvikling. Forklaring fra en tidligere feltagent i Trøndelag indikerer at driften foregikk lokalt så sent som tidlig på 1960-tallet. Opplysninger fra dette vitnet indikerer også at lederne i distriktene hadde lister over kommunister som ble vist agentene av sikkerhetsgrunner. Distriktene ble etter hvert på 1960-tallet lagt ned og det ble etablert et mer uformelt nett av tidligere motstandsfolk og andre pålitelige personer, som ble brukt som rådgivere ved rekruttering mv. Enkelte av disse var i funksjon så sent som på 1980-tallet. Utdannelse og øvelser ble samtidig sentralisert og ledet av respektive nettledere med støtte fra Stay behinds administrasjon.

Som instruktører/stabspersonell ble det som nevnt i punktet foran ofte rekruttert personell med passende bakgrunn fra krigen, for eksempel fra Kompani Linge. Feltpersonellet ble rekruttert fra hele landet, fra mange forskjellige yrkeskategorier og

forskjellige miljøer. Det var også ønskelig at de av feltpersonellet som skulle betjene radiosettene, hadde erfaring i bruk av morse.

I 1950 gikk norsk okkupasjonsberedskap sammen med tjenester fra NATOs nordområder inn i en samarbeidsorganisasjon for bedre å kunne samarbeide i øvings- og beredskapssammenheng. Dette ble særlig gjort med tanke på å koordinere virksomheter med andre NATO-lands ukonvensjonelle styrker som var tenkt innsatt i Norge og med tanke på situasjoner der organisasjonen var aktuell i den hensikt å evakuere nedskutte, utenlandske flygere. Hovedbasen for ledelse i krig ble lagt til Storbritannia med alternativ base i USA. Bakgrunnen for samarbeidet var et etterretningssjefmøte i London i 1949 eller 1950, der behovet for norsk Stay behind ble tatt opp, spesielt fra britisk side. Møtet er beskrevet flere steder i litteraturen, der det særlig fremheves at Evang, hevdet at "dette har vi allerede i Norge"⁹.

Etter at trekantsamarbeidet med Storbritannia og USA ble opprettet omkring 1950, ble ikke kommunistkartlegging lenger noen uttalt målsetting for organisasjonen, og kommunistarkivet ble antakelig overført til sikkerhetsavdelingen. En viss interesse for kartlegging av kommunister var trolig fortsatt til stede og skjedde etter gammel rutine i en overgangsperiode. En viss interesse for kartlegging av upålitelige elementer i forbindelse med rekruttering av feltagenter og sikring av disse, har sannsynligvis vært til stede helt frem til nåtiden.

13.4.2. *Organisering og nasjonal kontroll*

I løpet av 1950-årene ble det en stadig dragkamp mellom samarbeidslandene om organisering og kontroll av Stay behind. Særlig på engelsk side ble det uttrykt ønske om en utvidelse av oppgavene. Det ble en stor diskusjon om såkalt retardasjon, eller forsinkelse av en fiendtlig fremrykning, skulle legges til organisasjonen. For Norge ville dette kunne bety at for eksempel deler av Heimevernet skulle ha krigsoppgaver under Stay behind, eller at utenlandske spesialstyrker skulle få store selvstendige krigsoppdrag på norsk jord. Evang satte seg imot en slik utvikling og begrunnet dette ut fra behovet for norsk kontroll. For å unngå for sterk utenlandsk innflytelse strammet han inn ledelsen av organisasjonen; i den forbindelse måtte de viktigste lederne gå over til annen virksomhet.

Amerikanerne var sterkt interessert i Stay behind i Norden på 1950-tallet. Senere sjef for CIA, William Colby, skriver i sin bok *Honourable Men* at da han var stasjonert i Stockholm (1951-1953), hadde han i oppdrag fra CIA å støtte utbyggingen av Stay behind i alle land i Norden. Han sier også i boken at dette lyktes med varierende behov for amerikansk inngripen i de forskjellige land. I Finland ble det ifølge Kekkonens dagbøker lagt ut sprengstoff og våpen i den hensikt å ødelegge finske kommunikasjonslinjer for å sinke en sovjetisk gjennommarsj. Det er antatt at Norge kan ha medvirket, eventuelt i samarbeid med andre vestlige tjenester. Forsinkelse av

⁹Chr. Christiansen, *Det hemmelige Norge*, side 63

sovjetisk fremrykking i Nord-Finland var operativt sterkt ønskelig i forbindelse med en eventuell sovjetisk invasjon.

I 1959 forsøkte USA, Storbritannia og Frankrike å få kontroll over Stay behind-organisasjonene i Nord-Europa ved å opprette en felles ledelse i NATO. Et krisemøte ble holdt 23. september 1959 med deltakelse av forsvarsminister Nils Handal, statssekretær Erik Himle, general Bjarne Øen og Vilhelm Evang. Evang fremholdt på møtet ifølge referatet, at forslaget ville medføre at de små lands ressurser innen okkupasjonsberedskapen fra åpningsfasen av en konflikt ville bli kontrollert av nevnte makter, og at dette var uakseptabelt for Norge. Danskene delte dette syn og resultatet av forhandlingene i NATO ble et kompromiss, felles ledelse ble organisert, men ledelsen av de norske og danske organisasjoner skulle koordineres av et organ under Nordkommandoen, med et innslag av nasjonale offiserer.

Som nevnt foran omorganiserte Evang Stay behind på slutten av 1950-tallet. Etter forslag fra et utvalg som besto av daværende oberstløytnant Bjørn Egge, major Trond Johansen og major Ola Evensen, ble de tre nettene slått sammen i én organisasjon. Nettene flyttet i 1958 sammen i Thomas Heftyes gate 6 under samlet ledelse av oberstløytnant Sven Ollestad og fikk betegnelsen "Ollestadgruppen". Gruppen fikk status som egen avdeling direkte under etterretningssjefen. På begynnelsen av 1960-tallet ble okkupasjonsberedskapen også formelt en egen avdeling, med Sven Ollestad som avdelingssjef.

Tredelingen av utgiftene til Stay behind ble fra midten av 1960-tallet avsluttet da både Storbritannia og USA meddelte at de ikke hadde mulighet til å gi slik støtte. Norge fant fortsatt okkupasjonsberedskap så viktig at virksomheten fortsatte som før, men for nasjonale midler. USA skaffet fortsatt noe avansert sambandsutstyr, og samarbeidet når det gjaldt baseopplegg og øvelser fortsatte som før.

I 1970 startet planleggingen av et nytt nett - Argus - med ansvar for å ivareta okkupasjonsberedskapsoppgaver i en tidlig fase av krigen, dvs i forbindelse med selve angrepsfasen og en eventuell besettelse av deler av landet. Nettet ble en fast tilføyelse til de allerede eksisterende nett. Det nye nettet ble formelt opprettet i 1974.

Forsatt ble Milorgs tidligere metoder nyttet, med stor grad av hemmelighold. De som sto i de forskjellige nett kjente hverandre ikke. Bare nettleder visste hvem som var organisert i nettet. Under øvelser ble dekknavn nyttet for alle. De forskjellige grupperes utstyr ble gjemt i hemmelige "dumper" i de områdene gruppene skulle settes opp. Opplæringen besto i så vel grunnleggende kurs i bruk av våpen og utstyr som mer operative øvelser hvor også utenlandske spesialstyrker kunne delta.

I 1971 fikk avdelingen et eget treningssenter for feltpersonell i Sør-Norge. I 1974 flyttet avdelingen fra Thomas Heftyes gate til Etterretningsstabens lokaler i Platous gate. I 1978 gikk man over fra en sivil organisasjonsmodell til en militær modell. Det vil si at alle ledere/nestledere i avdelingen, med unntak av sambandssiden, etter hvert skulle tilsettes med militært personell. Dette skapte uro i avdelingen, idet de ansatte mente at beordret militært personell ville føre til en omskifting som kunne bety en

sikkerhetsrisiko. I 1973 tok Erling Hoem, da en forholdsvis nytilsatt major ved Stay behind, ifølge sin forklaring, opp en rekke saker som i hovedsak angikk norsk kontroll med organisasjonen. Han anførte spesielt at i basen i Storbritannia, var det bare britiske offiserer, og at selv om man planla å sende norske ledere i krig, var reell norsk kontroll en illusjon. Han anførte at når norske Stay behind-folk reiste dit på kurs under dekknavn, viste det seg at deres rulleblad var kjent på basen. Det ble hevdet at det forhold at den britiske basen årlig fikk full rapport om avdelingens virksomhet, ikke sto i noe forhold til den sikkerhet man forsøker å opprettholde her hjemme. Han gjentok tilsvarende påstander i et nytt notat til sjef -E i 1978. Sjefen for Stay behind på denne tiden har overfor kommisjonen understreket at påstandene om mangelfull norsk kontroll er uriktige.

I 1978 ble et våpenlager som i noen grad var tilknyttet avdelingen, avdekket og offentliggjort (Meyer-saken). Saken indikerte at våpen og utstyr ved Stay behind ikke var under tilstrekkelig kontroll. I denne forbindelse gikk forsvarsminister Rolf Hansen ut og bekreftet i Stortinget at det fantes en beredskap med tanke på en eventuell okkupasjon. Så vidt vites var dette første gang det ble bekreftet at en slik organisasjon eksisterte. Den opprinnelige pressemeldingen som ble sendt ut av Forsvarets overkommando, var uriktig¹⁰. Første gang Rolf Hansen svarte i Stortinget var heller ikke han tilstrekkelig informert. Vitneforklaringer for kommisjonen viser at heller ikke etterretningssjefen, oberst Bull- Hansen, hadde fått informasjon om at Meyer hadde tjenestegjort i Stay behind. Mangel på kontroll med våpen ble delvis begrunnet med at føring av vanlige våpenruller ville gjøre det mulig å identifisere agentene og dermed sette deres sikkerhet i fare. Som en følge av Meyer-episoden ble det besluttet at våpen, materiell og utstyr som var lagret privat, skulle inndras og fordeles på lagre på militært område. Samme år ble det bestemt at oppdrag som omfatter evakuering av personell, derunder nedskutte flygere, heretter kun skulle gjelde "utvalgt personell".

I 1980 gikk avdelingen inn i en mer omfattende organisasjon av tilsvarende tjenester innen flere NATO-land på bakgrunn av retningslinjer vedtatt i 1977. Det ble nå fastslått at kommando og kontroll over slike hemmelige organisasjoner var en nasjonal oppgave i krig og fred. Koordinering var først og fremst nødvendig for å kunne samarbeide om større øvelser i fredstid og med sikte på ressursbruk og felles terminologi under en okkupasjonssituasjon.

I 1981 skrev en daværende major i tjenesten, Finn Kirkestuen, et notat til forsvarsministeren, med tittelen "Visse opplysninger angående bekymringsfulle forhold innen den klandestine tjeneste for forberedelse av aktiv motstandskamp under en eventuell framtidig okkupasjon". Notatet tok opp en rekke forhold vedrørende politisk og nasjonal styring og kontroll, personalbehandling, sikkerhetsproblemer i forbindelse med beordringssystemet mv. Opprinnelig ble notatet underskrevet av samtlige faglige ansatte i staben, men de fleste av de øvrige trakk sine underskrifter etter hvert. Kirkestuen hadde to samtaler med daværende forsvarsminister Thorvald Stoltenberg. Stabens ledelse tilbakeviste Kirkestuens oppfatninger. Notatet førte ikke til konkrete tiltak.

¹⁰ St forh 1978 s 693

I løpet av 1980-årene ble Stay behinds organisasjon betydelig redusert. Dette skyldtes både den store medieoppmerksomhet og et generelt behov for modernisering og reorganisering. I 1983 ble sabotasjenettet (Roc) nedlagt.

I 1991 ble de to NATO-organisasjoner som avdelingen hadde sluttet seg til i henholdsvis 1950 og 1980, begge oppløst. Nettene ble utstyrt med nye radiosett utviklet gjennom samarbeid med tjenester fra en del øvrige NATO-land.

13.4.3. Oppgaver og rekruttering

Nettenes oppgaver har hele tiden vært å løse følgende oppgaver så vel i en tidligere fase av krigen som under en ren okkupasjon av hele eller deler av landet:

- skaffe til veie aktuelle informasjonen (etterretninger)
- medvirke til, eller selv være i stand til å utføre, ønskede sabotasjeaksjoner mot fiendtlige mål
- transportere materiell og personell i forbindelse med de to første oppgaver, samt evakuere nedskutte flygere og andre viktige personer ut av landet

Den tidlige fasen var underlagt en base i Oslo-området. Rekruttering av frivillig personell til nettene rundt omkring i landet skjer av nettsjefene og på basis av vurdering av egnethet for oppdraget og basert på frivillighet. Vurdering skjer igjennom lokale kontakter. Bare nettsjefen skal kjenne identiteten til nettets agenter. Både de lokale kontaktene som deltar i rekrutteringsarbeidet og nettene selv, driver en form for kartlegging av personer som er egnet som agenter. Tidligere drev man også registrering av andre som kunne bety en sikkerhetsrisiko hvis nettene skulle aktiviseres. Talentspeiderne har tidligere utgjort et slags landsdekkende nettverk.

Det synes helt opp mot begynnelsen av 1980-tallet til dels å ha hersket en "cowboy-kultur" i tjenesten, som blant annet resulterte i transport av sprengstoff og ammunisjon i dårlig vedlikeholdte, umerkede biler, parkering av disse i tett befolkede områder, samt lagring av store mengder høyeksplosiver i sentrale bystrøk. Dette synes å ha skapt unødig fare.

Ved innhenting av sabotasjeorganisasjonens materiellumper i en tiårsperiode fra ca 1975 ble store mengder våpen og ikke ubetydelige kvanta narkotika, uten å være spesielt registrert, oppbevart på et lager hvor utvalgt personale i Stay behind hadde adgang.

13.4.4. Finansiering

Ved overtakelse av Femmannsgruppen er det sannsynlig at Etterretningsstaben nøt godt av det finansieringsopplegg fra privat næringsliv som denne gruppen hadde etablert. Som foran nevnt antas det at gruppen hadde en startkapital på 200.000-300.000 kroner. I tillegg arbeidet nok mange av agentene av idealistiske grunner gratis. Kommisjonen har ikke funnet opplysninger som tyder på finansiering av Stay behind fra kilder i

næringslivet etter den første tiden. Praktisk støtte i form av transport, forlegning og personlig innsats synes imidlertid å ha vært nokså vanlig. Ett eksempel her er skipsreder Hans Otto Meyer, som blant annet stilte bunker i egen villa til disposisjon for tjenesten. Et annet er Israel Krupp, hvis eksakte tilknytningsforhold til Stay behind har vært noe uklart. Han hadde imidlertid jevnlig kontakt med staben, spesielt med evakueringsnettet, og øvelser tilknyttet dette foregikk på hans eiendom på Hundorp. Han var dessuten tildelt dekknavn, som for øvrig var svært vanlig for personer tilknyttet Stay behind. Det er på det rene at Israel Krupp hadde nær kontakt med israelske myndigheter. Det vises ellers til omtalen av Israel Krupp under 13.10.2.2.

På møtet i London i 1949 eller 1950 med MI 6 og CIA, ble som del av det trekantsamarbeid som ble opprettet besluttet at det skulle være Norges jobb å rekruttere personell, trene og administrere dette, legge ut materiell mv. USA og Storbritannia skulle betale for utstyr. På et senere møte ble det besluttet at i prinsippet skulle utgiftene deles likt mellom de tre involverte land. I skriv datert 11. mars 1948 fra Jens Chr. Hauge til sjefen for Forsvarsstabens, tildeles Forsvarsstabens II inntil 100.000 kr i året til anvendelse til særlige utgifter. Interessen fra samarbeidspartnerne i trekantsamarbeidet synes å ha vært synkende fra 1965. Britene erklærte at de ikke lenger hadde ressurser til å betale sin del, og etter kort tid inntok USA samme standpunkt. Norges Stay behind fortsatte etter dette virksomheten for nasjonale midler, men fikk fortsatt avansert sambandsutstyr fra sine samarbeidspartnere. Stay behind har hele tiden stått for en forholdsvis beskjeden del av Etterretningsstabens utgifter.

Kommisjonen har ingen indikasjoner på at Stay behind har fått tilført penger fra andre tjenester utenom de summer som har gått gjennom E-stabens budsjett og således har vært under Kontrollutvalgets innsyn.

13.4.5. Påstander om misbruk av Stay behind

Et spørsmål som melder seg er om den kommunistregistrering som, sammen med overvåking og kartlegging, opprinnelig var et formål for både den private Femmannsgruppen og etter hvert også det offisielle Stay behind, har fortsatt frem til nyere tid. Kommisjonen har foran under 13.4.1.3. slått fast at kommunistregistrering mv ikke var del av den internasjonale Stay behind-organisasjon Norge sluttet seg til i 1950, og at arkivet må antas å ha blitt overlevert E-tjenestens sikkerhetskontor omtrent på denne tiden. Dette forhindrer likevel ikke at virksomheten kan ha fortsatt. Som det er påpekt foran, foreligger intet nytt skriftlig direktiv etter 1949. Det er videre på det rene at en omhyggelig sikkerhetssjekking, herunder fullstendig kartlegging av miljøet, har skjedd i forbindelse med rekruttering av nye agenter. Av fremstillingen foran går det frem at så lenge distriktssjefordningen var i kraft, til ut på 1960-tallet, forekom det at det lokalt ble utarbeidet og forevist lister over kommunister.

Det har også vært fremsatt offentlige påstander om at agentnettet brukes til å rapportere om kommunister og eventuelle andre suspekter til Overvåkingssentralen. Således har Frank Siljeholt, en tidligere materiellforvalter og sjåfør i Stay behind, forklart at han ukentlig kjørte post fra Stay behind til Overvåkingssentralen, som han mente delvis i sin

tur stammet fra agentenes postbokser, som han daglig tømte. Han kjente ikke innholdet av posten, men har i ettertid gjort seg den refleksjon at det kunne være slik rapportering som påstått, ettersom han er blitt foreholdt en instruks for Lindus som nevner dette som formål, se 13.4.1.3. foran. Påstander om at agentnettet i Lindus i senere år har vært brukt til kommunistkartlegging, fremsettes også i boken Norges hemmelige hær av Finn Sjøe og Ronald Bye (side 92). Kommisjonen har ikke funnet dekning for påstandene.

Med ett unntak har samtlige nåværende og tidligere avdelings- og nettsjefer forklart seg om saken til kommisjonen og gitt uttrykk for at slik postgang som her beskrevet er ukjent for dem. De benekter også at agentnettet har vært brukt til rapportering av kommunister eller andre mulige suspekter. Unntaket er Erling Hoem, som var nettleder tidlig på 1970-tallet. Han har overfor kommisjonen gitt uttrykk for at agentene delvis ble brukt til politisk overvåking og rapportering, og at disse opplysningene i noen grad også gikk videre til overvåkingspolitiet. Han har forklart at han tok dette opp med avdelingslederen, som imidlertid ikke ville høre på kritikken. Han har ikke gitt uttrykk for at det gikk post direkte fra agentene til overvåkingspolitiet.

En annen nettleder, som var i virksomhet fra 1973, har forklart at ved en anledning, der Ørnulf Tofte og Erik Næss foreleste på et kurs for feltagenter på treningssenteret, skulle Næss ha antydnet at man ville sette pris på å få rapporter om mulig subversiv virksomhet i distriktene. Nettlederen ga straks ordre om at dette ikke skulle skje, selv om han tilføyde at det var i orden å melde rent kriminelle forhold til politiet. Han har også forklart at han ved en anledning fikk rapport fra en feltagent om en person i dennes bekjentskapskrets som hadde hyppig kontakt med utenlandske diplomater. Nettlederen sendte meldingen anonymt videre til Ørnulf Tofte, som senere ga uttrykk for at han hadde satt pris på dette. Ørnulf Tofte har overfor kommisjonen gitt uttrykk for at han ville ha reagert hvis Næss hadde prøvd å verve Stay behind folk som informanter for Overvåkingsentralen. Tjenestens to kontordamer, som ifølge Siljeholts forklaring var de som mottok og videreekspederte posten, har benektet at det ble videresendt post til overvåkingstjenesten. Begge har gitt uttrykk for at de ikke kjente postens innhold, idet den ble levert nettlederne i lukket konvolutt. De hadde likevel slik oversikt over virksomhetene, at de mener det er helt usannsynlig at politisk rapportering skulle foregå uten at de visste om det. De benekter dessuten at det var vanlig at det gikk post til Overvåkingsentralen, og i hvert fall at dette var en daglig eller ukentlig foreteelse.

I Norges hemmelige hær side 170 ff og i Gerhard Helskogs TV-serie "Bak din rygg" påstås det dessuten at det i tilknytning til Stay behind opererer flere væpnede private grupper, som også driver med politisk etterretning. Påstandene er særlig knyttet til personen Helge O. Spilhaug, major i Heimevernet og tidligere områdesjef for Sinsen heimevernsdistrikt. På side 194 påstås det at Spilhaug, i tillegg til å ha hatt kontakt med overvåkingspolitiet, også har vært kontaktperson til og talenspeider for Stay behind, og dermed har kunnet bygge opp et eget etterretningsapparat. Det hevdes at han fikk plassert flere av sine egne folk i Stay behind-systemet. For kommisjonen har Spilhaug forklart at han ikke er formelt tilknyttet Stay behind, men at han har hjulpet til ved rekruttering ved to anledninger. Han har forklart at han har hatt jevnlig kontakt med overvåkingspolitiet helt siden 1945, og at han blant annet har medvirket ved spaning på personell fra utenlandske kontorer. Han har slik han forklarer seg ikke deltatt i politisk

overvåking eller infiltrasjon på venstresiden, og disponerer ingen væpnede grupper, annet enn at han har vært leder i Heimevernet.

Kommisjonen har merket seg at Spilhaugs kontakter i overvåkingspolitiet opprinnelig var innen det som tidligere het politisk avdeling, altså ikke kontraetterretning. Blant annet var Erik Næss hans kontakt. Det ser likevel ut til at Spilhaugs konkrete oppdrag var knyttet til mulige fremmede agenter. Trond Johansen har overfor kommisjonen beskrevet en episode fra 1990, beskrevet i Norges hemmelige hær på side 203, der Spilhaug på oppdrag av sin daværende kontakt i overvåkingspolitiet tok opp en videofilm under et privat besøk i et fremmed land, som av denne kontakten igjen ble levert videre til etterretningstjenesten. Forbindelsen mellom Spilhaug og overvåkingspolitiet var således kjent der. Også Spilhaug selv har overfor kommisjonen bekreftet denne episoden.

Kommisjonen har ikke funnet grunnlag for at Spilhaug har rekruttert flere enn de to som er omtalt i boken - Frank Siljeholt, som ble materiellforvalter i staben, og en person som er omtalt som Jan-Erik, som ble feltagent. Det er heller ikke funnet grunnlag for at Spilhaug har hatt annen forbindelse med Stay behind enn dette, og en viss uformell kontakt med ledelsen under Sven Ollestad. Kommisjonen har mottatt forklaring fra de personene som i boken omtales som Spilhaugs folk, med unntak av personen kalt "Svarte-Per", som døde i 1986. Det dreier seg i tillegg til de to foran nevnte om to personer. Disse to har ifølge egne forklaringer intet kjennskap til Stay behind, og de benekter bestemt å ha vært bevæpnet eller å ha utført livvaktoppdrag for Spilhaug. De har begge også bestemt avvist infiltrasjon i politiske miljøer, selv om "Jan-Erik" har bekreftet at det var vanlig blant Spilhaugs folk å rapportere til ham om politiske forhold, særlig på venstresiden.

I tillegg til fra Spilhaug har kommisjonen mottatt forklaring fra nok en "talentspeider" med nære forbindelser til Erik Næss i overvåkingspolitiet. Vitnet er anonymisert av kommisjonen, jf om betydningen av dette under 14.3.2.2. Etter å ha blitt presentert av Næss for sjefen for Stay behind og blitt kjent med ham, ble vitnet "talentspeider" rundt 1974 og fortsatte som det i ca 8 år. Vitnet ble kjent med Næss i 1968. Frem til 1979, da Næss gikk av med pensjon, virket han som informant og infiltratør for Næss i ml-bevegelsen og i visse høyreekstreme miljøer. Vitnet har fremhevet at han ikke er kjent med at nettene i Stay behind er brukt til politisk kartlegging og at han ikke rapporterte overvåkingstjenestens gjøremål til Stay behind eller omvendt. Kommisjonen har ikke grunnlag for å anta at vitnets forklaring på disse punkter er uriktig.

I Norges hemmelige hær påstås det på side 200 at man etter "Svarte-Per"s død fant et betydelig våpen- og ammunisjonslager i garasjen hans. "Svarte-Per" var heimevernsmann, og kommisjonen har mottatt forklaring fra en kaptein i Heimevernet som var med under ryddingen, og som forklarte at han i et rom i kjelleren fant en del ammunisjon og våpen. Det ble ikke funnet våpen eller ammunisjon i garasjen.

På side 195 i boken påstås at Spilhaug i 1971, ved hjelp av Frank Siljeholt og en annen navngitt person, avlyttet et møte i HV-huset på Ekeberg, i forbindelse med at Siljeholt hadde søkt stillingen som områdesjef. Siljeholt har overfor kommisjonen bekreftet

denne episoden, mens Spilhaug selv og den navngitte personen kategorisk har benektet slik avlytting. Kommisjonen har ikke lyktes i å komme til bunns i denne saken. Kommisjonen har ellers hatt kontakt med områdesjefen for Nordstrand heimevernsområde, som har gjort oppmerksom på at det i 1992 ble avdekket et hemmelig rom i kjelleren i Nordstrand skole til bruk for Heimevernet, der det var lagret en betydelig mengde tysk radioutstyr fra krigens dager. Kommisjonen har ikke kunnet se at utstyret har vært brukbart til avlytting.

13.5. Politisk misbruk av etterretningstjenesten?

13.5.1. Innledning

Forholdet mellom kretser i arbeiderbevegelsen og de hemmelige tjenester er på generelt grunnlag fremstilt i kapittel 15. Det har helt siden etterretningstjenesten ble etablert på nytt etter krigen vært fremsatt påstander fra ulike hold om politisk misbruk, enten av tjenesten selv eller av enkeltpersoner tilknyttet den. Påstandene har knyttet seg både til venstrevridd, endog kommunistisk inspirert, bruk av tjenesten mot norske borgere og politisk nøytrale eller høyreorienterte offiserer, og til bekjempelse av venstresiden innen norsk politikk. I Vilhelm Evangs tid som etterretningssjef var påstandene gjerne knyttet til ham personlig, og da oftest til hans angivelige venstreradikale sympatier og hans kommunistiske bakgrunn.

Vilhelm Evang var født i 1909, tok examen artium i 1927 og ble cand. real i 1939. I studietiden kom han inn i miljøet rundt Mot Dag og marxisten Erling Falk. I en periode på 1920-tallet var Mot Dag tilsluttet kommunistpartiet. Da flertallet i Mot Dag i 1936 sluttet seg til Arbeiderpartiet, fulgte Evang med. I 1941 flyktet han til Sverige og siden til London der han ble engasjert i sikkerhetstjenesten. I 1945 ble han sendt hjem som leder av FOII Norge. I 1946 ble han formelt utnevnt som leder av Etterretningsstaben, en stilling han hadde frem til 1966.

Om Vilhelm Evang vises blant annet til den brede fremstilling av påstandene i Alf R. Jacobsens bok *Mistenksomhetens pris - Krigen om de hemmelige tjenester*, Oslo 1995. Kommisjonen har ikke funnet dekning for påstander om at tjenesten i Evangs sjefstid skal ha blitt misbrukt for politiske eller andre utenforliggende formål.

Derimot er det på det rene at etterretningstjenesten, i hvert fall i begynnelsen av perioden, motarbeidet en bestemt politisk fløy, nemlig kommunistene. I tiden frem til midten av 1950-årene drev E-staben kartlegging av kommunister og kommunist sympatisører, til dels ved bruk av ulovlige metoder som romavlytting. Kommisjonen har også bragt på det rene at tjenestemenn i E-staben, i hvert fall frem til tidlig på 1960-tallet, muligens helt frem til 1970, vervet norske borgere til rapportering om andre norske borgere i forbindelse med ungdomsfestivaler og i Sovjetunionen og andre østeuropeiske land.

Med hensyn til påstander om at etterretningstjenesten har drevet telefonavlytting av aktører i det politiske liv, vises til 13.6.

I årene etter 1965 har påstandene om politisk misbruk av etterretningstjenesten i stor utstrekning vært knyttet opp mot personen Trond Johansen. Dette behandles særskilt i punkt 13.5.2 nedenfor. Det har også vært påstått at etterretningstjenesten har vært involvert i episoder vedrørende overvåking og kartlegging av venstreradikale, herunder av personer tilhørende venstresiden i Arbeiderpartiet. Påstandene er særlig knyttet til Stay behind og er behandlet under 13.4.5. Kommisjonen har i tillegg mottatt enkelte forklaringer om at fremstående arbeiderpartipolitikere, som Gro Harlem Brundtland, Reulf Steen og Einar Førde, skal ha vært overvåket og endog avlyttet av personer i etterretningstjenesten. Kommisjonen har undersøkt påstandene men har ikke funnet holdepunkter for at disse påstandene medfører riktighet.

Endelig har det fra flere hold, særlig fra Hans Henrik Ramm og Johan Marius Setsaas, vært påstått at det eksisterer en "fjerde hemmelig tjeneste" som blant annet driver en omfattende telefonavlytting av norske borgere. I kjølvannet av påstandene fra Ramm og Setsaas har mistanker av denne karakter blitt uttrykt av representanter for partiet Høyre. Dette fremstilles nedenfor under 13.5.3.

13.5.2. Etterretningstjenesten som politisk redskap for Arbeiderpartiet - særlig om Trond Johansen

Som nevnt ovenfor er påstandene om partipolitisk misbruk av Etterretningsstaben etter 1965 så å si utelukkende knyttet til personen Trond Johansen. Dette spørsmålet er grundig drøftet i Nygaard Haug-utvalgets innstilling, jf side 81-96. Utvalget fant ikke grunnlag for de påstander som hadde vært fremsatt om politisk bruk av etterretningstjenesten, og heller ikke for de påstander som har antydnet at det skal ha forekommet utilbørlig politisk påvirkning fra etterretningstjenestens side eller fra personer tilknyttet denne tjeneste. Utvalget fant heller ikke tilstrekkelig holdepunkter for at det skal ha forekommet brudd på taushetsplikt eller annen utilbørlig utveksling av informasjon mellom etterretningstjenesten og partipolitiske miljøer. Utvalget ga uttrykk for at nærhet mellom sentrale personer i etterretningstjenesten og partipolitiske miljøer kunne ha uheldige sider. Utvalget fant likevel ikke grunn til å reise kritikk mot enkeltpersoner i denne forbindelse.

Det er på det rene at seksjonssjef, senere assisterende direktør og nestleder i etterretningstjenesten, Trond Johansen, som gikk av med pensjon i mai 1994, hadde nære forbindelser med fremtredende arbeiderpartipolitikere. Han meldte seg inn i partiet i 1960, og har siden 1973 vært medlem av partiets Internasjonale utvalg, også kalt Sikkerhetspolitisk utvalg. Det er imidlertid gjennom personlig kontakt med fremtredende politikere Trond Johansens innflytelse særlig kan tenkes å ha gjort seg gjeldende. Således hadde han et nært personlig vennskap med Knut Frydenlund, og hadde regelmessige møter med denne helt til Frydenlund døde i 1987. Dette gjaldt også i perioden da Knut Frydenlund var utenriksminister, fra oktober 1973 til oktober 1981 og fra mai 1986 frem til hans død i februar 1987. Trond Johansen har videre hatt nær personlig kontakt med Johan Jørgen Holst, som døde i januar 1994. Johan Jørgen Holst var statssekretær i Forsvarsdepartementet fra januar 1976 til oktober 1979, deretter statssekretær i Utenriksdepartementet fra oktober 1981, og forsvarsminister fra mai

1986 til oktober 1989 samt fra november 1990 til april 1993. Han var utenriksminister fra april 1993 til sin død i januar 1994.

Trond Johansen har videre hatt et nært forhold til Thorvald Stoltenberg, som var statssekretær i Utenriksdepartementet fra mars 1971 til oktober 1972, og i Forsvarsdepartementet fra samme tid og frem til desember 1974. Han var forsvarsminister fra oktober 1979 til oktober 1981 og utenriksminister fra mars 1987 til oktober 1989. Fra november 1990 til april 1993 var Thorvald Stoltenberg igjen utenriksminister.

Trond Johansens politiske engasjement ble, uten at hans person uttrykkelig ble trukket frem, gjenstand for en utredning Forsvarsdepartementet innhentet fra departementsråd Dag Berggrav ved Statsministerens kontor. Betenkningen er datert 15. februar 1993. Betenkningen pekte på at det i seg selv er uheldig at det kan oppstå mistanke om at politisk engasjement for ansatte i de hemmelige tjenester kan føre til en forskjellsbehandling på politisk grunnlag. Dette gjelder særlig fordi de hemmelige tjenester er en lukket tjeneste, unntatt fra detaljert kontroll. Selv om personundersøkelser ikke lenger hører under etterretningstjenesten, kan mistanke om uregelmessig personovervåking lett oppstå. Tjenestenes hemmelige karakter og den maktposisjon dette gir, og den mistanke om misbruk som dette kan foranledige, tilsier derfor at de ansatte utviser stor varsomhet og søker å unngå engasjement som kan svekke tilliten til deres habilitet. Betenkningen foreslo videre til overveielse å ta inn en regel i instruksform, med følgende ordlyd:

"Sjefen for E-tjenesten (henholdsvis S-tjenesten og Politiets overvåkingstjeneste) dennes nestkommanderende og avdelingssjefer/seksjonssjefer bør ikke involvere seg i partipolitisk virksomhet ved å la seg velge til eller oppnevnes som medlem av et partis utvalg, styre eller råd, eller ved å påta seg andre partipolitiske tillitsverv."

Betenkningen fastslo videre at det ikke kan være tvil om at sjefen for etterretningstjenesten rapporterer til Forsvarssjefen, og at det må være en plikt for de underordnede seksjonssjefer å rapportere til sjefen for etterretningstjenesten. Hvis det kunne være tvil om denne plikt, burde den fastsettes i instruksform. Det burde av instruksen også fremgå hvilke fullmakter nestsjefen og seksjonssjefen har og at de ikke har fullmakt til å informere forsvarsministeren eller andre regjeringsmedlemmer direkte. Det måtte gjøres klart at all informasjon skal gå tjenestevei til sjefen for E-staben og videre til Forsvarssjefen, forsvarsministeren og regjeringen, hvis det ikke er gitt særskilt fullmakt til å gå frem på en annen måte.

Departementsråd Dag Berggrav har i sin forklaring for kommisjonen presisert at han i sin betenkning ikke mente å rette spesiell kritikk mot Trond Johansen, men mente at han hadde vært uforsiktig og fremhevet at en underordnet tjenestemann ikke bør gå forbi sine egne sjefer. Blant de tidligere etterretningssjefer som har forklart seg for kommisjonen, og som alle har hatt Trond Johansen som sin underordnede, er det ingen som har gitt uttrykk for direkte misnøye med Johansens handlemåte, eller tatt saken direkte opp med ham. Alle har gitt uttrykk for at de kjente til Trond Johansens politiske engasjement, men at de ikke har funnet at det er blitt misbrukt. Fredrik Bull-Hansen, som var sjef for etterretningstjenesten fra 1977 til 1979 og dessuten var forsvarssjef fra

1984 til 1987, har forklart at han på prinsipielt grunnlag tok spørsmålet opp med daværende forsvarssjef Sverre Hamre og forsvarsminister Rolf Hansen, idet han ga uttrykk for at han var usikker på om det var E-stabens offisielle syn som ble formidlet ved disse kontaktene.

Det kan synes som Sverre Hamre formidlet noen av disse synspunktene om Trond Johansen politiske kontaktflate til Karstad-utvalget, som han var medlem av. Kommisjonen har, fra et annet medlem av Karstad-utvalget, fått bekreftet at når dette tar opp kommunikasjonsformer mellom etterretningstjenesten og de politiske myndigheter er det blant annet Trond Johansen man sikter til. Flere av etterretningssjefene har ellers gitt uttrykk for at de bare så det som positivt at Trond Johansen hadde avvikende og til dels kritiske standpunkter i sikkerhetspolitiske spørsmål, og at han av og til åpent ga uttrykk for dem.

Når det gjelder omfanget av Trond Johansens kontakt med det politiske nivå i Forsvarsdepartementet, har forsvarsminister Jørgen Kosmo i sin forklaring for kommisjonen forklart at han, da han tiltrådte som forsvarsminister 2. april 1993, kort tid etterpå ble oppsøkt av Trond Johansen. Johansen gjorde Kosmo kjent med at det var tradisjon med faste ukentlige møter på Halvorsens konditori mellom ham og forsvarsministeren, alternativt statssekretæren i Forsvarsdepartementet. På disse møtene var det ikke spesielt etterretningsspørsmål som ble drøftet, men personellkabler og liknende spørsmål. Kosmo forsto det slik at forsvarsminister Johan Jørgen Holst hadde deltatt i slike møter. Kosmo fant det for sin del ikke riktig å opprettholde denne ordningen. Trond Johansen har selv stilt seg uforstående til realiteten i denne forklaringen. Han sier han nok kan ha henvendt seg til forsvarsminister Kosmo med forespørsel om nærmere kontakt, men dette var utelukkende for å få forklart sin spesielle situasjon som gjenstand for rykter og offentlig fremsatte påstander, og for å imøtegå disse påstandene. Han viser særlig til at boken Vi som styrer Norge nylig var utkommet, og at Kosmo offentlig hadde uttalt at han hadde lest denne boken. Han kan også ha gitt uttrykk for et generelt ønske om kontakt mellom departementets ledelse og det innsamlende ledd i E-staben. Johansen mener en slik henvendelse fra hans side kan ha funnet sted under en brief i E-staben 30. april eller 4. august 1993.

Det er ikke tvil om at det var et rykte i tjenesten at Trond Johansen hadde innflytelse i utnevningssaker i Forsvaret. Kommisjonen ser heller ikke bort fra at Trond Johansen ved enkelte anledninger har gitt inntrykk av å ha slik innflytelse, og at dette kan ha skapt en viss uro. Den har likevel ikke funnet grunnlag for å anta at Trond Johansen har påvirket utnevnelser i Forsvaret eller har hatt ønske om å spille en slik rolle.

Caspar Stephansen, som var departementsråd i Forsvarsdepartementet frem til 1989, var kjent med forsvarsministrenes møter med Trond Johansen, men avviser at det dreide seg om ansettelsessaker. Åge Danielsen, som var departementsråd fra 1989-1995, sier han ikke kan utelukke at Trond Johansen var blant de personer forsvarsminister Johan Jørgen Holst uformelt konsulterte før en engere krets bestående av statsråden, departementsråden og Forsvarssjefen diskuterte utnevnelser fra generalmajors nivå og opp. Han presiserer imidlertid at han ikke vet noe konkret om dette. De tidligere forsvarssjefer Herman Fredrik Zeiner-Gundersen og Vagleik Eide benekter begge

overfor kommisjonen at Trond Johansen har hatt innflytelse i slike saker, og presiserer begge at Forsvarssjefens innstilling bare ytterst sjelden ble fraveket i deres tid. Zeiner-Gundersen var forsvarssjef fra 1972-1977 og Eide fra 1987-1989.

Fredrik Bull-Hansen, som var forsvarssjef fra 1984-1987, var som nevnt den av E-sjefene som har gitt uttrykk for en viss kritikk av Trond Johansens politiske forbindelser. Også han har avvist at forbindelsene hadde noe med utnevnelser i Forsvaret å gjøre. Sven Åge Hauge, som var sjef for etterretningstjenesten fra 1975 til 1977, har gitt uttrykk for at Trond Johansens politiske kontakter kunne ha betydning for utnevnelser i viktige militære stillinger, men at han aldri diskuterte slike spørsmål med ham.

Kommisjonen finner det naturlig om spørsmål om utnevnelser i Forsvaret tidvis kan ha blitt tatt opp i samtaler mellom Trond Johansen og tidligere forsvarsministre/statssekretærer fra Arbeiderpartiet. Johansen har overfor kommisjonen bekreftet at det kunne forekomme. Kommisjonen finner ikke dekning for at dette har hatt innflytelse, i den forstand at Trond Johansen har misbrukt sin stilling til å påvirke karriereveier. Det er ikke dekning for påstander om at Trond Johansen i slike samtaler har misbrukt personopplysninger han har fått gjennom sitt virke i etterretningstjenesten. Gjennom utskrifter fra politiets telefonkontroll av utenlandske kontorer har Johansen også fått opplysninger om norske borgere som har vært i kontakt med kontorene. Det vises til 13.6.2.3. Som der påvist, har Trond Johansen helt frem til 1990/91, med visse avbrudd, hatt tilgang på tilnærmet usladdete opplysninger fra denne avlyttingen. I den grad norske borgere har deltatt i, eller blitt nevnt i slike samtaler, vil dette selvsagt kunne slå negativt ut dersom dette blir nevnt i forbindelse med utnevneelse til en viktig stilling i Forsvaret. Om dette har Trond Johansen selv forklart at han nok kan ha fått slike opplysninger, men at disse interesserte ham i liten grad, idet det var de utenlandske objektene han var opptatt av. Han har meget bestemt avvist at han skal ha brukt gradert informasjon i samtaler med sine bekjente i det politiske miljø. Kommisjonen bemerker at i den grad Trond Johansen har hatt politisk interessant personkunnskap av betydning for utnevnelser i Forsvaret, vil dette bare i svært liten grad skrive seg fra denne type telefonkontroller. Den har heller ikke funnet grunnlag for å anta at han faktisk har misbrukt slike opplysninger. Thorvald Stoltenberg har for øvrig overfor kommisjonen bestemt benektet at Trond Johansen har gitt opplysninger av fortrolig art, og har dessuten påpekt at han som forsvarsminister selv kunne få tilgang på alt materiale fra E-staben, dersom han skulle trenge det.

Derimot kunne man tenke seg at Trond Johansen, gjennom sin mangeårige funksjon som uformell rådgiver for yngre politikere og journalister, oftest fra Arbeiderpartiet, i deres kontakthold med østlig ambassade- og etterretningsspersonell, kan ha fått en reell politisk innflytelse. Han har selv forklart at mange unge venstreorienterte mennesker på 1960- og 1970-tallet var positive til åpen kontakt østover, samtidig som de næret skepsis til overvåkingspolitiet. Dette siste hadde i følge ham blant annet sammenheng med Vietnam-krigen, NATO-motstand og uheldige uttalelser fra overvåkingssjefen om EF-motstandere. De fant det derfor lettere å henvende seg til ham, og han fikk sjansen til å veilede dem, slik at de kunne holde en viss kontakt uten å overskride grensen for det tilbørlige. Han ga ikke gradert informasjon i slike samtaler,

men generelle råd, basert på at alle representanter for østland måtte betraktes som mulige etterretningsagenter. Han ba heller aldri om rapportering eller tilbakemelding fra kontaktene. Han har opplyst at han ikke betraktet dette som noen etterretningsoperasjon. På spørsmål om overvåkingstjenesten var orientert om kontaktene, uttalte han:

"POT ved Haarstad, Tofte og Johnsen var orientert om at en del personer tok kontakt med vitnet og søkte råd m.h.t. at øst/vest-europeiske diplomater tok kontakt med dem. At dette ikke nådde ned til det lavere nivå som i dag hevder at POT ikke ble orientert, må ha med interne POT-rutiner å gjøre."

Han har ellers gitt uttrykk for at hans råd til de unge alltid var at de skulle henvende seg til overvåkingspolitiet dersom kontakten utviklet seg til å bli noe mer enn alminnelig meningsutveksling. Han har benektet at han noen gang selv har skaffet politikere og journalister kontakter med representanter for østland. På spørsmål om hvem han har hatt slike samtaler med, har han forklart at det dreide seg om journalister og ungdomspolitikere, en håndfull personer, færre enn ti over en periode på 30 år. Han har ikke ønsket å oppgi navnene på disse personene, men har bekreftet at Einar Førde og Reiulf Steen var blant dem. For Einar Førdes del var kontakten formidlet via Knut Frydenlund.

Trond Johansens fremstilling av innholdet i kontakten er bekreftet av de aktuelle politikere kommisjonen har snakket med. De har imidlertid ikke vært helt samstemte mht om Trond Johansen rådet dem til å varsle overvåkingspolitiet om sine østkontakter. Når det gjelder spørsmålet om i hvilken grad Politiets overvåkingstjeneste var orientert om Trond Johansens virksomhet som rådgiver, har Ørnulf Tofte i sin forklaring for kommisjonen gitt uttrykk for at Trond Johansen ikke rapporterte om dette, men at han etter Toftes oppfatning burde ha gjort det. Tore Johnsen har på direkte spørsmål om dette forklart at Trond Johansen i hvert fall ved to anledninger orienterte ham om navngitte personer som hadde kontakt med østeuropeisk personell, og som han i den anledning hadde gitt råd. Ettersom dette var kontakter som allerede var kjent av overvåkingstjenesten, fant Johnsen ikke grunn til å orientere sine underordnede om dette. Han mente for øvrig at dette generelt var forhold Trond Johansen ikke var forpliktet til å orientere overvåkingstjenesten om, selv om det var positivt at han gjorde det.

Den innsikt i yngre politikeres forhold til østlige kontakter Trond Johansen på denne måten har fått, kan tenkes å ha gitt ham en innflytelse over deres videre karriere i norsk politikk og samfunnsliv. Når Einar Førde ved en anledning har uttalt at "Trond Johansen reddet meg i Treholt-saken", har han overfor kommisjonen presisert at han med dette mente at han hadde fått så gode råd at han selv unngikk å komme i en belastende og farlig situasjon overfor sine kontakter.

Ett vitne, med kontakter i det politiske miljø, har overfor kommisjonen pekt på at Trond Johansen har vært i en posisjon der han har kunnet "gå god for" noen, men ikke for andre, f eks fordi de ikke har oppsøkt ham. Med dette sikter han til at Trond Johansen kan ha blitt brukt som en uformell rådgiver mht hvem man kunne "stole på" i sikkerhetspolitiske spørsmål. Kommisjonen har likevel intet grunnlag for å anta at Trond Johansen dermed har hatt en innflytelse som er blitt brukt på denne måten, f eks i forbindelse med tilsetting i viktige stillinger. Som påpekt under 10.3.5.4, foretas det

ingen sikkerhetsklarering av statsråder. Det er statsministeren selv som ved sammensetning av regjeringen må vurdere og ta standpunkt til mulige sikkerhetsmessige forhold i forbindelse med kandidatene. Det er kjent at Gro Harlem Brundtland ved en anledning uformelt henvendte seg til overvåkingssjefen om dette, se St meld nr 39 (1992-93) om overvåkingstjenesten. Kommisjonen har ingen indikasjoner på at hun eller noen annen statsminister noen gang har henvendt seg til Trond Johansen om det samme.

13.5.3. Påstander om en "fjerde tjeneste"

Det har fra noen Høyre-politikere kommet uttalelser som må forstås slik at at i første rekke etterretningstjenesten eller personer tilknyttet til den eller en såkalt fjerde tjeneste kunne mistenkes for drive avlytting og/eller annen overvåking. Først og fremst har Ingvald Godal gitt uttrykk for slike mistanker. Det vises til fremstillingen i 5.2. Disse påstandene er ikke spesielt knyttet til personen Trond Johansen. Kommisjonen bemerker her at også forsvarsministre fra Høyre har gitt uttrykk for tillit til Trond Johansen og for å ha hatt nytte av hans råd.

Mistankene er delvis uttrykt i tilknytning til den såkalte Ramm-Setsaas saken. Denne saken er fremstilt under 13.1.1.8. i forbindelse med Dahl-gruppens etterforsking av denne saken. Kommisjonen har hatt tilgang på Dahl-gruppens etterforskningsmateriale og har hatt samtaler med førstestatsadvokat Edward Dahl. Den har også hatt samtaler med Hans Henrik Ramm og Johan Marius Setsaas, og mottatt skriftlig materiale fra dem. De har imidlertid begge i brev av 1. oktober 1995 satt som vilkår for å avgi forklaring for kommisjonen at kommisjonen skulle gi dem innsyn i det materiale den hadde mottatt fra Dahl-gruppen. Kommisjonen fant ikke å kunne gå med på dette.

Kommisjonen bemerker at påstandene er en del av det sakskompleks granskingen har omfattet. Især gjelder dette påstanden om at kretser med tilknytning til E-staben har drevet omfattende ulovlig telefonavlytting. Kommisjonen har ikke funnet dekning for disse påstandene. Kommisjonen har også undersøkt om en mulig "fjerde tjeneste" kan være en form for samarbeid mellom Stay behind og overvåkingspolitiet, eventuelt i samarbeid med ulike private grupper. Noe holdepunkt for dette foreligger ikke, jf fremstillingen under 13.4.5.

Etter at Ramm og Setsaas sto offentlig frem med sine påstander og Ingvald Godal tok saken opp i VG i juni 1993, fikk sentrale personer i Høyre en rekke henvendelser fra personer som mente seg avlyttet. Man hadde også mistanke om et avlyttingsopplegg i Høyres Hus, men undersøkelser ved engasjert teknisk ekspertise førte ikke til resultater. Når det gjelder Ingvald Godal og de kilder han i sin tid bygget på, vises til 14.2.1.4. I denne sammenheng er også Erling Norviks forklaring omtalt. Med hensyn til hva Wenche Frogne Sellæg har forklart fra sin justisministertid vises til fremstillingen av tekniske sikkerhetsundersøkelser under 10.5.3.

Kommisjonen har ellers mottatt forklaring fra flere Høyre-politikere som har forklart seg om forskjelligartete forhold, uten at forholdene er knyttet til konkrete mistanker mot de hemmelige tjenester. Av disse forklaringene nevnes:

Jon Lyng har forklart at han kom i kontakt med oberst Erling Hoem i forbindelse med utgivelsen av boken *Vi som styrer Norge*. Lyng var advokat for forlaget. Hoem hadde fortalt ham at han regnet med tidvis å bli avlyttet av E-staben. I 1994 fortalte Hoem ham at det skulle finnes et eget telefonnummer, antakelig plassert i USA, som man kunne ringe for å få bekreftet eller avkreftet om man er utsatt for telefon- eller romavlytting. Slik avlytting, med basis i det digitale telefonnettet tilknyttet det amerikanske satellittovervåkingssystemet, skulle også ha en egen operasjonssentral i Norge. Denne skulle gjøre det mulig for norske operatører å koble inn avlytting av norske telefonsamtaler, eventuelt nummerkombinasjoner, eventuelt basert på stemmer. Hoem ga i følge Lyng uttrykk for muligheten av at utro tjenere i Norge benyttet dette allierte satellittovervåkingssystemet til politisk avlytting av telefoner i Norge.

Dersom man ringte dette nummeret umiddelbart før eller etter en avsluttet telefonsamtale ville man, dersom man fikk opptattsignal, få indikasjon på at telefonen var avlyttet, og dersom man fikk en pipetone, indikasjon på det motsatte. Samme metode skulle kunne benyttes for å avdekke eventuell romavlytting via telefonen. Han har gitt uttrykk for at han ikke selv kan bedømme om Hoems opplysninger medfører riktighet.

Hoem har overfor kommisjonen bekreftet å ha gitt uttrykk for overfor Lyng at han selv mente seg avlyttet, men ikke at E-staben sto bak. Opplysningen om nummeret som kunne ringes for å avsløre avlytting var ifølge Hoem bare ment som en generell "rent teknisk opplysning", meningen var ikke å si noe om hvorvidt avlytting faktisk forekom. Hoem har forklart at han fikk oppgitt nummeret av en tidligere sambandsoffiser som han ikke husker navnet på - han kan ikke selv stå inne for opplysningens riktighet. For øvrig har han i sin forklaring for kommisjonen presisert at han overfor de politikere han har hatt kontakt med bare mente å peke på de muligheter for avlytting som var til stede.

Kommisjonen har forelagt forholdet for SINTEF. I en skriftlig redegjørelse til kommisjonen uttaler SINTEF at det angjeldende nummeret tilhørte et ordinært testutstyr i en telefonsentral i USA. Slikt utstyr brukes rutinemessig for å kontrollere kvaliteten på taleforbindelsene og fremkommeligheten i nettet. Dette skjer ved at det ringes opp automatisk fra andre steder i nettet, hvoretter det registreres om anropet kom frem, og eventuelt lyd kvaliteten basert på den utsendte tonen. Det heter i uttalelsen fra SINTEF at angjeldende utstyr besvarer alle anrop på samme måte, med en pipetone. Opptattsignal skyldes sperr (overbelastning) i telefonnettet (sannsynligvis i eller til USA), eller at testutstyret har vært opptatt med et annet anrop:

"Nummeret er senere tatt ut av bruk. Det skyldes sannsynligvis at testutstyret er flyttet av tekniske årsaker eller på grunn av "misbruket" fra Norge.

Som det framgår av Telenors notat har de også hatt kjenskap til dette nummeret fra andre liknende tilfeller, da med en annen beskrivelse av hvordan det skulle brukes for å avsløre avlytting!"

Rapporten konkluderer dermed med at bruken av telefonnummeret ikke kan gi noen informasjon om hvorvidt avlytting har funnet sted. Kommisjonen viser til dette.

En annen Høyre-politiker har forklart seg om en episode på 1980-tallet, da han ble oppringt hjemme av en kollega. Før noen hadde tatt av røret, opplevde kollegaen å høre alt som ble sagt i rommet, altså en indikasjon på at telefonen ble brukt til romavlytting. Politikerens har forklart at han ikke knytter episoden til noen mistanke mot de hemmelige tjenestene. Episoden er bekreftet av kollegaen, som har forklart at etter ett ringesignal og før kontakt ble oppnådd, kunne alt som ble sagt i rommet høres. Kommisjonen har forelagt spørsmålet for SINTEF, som i sin uttalelse har konkludert med at hendelsen er fullt mulig å akseptere som et sjeldent resultat av tekniske feil ved telefonapparatet. Oppringeren og oppringerens telefonlinje er i denne sammenheng en tilfeldig tredjepart som ikke har hatt noen direkte innflytelse på hendelsen. Det uttales videre i rapporten:

"Dette er meg bekjent ikke en vanlig teknisk feil. De gamle telefonapparatene med dreieskive var bygget slik at en hendelse som denne var svært usannsynlig, mens overgangen til større bruk av elektronikk, og telefonapparater med flere funksjoner har gjort en slik feilhendelse mer sannsynlig relativt til andre feil. I følge ... Telenor, har de vært ute for et spesielt telefonapparatfabrikat som det har vært rapportert et slikt problem med."

Kommisjonen viser til at det etter dette ikke kan fastslås med sikkerhet om avlytting fant sted, og hvem som i tilfelle sto bak.

13.6. Telefonavlytting i etterretningstjenestens regi

13.6.1. Virksomheten i Ruseløkkabunkerne

13.6.1.1. Faktisk beskrivelse og historikk

FO II overtok i 1946 to av i alt fem bunkere som var igjen etter tyskerne i Ruseløkkområdet - Området Cort Adellers gate, Parkveien og Ruseløkkveien, av og til kalt Løkkeveien i Oslo - én ved Ruseløkk skole med adresse Løkkeveien 15, og én i Cort Adellers gate 33. Den første ble brukt som sambandssentral, med sentralbord og fjernskriver, etter hvert som avlyttingssentral, mens den andre ble benyttet til sentral for avspilling, utskrift og oversetting av lydbånd fra avlyttingen. Språkbruken med hensyn til hvilken bunker det siktes til når det snakkes om "Ruseløkkabunkeren" har av og til vært noe upresis. Bunkerne er beskrevet i Nygaard Haug-utvalgets rapport side 70-76. Kommisjonen har på samme måte som dette utvalget fått seg forelagt bygningstekniske tegninger og kart fra Forsvarets bygningstjeneste og interiørbilder fra fraflyttingen i 1987-88.

Kommisjonen har engasjert tidligere avdelingssjef i Televerket, Alf Per Marhaug, som teleteknisk sakkyndig. Marhaug har sammen med kommisjonen deltatt på befaring i bunkeren ved Ruseløkk skole, i Televerkets lokaler i Kongens gate og har på egen hånd befart en rekke av Televerkets installasjoner med tilknytning til bunkeren. Han har fremskaffet kart og skriftlig materiale vedrørende bunkeren i Televerket, og han har hatt samtaler med en rekke berørte personer. Kommisjonen har dessuten mottatt forklaring

fra en lang rekke personer med tilknytning til etterretningstjenesten, Televerket og overvåkingspolitiet, som har hatt kjennskap til virksomheten i bunkeren. Vitneforklaringene for Nygaard Haug-utvalget har dessuten vært gjennomgått.

Et kort sammendrag av de viktigste årstall i bunkerens historie er gjengitt i tabellen nedenfor. Som teksten viser, har det ikke alltid vært mulig å foreta en nøyaktig tidfesting.

- 1943-44:** Bunkeren bygges av tyskerne
- 1945:** Asbjørn Mathiesen engasjeres av chifferkontoret i Fst II med sikte på å sikre seg tyske geheimschreibere
- 1946:** Forsvarsdepartementet får, etter tautrekking med Televerket, ansvar for militære samband
Bunkeren ved Ruseløkka skole klargjøres av E-tjenesten for sambandsbruk
- 1946/47:** Asbjørn Mathiesen engasjeres av Politiet for utbygging av fjernskriversamband
Tyske geheimschreibere installeres i bunkeren
Ny fjernskriversentral utbygges
Telefonsentral av typen Siemens Nieha, med 100 nr, medbragt fra Norway House i London etter krigen, installeres i bunkeren
- 1947:** Det grønne nett etableres for utvalgte regjeringsmedlemmer
- 1947/48:** Avlyttingsutstyr monteres i bunkeren
Telefonavlytting forberedes i Frihetens lokaler
- 1949:** (Januar) Det foretas romavlytting av nordisk ministermøte i Oslo Militære Samfund fra bunkeren
Scramblere installeres på Det grønne nett
Avlytting av utenlandske kontorer iverksettes i bunkeren ved Ruseløkka skole
- 1950:** Avlytting av sovjetiske skipsfartskontor - den opprinnelige Operasjon Muldvarp- etableres
- 1951:** Avskrivnings/oversettelsesbunkeren i Cort Adellers gate 33 tas i bruk
Kommunistenes landskonferanse i Folkets Hus avlyttes fra bunkeren ved Ruseløkka skole
- 1952:** Ny telefonsentral Siemens Grosnia med 200, senere 400, numre kjøpes inn.
- 1955:** Politiet tar aktivt del i operasjon Muldvarp og får plass i bunkeren i Cort Adellers gate 33
- 1957:** Avskrivnings/oversettelsesvirksomheten flyttes til en brakke på Akershus festning
- 1958:** Virksomheten flyttes videre til kontor i første etasje i Cort Adellers gate 16
- 1959:** Politiet trekker seg ut av Muldvarp og foretar all avskrivning/oversetting fra Victoria Terrasse
- 1959/60:** Avlytting av utenlandske kontorer avvikles med unntak av Sovfrakt
- 1960:** Kontoret i Cort Adellers gate 16 tømmes helt og utstyret dumpes.
Avskrivning/oversetting flyttes til Akershus
Samarbeidet med amerikanerne om Muldvarp avbrytes
- 1961:** Avlyttingen redusert til 2 telefonlinjer og 2 fjernskriverlinjer, begge Sovfrakt
- 1962:** Avlyttingen av Sovfrakts 2 telefoner avbrytes
- 1963:** Avlyttingen av Sovfrakts telefoner gjenopptas
- 1965:** E-staben flytter til Platous gate. Bånd fraktes fra bunkeren hver dag
- 1966:** Overflødig avlyttingsutstyr fjernes fra bunkeren og dumpes. 2 båndspillere samt én i reserve står igjen
- 1967:** Skriftlig kontrakt inngås mellom E-staben og Asbjørn Mathiesen
- 1968/69:** Mistillit til Det grønne nett oppstår. Utredning forberedes
- 1970:** 2 fjernskrivere og 2 båndspillere for avlytting flyttes til Platous gate
Ordinært fjernskriversamband fordelt på Sæter, lille Langerund og Platous gate
- 1974:** Sentralbordet flyttet til Platous gate
- 1983:** Avlyttingsvirksomheten nedlagt
- 1987:** (06.06) Kontrakten med Asbjørn Mathiesen sies opp
- 1988:** FDN overtar stabens samband. Det grønne nett overtas av FOSamband

- (mars) Strømmen kuttes
- (høst) Bunkeren ryddet og tømt for "følsomt utstyr"
- (november) Samband sjef-Es bolig og Mathiesens bolig oppdaget og avbrutt
- 1989:** (januar) Fjernskriversamband omkobles (rutes opp utenom bunkeren)
- (vår) Telefonsentralen demonteres

Bunkeren i Ruseløkkveien ble klargjort for Forsvarets bruk allerede i slutten av 1946. Meningen var å plassere etterretningstjenestens egen sambandssentral der, først og fremst basert på fjernskriversamband. Ingeniør Asbjørn Mathiesen ble allerede i slutten av 1945 kontaktet av Nils Stordahl i Fst II chifferkontoret med sikte på å sikre seg noen "Geheimschreiberne" som sto igjen etter tyskerne. Det dreide seg om i alt 30 fjernskrivere med innebygget kryptering. Man trengte dette sambandet som ledd i oppstarten av et varslingssamarbeid om sovjetiske militære bevegelser basert på signaler via radioavlytting. Bunkeren ble et hensiktsmessig utgangspunkt for dette sambandet. Asbjørn Mathiesen var på dette tidspunkt ansatt i ingeniørfirma Henden, og hadde fra sin studietid ved Oslo Tekniske Skole kjennskap til nettopp denne bunkeren, som lå rett ved siden av skolen. Han hadde som radioamatør og aktiv i motstandsarbeidet under krigen, god kjennskap til radiosamband, tyske fjernskriver- og chiffersystemer og telefoni. Han ble derfor også, i 1946/47, engasjert av politiet for å bistå dem med fjernskriversamband. Disse sambandene gikk også i starten via bunkeren.

I 1946/47 var de tyske geheimschreiberne på plass, og noe senere var også et mer omfattende fjernskriversamband etablert. Samtidig ble det plassert en telefonsentral i bunkeren, medbrakt fra Norway House i London etter krigen. Sentralen ble tatt i bruk som telefonsentral til etterretningstjenestens eget interne behov. Forsvarsstabens sentralbord for øvrig ble fortsatt betjent fra Forsvarsstabens lokaler i Bankplassen 2. Samtidig fikk staben i oppdrag å opprette telefonsamband for sentrale regjeringsmedlemmer og en del andre sentrale personer i statsforvaltningen, kalt Det grønne nett. Til å forestå også dette arbeidet ble ingeniør Asbjørn Mathiesen engasjert. Etter en del tautrekking med Televerket fikk Forsvaret ansvar for egne militære samband.

Fra et tidlig tidspunkt var det også installert avlyttingsutstyr i bunkeren. Også dette var det Asbjørn Mathiesen som sto for, ved hjelp av utvalgt personell fra Televerket. Ifølge forklaringer fra Mathiesen og fra en av de televerksansatte som var med fra starten, var formålet å følge med på kommunistenes virksomhet. Dette er også bekreftet av Trond Johansen i hans forklaring for kommisjonen. Således ble det allerede i 1947/48 foretatt forberedelser for å drive telefonavlytting av Friheten, som hadde lokaler i Folketeaterbygningen, se nærmere under 13.6.1.6. Videre skjedde det i årene 1949-1951 en viss romavlytting fra bunkeren, se under 13.7. Dette var før båndopptakernes tid og avlyttingen skjedde dels direkte, kombinert med avskrift ved stenografi, dels ved opptak på gammeldagse lakkplater.

Omtrent på samme tid startet telefonavlytting av utenlandske kontorer fra bunkeren. Rundt 1950 startet man avlytting av det sovjetiske skipsfartskontor, under navnet operasjon Muldvarp. Operasjonen skjedde i samarbeid med amerikansk tjeneste, og i perioden 1955-1959 også i samarbeid med overvåkingspolitiet. Avskrift og oversetting av båndene skjedde fra en egen bunker i Cort Adellers gate 33. Fra 1961 var avlyttingen

av utenlandske kontorer opphørt for etterretningstjenestens vedkommende, det eneste som sto igjen var avlytting av det sovjetiske shippingkontoret Sovfrakt. Etter flyttingen til Platous gate i 1965 ble avlyttingsutstyret flyttet dit. Virksomheten opphørte helt rundt 1983. I 1988 ble bunkeren tømt og fraflyttet, og Det grønne nett ble overtatt av FO/Samband.

Det opprinnelige formålet med avlyttingsutstyret ser altså ut til å ha vært å følge med på kommunistenes virksomhet. Selv om det har vært vanskelig å bringe det sikkert på det rene, legger kommisjonen til grunn at dette delvis var planlagt og finansiert i samarbeid med amerikansk tjeneste. For så vidt gjelder operasjon Muldvarp er dette helt på det rene, se nærmere under 13.6.1.3. nedenfor. Når det gjelder de opprinnelige planene for kommunistavlytting, er opplysningene vagere. De vitnene som har forklart seg om dette, har imidlertid alle presisert at Vilhelm Evang i utgangspunktet ikke hadde noen spesiell interesse i å følge med på kommunistenes virksomhet. Derimot var det i årene umiddelbart etter krigen en betydelig aktivitet fra ulike amerikanske etterretningstjenester, med sikte på å skaffe seg informasjon og kontakter/agenter i Norge. For å få en slutt på dette, valgte man å inngå et samarbeid, hvoretter denne aktiviteten fra amerikanernes side skulle opphøre, mot at etterretningstjenesten sørget for at de fikk de ønskede opplysninger.

Grunnlaget for samarbeidet ble lagt under et besøk Evang hadde i USA i november 1947, der det ble inngått en avtale, nærmere omtalt under 13.9.3.

Det har som der nevnt ikke lyktes kommisjonen å finne noen skriftlig avtale, og man vet derfor heller ikke hva avtalen mer konkret gikk ut på. Kommisjonen har likevel funnet det sannsynliggjort at en slik avtale utgjør noe av bakgrunnen for den avlyttingsvirksomheten som ble bygget opp i Ruseløkkabunkerne. Dette styrkes også av at det personell som ble brukt der, ble avlønnet over det spesielle, hemmelige budsjett som var en del av dette samarbeidet og at det tjenestegjorde amerikanere i bunkeren.

Det har vært noe uklart i hvilken grad den politiske ledelse i Forsvarsdepartementet var kjent med etableringen av virksomheten i bunkeren. Jens Chr. Hauge har forklart at han ikke hadde kjennskap til bunkeren, enn si har vært i den. Etterretningsstabens faste sjåfør har i avhør forklart at han ved en anledning kjørte forsvarsminister Jens Chr. Hauge dit fra hans kontor i Storgt. 33, ventet utenfor og kjørte ham tilbake. Også Asbjørn Mathiesen mener å huske at Hauge var på besøk, men han er ikke helt sikker på dette. I Chr. Christensens bok *Vår hemmelige beredskap*, hevdes det på side 47 at den øverste militære sjef, general Ole Berg, ikke var orientert om operasjon Delfinus, se nærmere om denne operasjonen under 13.3.2. Indirekte antydes det at forsvarsminister Hauge var orientert, men at det måtte være dennes sak å orientere "de store gutta". Boken gjengir på dette punkt en samtale mellom Vilhelm Evang og Alf Martens Meyer, og det hevdes at Evang der ga uttrykk for det syn at den militære ledelse, på samme måte som Stortinget og flertallet av regjeringens medlemmer, måtte holdes utenfor når det gjaldt operasjoner av denne type.¹¹ Det er imidlertid på det rene at godtgjørelse til Asbjørn Mathiesen og hans medhjelpere ble godkjent av Kontrollutvalget for

¹¹Chr. Christensen: *Vår hemmelige beredskap*. Historien om MM. Cappelen 1988, side 47.

etterretningstjenesten, der Forsvarssjefen var representert. Om dette utvalget se nærmere under 13.11.

Når det gjelder spørsmålet om i hvilken utstrekning medlemmer av Regjeringens sikkerhetsutvalg, eventuelt Koordineringsutvalget under Regjeringens sikkerhetsutvalg, må antas å ha hatt kjennskap til virksomheten i bunkerne, vises det til fremstillingen i kapittel 14. Samtlige nålevende medlemmer av Koordineringsutvalget i den aktuelle periode har forklart seg for kommisjonen, men ingen har gitt uttrykk for detaljert kjennskap til avlyttingsoperasjoner. At operasjon Muldvarp har vært kjent på overordnet embetsmannsnivå i Forsvarsdepartementet, går for øvrig frem av konferanse i Forsvarsdepartementet 29. desember 1960, omtalt nærmere under 13.6.1.3.

13.6.1.2. *Personell og teknisk utstyr i bunkerne*

For å vurdere hva slags avlyttingsvirksomhet som har skjedd fra Ruseløkkabunkeren, har kommisjonen forsøkt å skaffe seg mest mulig detaljert kjennskap til den tekniske og personellmessige kapasitet man hadde på forskjellige tidspunkter. I det følgende vil det bli gitt en oversikt over dette.

a) *Personell*

Ingeniør Asbjørn Mathiesen ble som nevnt knyttet til chifferkontoret i Fst II allerede i 1946, men var aldri ansatt i tjenesten. Han var opprinnelig ansatt i ingeniørfirma Henden, eiet og drevet av ingeniør Audun Henden som selv hadde forbindelser med etterretningstjenesten. Etter hvert opprettet Asbjørn Mathiesen sitt eget firma, og utførte oppdragene på konsulent/engasjementsbasis. Samarbeidet ble først formalisert ved en kontrakt av 18. november 1967 mellom ingeniør Mathiesen og Forsvarsstaben E. Det het der at han hadde følgende ansvarsområde:

"a. Teknisk konsulent - generelt for stabens Telefon- og fjernskrivsystemer, spesielt for det foreliggende prosjekt for utbygging av stabens sambandssystem, og innen rammen av stabens ansvarsområde.

b. Ansvarlig for den tekniske drift og vedlikehold av stabens telefonsystem, kabelnett, fjernskriverlinjer, linjeutstyr og måleplass i Oslo-området, samt rekruttering, opplæring og ledelse av i alt 5 telefon- og linjeteknisk personell for denne tjeneste."

Denne kontrakten sier ikke noe om godtgjørelse. Asbjørn Mathiesen fikk sin godtgjørelse over etterretningstjenestens hemmelige budsjett.

De som assisterte Asbjørn Mathiesen ved den opprinnelige klargjøring og installasjon av utstyr var tre telefonteknikerne som nå alle er døde. Senere kom en rekke personer til, hvorav noen er døde, men kommisjonen har også mottatt forklaring fra flere. Disse assisterte også senere i forbindelse med vedlikehold, til- og frakoblinger osv. I tillegg fikk man hjelp av en elektriker og en snekker. De fleste var til daglig ansatt i Televerket. Selve koblingene på koblingsstativet ble foretatt av Asbjørn Mathiesen selv, etter hvert

også av en av telefonteknikerne. De samme personene assisterte også ved installeringer og koblinger på det grønne telefonnettet, etter hvert, fra tidlig på 1970-tallet, også med hjelp fra Asbjørn Mathiesens sønn. Selve trekkingen av linjer frem til avlyttingsobjekt, ble utført av et kabellag på seks mann fra Televerket under ledelse av en formann, som nå er død.

Personellet utførte arbeidet på sin fritid og bigeskjeften var i varierende grad klarert med Televerkets ledelse. På samme måte som Asbjørn Mathiesen var de lønnet over etterretningstjenestens hemmelige budsjett. En av telefonteknikerne har forklart at da han begynte i 1947, var betalingen 300 kr måneden. På dette tidspunkt var hans årslønn i Televerket 6000-7000 kr i året, så det dreiet seg om et betydelig tillegg til den faste lønnen. En annen telefontekniker sa for øvrig opp på grunn av en lønnskonflikt med E-staben, idet man der foreslo å begynne å trekke skatt, uten at det månedlige beløpet ble forhøyet. I møte i Kontrollutvalget 3. november 1967 ble det for øvrig besluttet å overføre de beskyttede personene til åpent budsjett.

På dagtid var sentralbordet betjent av én sentralborddame. Sentralbordet var dimensjonert for to personer. Man hadde ansatt to for å arbeide samtidig. I stedet inngikk de to avtale om å jobbe annenhver dag, idet det var litt for lite å gjøre for to. En del studenter betjente fjernskriveren og avløste på sentralbordet om natten. Disse arbeidet alene og i 24 timers vakter. Etter flyttingen til Platous gate i 1965 ble betjeningen på nattetid og i helgene flyttet dit, slik at sentralbordet i bunkeren bare var betjent på dagtid. I 1974 ble hele sentralbordet flyttet til Platous gate. Også her ble sentralbordet betjent om natten av studenter.

Det var ellers ingen fra E-staben daglig til stede i bunkeren. En kurer fra etterretningstjenesten kom hver morgen og hentet lydbånd og tilbakeleverte tomme bånd. Da hele avlyttingsvirksomheten ble flyttet til Platous gate i 1970, opphørte denne kurertrafikken. Selve båndspillerne ble betjent av Asbjørn Mathiesen og hans medhjelpere. Det var intet utenlandsk personell eller personale fra overvåkingspolitiet til stede i bunkeren i Ruseløkkveien.

Utskrift og oversettelse av båndene skjedde i bunkeren i Cort Adelters gate 33, deretter, fra 1957, i Akershus festning og, fra 1958, i et kontor i første etasje i Cort Adelters gate 16. Som påpekt av Nygaard Haug-utvalget side 72, kan mye tyde på at avlytting og avskrivning i den aller første tiden, i hvert fall en kort periode, ble foretatt i selve Ruseløkkabunkeren. Bunkeren i Cort Adelters gate, og de lokalene som senere erstattet denne, var bemannet med tre offiserer og tre kontormedarbeidere fra etterretningstjenesten, samt to amerikanere og, fra 1955, to tjenestemenn fra overvåkingspolitiet. Det vises til omtalen av operasjon Muldvarp under 13.6.1.3. Denne virksomheten opphørte rundt 1960.

Etter utskillelsen av Sikkerhetsstaben som egen stab og Evangs påfølgende fratreden, ble kontraktene med de televerksansatte medarbeiderne Asbjørn Mathiesen hadde engasjert, gradvis avviklet. Han har selv opplyst at det på dette tidspunkt var liten aktivitet, og at oppgaven primært var vedlikehold av sambandsnettet og å ordne med nye abonnemeter til Det grønne nett. Han overveiet selv å slutte, men ble altså i stedet

tilbudt kontrakt, noe han ikke hadde hatt tidligere. Kontrakten ble bragt til opphør ved oppsigelsesbrev av 29. oktober 1987, med virkning fra 1. desember 1987. Samarbeidet hadde da vært under avvikling i en 3-årsperiode, jf også brev av 5. juni 1987 med foreløpig varsel om oppsigelse. Bakgrunnen var at Forsvaret gikk over til nytt, digitalt telefonsystem, der Asbjørn Mathiesen ikke hadde den nødvendige kompetanse.

Det er også på det rene at samarbeidet iblant sviktet av andre grunner, fordi Asbjørn Mathiesen kunne være vanskelig å få tak i når noe skjedde, samtidig som man var helt avhengig av hans bistand og kompetanse. Det var blant annet bare han som hadde nøkkel til koblingsboksene, noe som gjorde det vanskelig for andre å kontrollere systemet. Han ga også inntrykk av å være den egentlige sjef for tjenestens samband, og dersom man klaget på ham, ga han inntrykk av å stå under beskyttelse av høyere politiske myndigheter, oftest Statsministerens kontor. Kommisjonen bemerker her at Mathiesen, i den grad han installerte telefoner på Det grønne nett, faktisk hadde Statsministerens kontor som oppdragsgiver, se nærmere under 13.6.1.5.

I ettertid ble det et problem for staben at Asbjørn Mathiesen ikke innleverte nøkler og kart over kabelnett da han fratrådte, noe som også fremgår av oppsigelsesbrevet av 29. oktober 1987. En medarbeider på sambandssiden i Forsvarets overkommando har videre forklart at Asbjørn Mathiesen, den første helgen etter at kontrakten var sagt opp, likevel klarte å ta seg inn på sentralen på Sæter og fjernet all dokumentasjon på linjetrekkene. Disse forhold er ikke bekreftet av Asbjørn Mathiesen. Vedkommende forklarte videre at det, sommeren 1988, ble oppdaget at Mathiesen hadde fremført linje fra etterretningssjefens bolig frem til sin egen bolig, slik at dennes samtaler kunne avlyttes derfra. At avlytting kunne skje, er ikke bekreftet av Asbjørn Mathiesen selv.

Det er videre på det rene at Asbjørn Mathiesen fra sin bolig kunne gå inn på Det grønne nett for feilretting. Ifølge den foran omtalte medarbeideren på sambandssiden og kommisjonens sakkyndige var dette innrettet slik at han kunne lytte på samtaler på nettet derfra. Dette har Asbjørn Mathiesen benektet. Han har likevel bekreftet at det var forholdsvis enkelt og lett tilgjengelig tilleggsutstyr som skulle til, dersom avlytting skulle skje.

b) Det tekniske utstyret i bunkeren

Som nevnt innledningsvis, besto det første utstyret som ble installert i bunkeren av en del tyske geheimschreibere, altså fjernskrivere med innebygget kryptering. Den opprinnelige telefonsentralen som ble montert var en Siemens Nieha 900-sentral. Den var tatt med fra London etter krigen og hadde en kapasitet på 100 nummer. Dette skjedde en gang i 1946/47, og samtidig ble Det grønne nett for sentrale regjeringsmedlemmer etablert, se nedenfor under 13.6.1.5. Navnet kom av at apparatene tilknyttet den første sentralen var grønne av farge. En del av disse telefonene fikk rundt 1949 etablert scramblere, apparater som skulle kryptere lyden under sending og dermed hindre avlytting. Dette var ikke vellykket og de ble forholdsvis raskt fjernet. Etter en tid, ca 1952, ble telefonsentralen byttet ut med en ny Siemens Grossnia-sentral, med kapasitet på 200, etter hvert 400 nummer, anskaffet i München av Asbjørn Mathiesen.

Det ble også montert en ny Siemens fjernskriventral. Samtidig ble Det grønne nettet installert på nytt, denne gang uten scramblerstyr. Dette hadde 20-30 abonnenter.

På denne tiden ble det også installert en liten sentral på 50 numre med linjer blant annet til samarbeidende utenlandske tjenester med kontor her i landet. Sentralen ble fjernet etter noen år, uten at det er brakt på det rene når.

Det er noe uklart når avlyttingsutstyret ble montert. Kommisjonens undersøkelser viser likevel at avlyttingsvirksomhet av en eller annen art var i gang allerede fra starten av virksomheten i bunkeren. Som foran nevnt ble bunkeren fra starten av utstyrt for telefonavlytting av kommunistisk virksomhet. Det ble også en gang i 1947/48 installert en boks for telefonavlytting i Frihetens lokaler i Folketeaterbygningen, riktignok slik at det ikke er bekreftet at avlytting ble iverksatt. Om dette vises til 13.6.1.6. Kommisjonen har dessuten bragt på det rene at det nordiske forsvarsministermøte i Oslo Militære Samfund i januar 1949 samt en kommunistisk landskonferanse ble avlyttet fra bunkeren, se nærmere 13.7 nedenfor. Det kan altså konkluderes med at avlyttingsutstyr var montert og i drift allerede før etableringen av operasjon Muldvarp. Det er også sannsynlig at utstyret ble brukt til avlytting av utenlandske kontorer allerede før Muldvarp ble etablert, se nedenfor under 13.6.1.3.

Utstyret var montert og tilrettelagt av Asbjørn Mathiesen og hans medhjelpere, og det var disse som sto for drift og vedlikehold. Opprinnelig var det ikke montert båndopptakere, men utstyr for opptak på lakkplater. Båndopptakere av den type man kjenner i dag kom først på markedet tidlig på 1950-tallet. Rett etter krigen hadde man begrenset tilgang på opptakere av typen Webster Wire, som var basert på magnetisert ståltråd. E-staben hadde ifølge Asbjørn Mathiesen et par stykker til rådighet i bunkeren, men de var dårlige og krevde mye vedlikehold. Senere fikk man noen mer moderne opptakere av typen Proton, som opprinnelig var AEG og senere Siemens, og rundt 1955 fikk Tandberg patent på norsk produksjon av disse. De var opprinnelig vanskelige å få tak i, men E-staben var også her tidlig ute med anskaffelser og utvidet antallet etter hvert. Ut fra kommisjonens undersøkelser, særlig ved forklaring fra Asbjørn Mathiesen og fra den sambandsoffiser fra etterretningstjenesten som deltok i ryddingen av bunkeren i 1987, er det på det rene at det fra et tidlig tidspunkt, og deretter hele tiden frem til avviklingen, var et stativ i avlyttingsrommet i bunkeren med plass til 40 båndspillere.

Det var også, til ca 1966, plassert 40 båndspillere i dette stativet. Hver spiller hadde en halv times spilletid. To og to båndspillere var koblet i serier slik at man på hver avlyttet linje kunne ta opp en times samtaler. Avlyttingen skjedde automatisk når røret ble løftet av hos den abonnent som ble avlyttet, men kunne også utløses ved tidskontroll. Båndspillerne kunne også kobles slik at de automatisk avløste hverandre under opptak fra en kilde eller kunne samtidig ta opp samtaler fra flere objekter.

Det kunne imidlertid ikke tas opp samtaler fra flere enn 20 abonnenter samtidig. Dette fordi to og to båndspillere var koblet til 20 forsterkere som også var plassert i avlyttingsrommet i bunkeren. Formålet med disse forsterkerne, som var Asbjørn Mathiesens egen konstruksjon, var å hindre spenningsfall på linjen under avlytting, noe

som kunne lede til hørbare tegn på avlytting og dermed til avsløring fra abonnentens side. Dette i motsetning til politiets avlyttingsutstyr i samme tidsperiode, som ifølge Mathiesen ofte kunne etterlate avslørende signaler, som tilbakespilling av samtale ol. Båndene ble hentet hver morgen og bragt til avlytting og utskrift, eventuelt oversetting, samtidig som tomme, avmagnetiserte bånd ble bragt tilbake for ny bruk.

En gang tidlig på 1950-tallet, antakelig i 1952, ble det satt opp et eget fordelingsskap på et gatehjørne på Oslos vestkant. 40 linjepar ble trukket fram hit og det ble montert 20 forsterkere inne i skapet, hvoretter linjene ble trukket videre til bunkeren. Formålet med dette skapet var å sikre avlytting av ulike utenlandske objekter. Det dreiet seg om faste koblinger, og formålet med forsterkerne var også her å hindre avsløring via spenningsfall. Skapet med ledningsstumpene finnes fortsatt i dag, selv om forsterkerne er fjernet.

På motsatt vegg av båndopptakerstativene sto krysskoblingsstativet, som var det man brukte for å koble spillerne til aktuelle telefonlinjer. Tilsvarende krysskoblingsstativer fantes også i E-staben på Bankplassen og i Televerkets hovedkvarter i Kongensgate 21. Kommisjonen legger til grunn at de fleste koblingene i praksis ble foretatt fra bunkeren, og at de ble utført av Asbjørn Mathiesen selv eller av to teleteknikere etter ordre fra ham.

Frem til bunkeren var det trukket i alt minst 1100 kabelpar. Dette bygger på opplysninger fra Asbjørn Mathiesen samt kart merket Hemmelig funnet i Televerket. Nettet som er avtegnet på dette kartet sto ikke på Televerkets ordinære kabelkart. Ifølge kommisjonens tekniske sakkyndige har det også vært trukket en del kabler som ikke er angitt på kartet. Dette kan stemme med at Asbjørn Mathiesens opprinnelige anslag for kommisjonen var 2000 par, noe som ble modifisert etter at han ble konfrontert med kartet. Av udatert tegning for terminering av kabelpar i bunkeren, fremgår at det var trukket kabler til Televerkets Sentrum stasjon i Kongens gate 21, til Storgata 33, til UD, til Rådhusgaten politistasjon, til Bankplassen og Akershus festning, til Frogner sentral, til Øst telefonsentral i Sigurds gate og til en bunker på Ekeberg.

Asbjørn Mathiesen har videre forklart at det var trukket linjer til Victoria terrasse og derfra videre til Møllergata 19. De 100 par som var ført fram til Telekvartalet i Kongens gate var terminert i kjelleren og en del av parene var derfra ført videre til krysskoblingsstativet i 4. etasje (transmisjonssalen). Linjer ble bestilt og trukket via Televerkets folk, men etter direkte ordre fra Asbjørn Mathiesen og uten at deres overordnede i Televerket var orientert. Disse kabelparene var heller ikke tegnet inn på Televerkets ordinære kabelkart. Ifølge de televerksfolkene kommisjonens tekniske sakkyndige har snakket med, opptrådte Mathiesen ofte slik at de ved slike anledninger fant det vanskelig å protestere eller komme med innsigelser. Det var trolig på denne måten hemmelighold om saken ble bevart, også overfor de televerkansattes overordnede.

Ifølge Asbjørn Mathiesen ble også noen koblinger ordnet direkte via prøvebordene på sentralene, og noen ved at det ble bestilt en såkalt "dummylinje", altså en linje til en fiktiv abonnent. Noen tilkoplinger ble også ifølge Mathiesen ordnet ved politiets hjelp, delvis slik at politiet fikk rettslig beslutning for avlyttinger E-staben egentlig var interessert i. Mathiesen opplyste at det å få slike beslutninger stort sett ikke var noe

problem. Kommisjonens undersøkelser har ikke bekreftet Mathiesens forklaring på dette punkt. En tidligere tjenestemann på teknisk avdeling i overvåkingspolitiet har imidlertid forklart at Mathiesen ved flere anledninger koblet seg inn på politiets linjer. Om samarbeidet med politiet vises det for øvrig til 13.6.1.4. og 13.6.2.3. Systemet var ellers slik at det, med hjelp fra Televerkets sentraler, var teoretisk mulig fra bunkeren å koble seg til og avlytte en hvilken som helst telefonlinje i Oslo, og også i landet for øvrig, selv om det siste nok var mer tungvint. Når det gjaldt muligheten for bistand fra Televerket, er å bemerke at en av televerksmedarbeiderne Mathiesen brukte, ifølge kommisjonens sakkyndige nettopp hadde en stilling som gjorde at han hadde kontakter på, og tilgang til, alle Televerkets sentraler i Oslo.

I 1960 ble alt utstyret i oversettingslokalet, som på dette tidspunkt var et kontor i Cort Adellers gate 16, fjernet og dumpet i en grube på Kongsberg. Avskrift og oversetting skjedde heretter fra E-stabens kontorer på Akershus, senere, etter flyttingen i 1965, fra kontorene i Platous gate. I 1966 ble båndopptakerne, med unntak av to samt en i reserve, fjernet fra Ruseløkkabunkeren og sannsynligvis kassert. I 1970 ble de to båndopptakerne samt to fjernskrivere for avlytting av Sovfrakts fjernskrivingsamband flyttet til E-tjenestens hovedkvarter i Platous gate, og båndene ble heretter avspilt og bearbeidet på samme sted. Fra dette tidspunkt var bunkeren et rent teknisk tilknytningspunkt. Bunkeren ble ryddet og stengt i 1989, og er i dag overtatt av Oslo Heimevernsdistrikt. Ryddearbeidet foregikk gradvis over en periode, og strømmen ble stengt i mars 1988. Den gamle telefonsentralen ble demontert og kjørt til Grønmo.

Avlyttingsvirksomheten i Platous gate ble ifølge Nygaard Haug-utvalget endelig avsluttet i 1980. Etter kommisjonens oppfatning er det korrekte tidspunkt antakelig noe senere, selv om det er vanskelig å få eksakte opplysninger om dette. I sin forklaring for Nygaard Haug-utvalget hevder Trond Johansen at virksomheten ble avvirket ca 1981-82, og i en tilleggsforklaring til samme utvalg at den "fadet ut" medio 1980-årene. Det samme har han fastholdt i sin forklaring for kommisjonen. Dette stemmer med hva en medarbeider har fortalt kommisjonen. En annen medarbeider har i sin forklaring for kommisjonen hevdet at virksomheten fortsatt foregikk i 1983, da han ble beordret til å tjenestegjøre utenlands. I forbindelse med rydding av bunkeren i 1988 ble det funnet koblingsutstyr derfra i Frogner telefonsentral, som gikk videre til Sovfrakt. Ettersom denne sentralen brant 5. oktober 1985, må utstyret ha vært installert etter dette tidspunkt. Rapporter om virksomhet på et så sent tidspunkt som dette foreligger imidlertid ikke.

13.6.1.3. Operasjon Muldvarp

Muldvarp var opprinnelig et underprosjekt av operasjon "Delfinus", som er beskrevet under 13.3.2. Operasjonens formål var å drive etterretningsvirksomhet via den norske handelsflåten. De innhentete opplysninger var viktige for norske militære formål, men også for utveksling av opplysninger med amerikanerne.

Som ledd i "Delfinus" ble det rundt 1950 iverksatt telefonavlytting av sovjetiske skipsfartskontorer fra bunkeren ved Ruseløkka skole med sikte på å få mest mulig

effektiv informasjon om skip som skulle til og fra sovjetiske havner. Det var denne avlyttingsoperasjonen som først fikk betegnelsen Muldvarp. Det dreiet seg om avlytting av to kontorer med forskjellig navn, Sovfrakt og Morflot, men med vesentlig samme oppgaver. I 1979 ble kontorene slått sammen under navnet Sovfrakt.

Ifølge Nygaard Haug-utvalgets innstilling side 71 var bakgrunnen for operasjonen Sovjetunionens store militære ekspansjon mot slutten av 1940-årene, som gjorde at det norske forsvaret fant det nødvendig å følge med i denne utviklingen for å fastslå de sovjetiske militære intensjoner og kapasiteter. Fra norsk side kom man derfor tidlig til at observasjon og registrering av den sovjetiske sivile og militære maritime virksomhet ville være velegnet som grunnlag for å vurdere krigsfare. Som et ledd i innhenting av slik informasjon, ble det igangsatt avlytting og registrering av telefon- og telegramtrafikken til de statlige sovjetiske shippingkontorene.

Tilsvarende opplysninger ble gitt av daværende forsvarsminister Johan Jørgen Holst 18. november 1992, som svar på spørsmål i Stortingets spørretime. Ifølge St forh 1992 side 1242 ff uttalte han at Etterretningsstaben fra 1950-årene til begynnelsen av 1980-årene registrerte telefon- og telegramtrafikken til det sovjetiske shippingkontor i Norge, med den hensikt å overvåke den sovjetiske Nordflåten på måter som var viktige i varslingsammenheng. I Innst S nr 101 (1992-93), innstilling fra forsvarskomiteen til forslag om gransking av påstander om politisk overvåking i Norge, går det videre frem at komiteen har hatt møter med forsvarsministeren, som opplyste at etterretningstjenesten i en viss periode som ledd i kartleggingen av ytre trusler mot Norges sikkerhet avlyttet telefontrafikken fra det daværende statlige sovjetiske fraktselskap. Ut fra den redegjørelse kommisjonen har gitt foran, var det ikke bare sovjetiske militære bevegelser det var snakk om, men bruk av sivile fartøyer som ble chartret til fart på Sovjet.

Allerede før telefonavlyttingen av shippingkontorene tok til rundt 1950, var det etablert slik avlyttingsvirksomhet mot andre utenlandske kontorer fra bunkeren i Ruseløkkveien. Antakelig skjedde dette i 1949. Med tiden ble all avlyttingsvirksomhet i bunkeren betegnet operasjon Muldvarp.

Operasjonen kom etter hvert til å omfatte en rekke utenlandske kontorer, i alt ca 20. Virksomheten ved kontorene hadde tilknytning til land i Warsawapakt-området, ikke til land Norge var alliert med. Flere land var representert. De sovjetiske skipsfartskontorer er nevnt; av sovjetiske kontorer ble i tillegg blant annet det sovjetiske pressekontor og det sovjetiske filmselskap, Sovfilm, avlyttet.

Avlytting skjedde fra bunkeren i Ruseløkkveien, men det ble etablert et eget senter for avspilling/oversettelse og utskrift av båndene i en egen bunker i Cort Adellers gate 33, hvor man flyttet inn i 1951. I 1957 flyttet kontoret til en brakke på Akershus festning og i 1958 til første etasje i Cort Adellers gate 16. Rundt 1960 ble dette kontoret fraflyttet og avskrivings- og oversettelsesarbeidet skjedde fra etterretningstjenestens lokaler på Akershus. Tre offiserer fra E-staben var knyttet til dette arbeidet. Tre kontordamer fra E-staben utførte skrivearbeid.

Operasjonen var fra begynnelsen av et fellesprosjekt med amerikanerne. Det har ikke vært mulig å finne ut hvilket nærmere omfang samarbeidet med amerikanerne hadde. Med hensyn til formelle avtaler vises til 13.9.3. Det synes på det rene at det fra 1950 og i hvert fall frem til 1960 var amerikanske oversettere til stede i oversettelseslokalene. Som nevnt av Nygaard Haug-utvalget, ble to amerikanske statsborgere brukt som oversettere. Disse var fra begynnelsen av fast stasjonert i bunkeren. Ved flyttingen til kontoret i Cort Adellers gate fulgte amerikanerne med dit.

Den telefonavlyttingen som her er beskrevet, var ikke rettet mot norske privatpersoner. Alle samtaler ble imidlertid tatt opp, noe som indirekte førte til at også norske borgere ble avlyttet. F eks har vitner forklart at samtaler Werna Gerhardsen førte med sovjetisk personell ble overhørt.

Utskrifter av opptak fra avlyttingsvirksomheten ble hver dag levert amerikanerne. Kommisjonen legger til grunn at utskriftene ble overlevert usladdet, slik at også opplysninger om norske borgere som deltok eller ble omtalt i samtalene, ble utlevert.

I denne forbindelse kan det nevnes at Konrad Nordahls dagbøker omtaler at amerikanerne var orientert om Werna Gerhardsens kontakt med sovjetrussere. Opplysningene kan imidlertid også ha kommet fra overvåkingspolitiet, eller fra andre kilder. Nordahls kontaktmann ved den amerikanske ambassaden var ifølge hans dagbok arbeiderattaché Bruce Millen.¹²

Når det gjelder omfanget av hva amerikanerne fikk av opplysninger, er dette noe mer uklart. I et notat datert 29. desember 1960 med referat fra en konferanse i Forsvarsdepartementet dagen før, der Evang, statssekretæren og en ekspedisjonssjef var til stede, heter det:

"Fst/E hadde over en lengre periode tatt åpne telexmeldinger til [utenlandsk kontor] i Oslo. Disse var uten Evangs vitende via Overvåkingstjenesten gått til amerikanerne. Ved den endring som nu har funnet sted i høst og Overvåkingstjenesten har overtatt all virksomhet ved Muldvarp unntagen det man tar av sovjetisk shipping og telexmeldinger, får amerikanerne ikke lenger de omtalte telexmeldinger. Fra amerikansk side er det gitt uttrykk for en meget stor interesse for disse meldinger og Evang mente at dette fortsatt burde kunne skje, men han ville gjerne ha en politisk godkjennelse.

Dette ble gitt, under forutsetning av at stoffet ble kontrollert ved Fst/E.

Evang ga samtidig uttrykk for en viss bekymring over de informasjonen Overvåkingstjenesten på grunnlag av Muldvarp eventuelt ga til amerikanerne. Måten dette skjedde på, ble ikke omtalt."

Notatet kan tyde på at det ikke var meningen at alle opplysninger fra Muldvarp skulle gå videre til amerikanerne. Kommisjonen må likevel ut fra forklaringene legge til grunn at alle opplysninger, også fra avlyttingen av utenlandske kontorer, ble gitt videre. De amerikanske oversetterne ble nødvendigvis kjent med opplysningene fra utskrifter som ble oversatt av dem.

¹²Konrad Nordahl: Dagbøker bind II 1956-1975 side 64 (mandag 16.juli 1956) og side 85 (onsdag 26. desember 1956).

Det er noe uklart når samarbeidet med amerikanerne ble avsluttet. Antakelig skjedde det rundt 1960, samtidig med at kontoret i Cort Adelers gate ble fraflyttet og virksomheten flyttet til Akershus og senere til Platous gate. Etter dette tidspunkt var det ikke lenger behov for bistand til oversettelse, idet staben hadde styrket sin språkkompetanse. Fra dette tidspunkt drev etterretningstjenesten dessuten utelukkende med avlytting av skipsfartskontorene, der samtalene for det meste foregikk på engelsk.

13.6.1.4. Samarbeid med Politiets overvåkingstjeneste om operasjon Muldvarp

Avlyttingsvirksomheten i Ruseløkkabunkeren ble etablert på et tidspunkt da Politiets overvåkingstjeneste var dårlig utbygget, og da politiet dessuten hadde dårlig tilgang på avlyttingsutstyr. Kommisjonen antar at det tidlig ble etablert et samarbeid mellom E-staben og Overvåkingssentralen om avlyttingsvirksomheten. I perioden 1955-59 deltok også overvåkingspolitiet i det praktiske arbeidet med operasjon Muldvarp. Det har vært noe uklart for kommisjonen om samarbeidet gjaldt hele virksomheten, også avlyttingsdelen, eller om det bare var knyttet til arbeidet med avspilling og renskriving av bånd. To polititjenestemenn var knyttet til prosjektet. De var begge tilknyttet avdelingen for kontraetterretning. Virksomheten er beskrevet i et notat den ene av dem, som nå er død, utarbeidet til overvåkingssjef Jostein Erstad 16. oktober 1988. Det gis her uttrykk for at begge polititjenestemennene var knyttet til oversettelsesbunkeren, og at de deltok i bearbeiding av alt innkommet stoff. Ved slutten av dagen ble utskriftene fordelt med ett eksemplar til E-staben, ett eksemplar til overvåkingspolitiet og ett til amerikanerne.

Ifølge den andre tjenestemannens forklaring til kommisjonen var det bare hans kollega som var fast plassert i bunkeren, der dennes oppgave var å passe på båndene, mens han selv hele tiden var plassert på Victoria Terrasse. Han arbeidet med avlytting og oversettelse av bånd for kontraetterretning, og henvendte seg til bunkeren for oversetting av språk han ikke behersket. Ifølge ham var politiets avlyttingsutstyr hele tiden plassert på Victoria Terrasse; man hadde altså ikke avlyttingsutstyr plassert i Ruseløkkabunkeren og benyttet seg heller ikke indirekte av dette. Man hadde utelukkende et samarbeid med E-staben med sikte på avskrift, avspilling og oversetting. Politiet hadde på dette tidspunkt ennå ikke egen kompetanse på relevante fremmede språk. Av sikkerhetsmessige grunner benyttet man nødvendig personer fra ikke-allierte land som oversettere. Et samarbeid med E-tjenesten, som igjen benyttet amerikanske statsborgere som oversettere, syntes derfor betryggende.

Selv om forklaringene spriker noe, må det anses sannsynlig at politiet mottok utskrifter av all avlytting som ble foretatt fra bunkeren.

Samarbeidet ble avsluttet i 1959. Bakgrunnen var, ifølge forklaringen fra den ene polititjenestemannen, at det mot slutten av 1959 inntraff en episode da et rykte om mulig innbrudd i kontoret i Cort Adelers gate gjorde at man ikke lenger fant det trygt å være der. Politiets utstyr ble fjernet, og alt avspillings- og oversettelsesarbeid ble for deres vedkommende deretter lokalisert på Victoria Terrasse.

Kommisjonen legger til grunn at etterretningstjenestens avlytting av utenlandske kontorer - med unntak av de sovjetiske skipsfartskontorer - opphørte noe etter at overvåkingspolitiet trakk seg ut av samarbeidsprosjektet i bunkeren, mest sannsynlig høsten 1960. Samtidig ble avlyttingen av utenlandske kontorer overtatt av Politiets overvåkingstjeneste. Kommisjonen viser til det foran siterte referat fra konferansen i Forsvarsdepartementet 29. desember 1960, der det sies at "overvåkingstjenesten nå har overtatt all virksomhet ved Muldvarp unntagen det man tar av sovjetisk shipping og telexmeldinger".

Det foreligger for øvrig opplysninger om at politiet ikke ønsket å overta avlyttingen av Sovfrakt, slik at etterretningstjenesten måtte fortsette med dette. Samarbeidet mellom tjenestene fortsatte. E-staben fikk frem til 1990 opplysninger om fremmed etterretningstjeneste som skrev seg fra politiets avlytting, jf nedenfor under 13.6.2.3.

13.6.1.5. Det grønne telefonnettet.

Om bakgrunnen for betegnelsen Det grønne nett vises til den historiske fremstilling under punkt 13.6.1.2. b) foran. Det dreiet seg altså om et eget telefonsamband til bruk først og fremst for regjeringens medlemmer. Bakgrunnen var den knapphet på telefonlinjer som fantes i etterkrigstidens Oslo, og behovet for et telefonnett som var overbelastningssikkert, slik at brukerne kunne være sikret sambandsmuligheter til enhver tid, selv om det ellers skulle bli sammenbrudd på linjene. Slikt sammenbrudd kunne tenkes å skyldes normal overbelastning på linjene, eller en eller annen form for nasjonal krise, som satte det ordinære systemet ut av funksjon. Derimot har det aldri ifølge Nygaard Haug-utvalget, og heller ikke ifølge kommisjonens undersøkelser, vært intensjonen at det skulle være avlyttingssikkert. Det er således ikke riktig når det på side 124-125 i boken Vi som styrer Norge hevdes at systemet var ment å være avlyttingssikkert og at det var spesielt beregnet på sikkerhetssamtaler. Dette ble det gjort uttrykkelig oppmerksom på i de telefonlistene abonnentene fikk utlevert.

Mye kan imidlertid tyde på at enkelte brukere har oppfattet det slik, kanskje nettopp fordi nettet ble drevet av Forsvarets etterretningstjeneste. Som nevnt foran forsøkte man i begynnelsen å legge inn en scrambler knyttet til de grønne telefonene, men dette var ikke vellykket, og de grønne apparatene ble etter hvert byttet ut med vanlige apparater. Disse apparatene og linjene har alltid, på linje med andre telefoner, rent teknisk sett kunnet avlyttes. Det er også på det rene at man fra bunkeren rent teknisk og praktisk har hatt mulighet til å avlytte alle samtaler som gikk på dette nettet. Det samme gjelder, med visse modifikasjoner, fra Asbjørn Mathiesens privatbolig, se under 13.6.1.6.

De abonnenter som var tilknyttet Det grønne nettet var: Regjeringens medlemmer og fremtredende embetsmenn ved Statsministerens kontor, i Utenriksdepartementet og Forsvarsdepartementet, samt i Forsvarets overkommando, øverstkommanderende i landsdelene og den sivile beredskap. Opprinnelig var nettet knyttet til den gruppe Asbjørn Mathiesen i sin forklaring kalte "kommisjonen", "kontrollutvalget" eller "utvalget", og som besto av en engere krets innen regjeringen. Han opplyste videre at det var de samme som møttes annenhver uke forut for regjeringskonferansene. Mye kan

tyde på at det var Regjeringens sikkerhetsutvalg han her siktet til, men dette ble først oppnevnt i 1949. Før det kan det ha vært Forsvarsrådet, eventuelt Koordineringsutvalget som senere ble lagt under Regjeringens sikkerhetsutvalg. Det kan også ha vært snakk om Kontrollutvalget for etterretningstjenesten, omtalt under 13.11.

Etter hvert ble nettet utvidet til flere statsråder og en del sentrale embetsmenn. Ifølge en abonnentliste fra 1950 var følgende med:

Statsminister Einar Gerhardsen
Justisminister O.C. Gundersen
Forsvarsminister Jens Chr. Hauge
Statssekretær Dag Bryn
Sjefen for Forsvarsstaben, generalløytnant Ole Berg
Nestkommanderende Forsvarsstaben, kommandør P. Sandved
Sjefen for Hæren, generalløytnant W. Hansteen
Stabssjef i Hærens overkommando
Sjefen for Sjøforsvaret, viseadmiral Danielsen
Stabssjef kommandør Storheill
Sjef for luftforsvaret, generalløytnant Øen
Stabssjef, oberst Bull
Politiinspektør Asbjørn Bryhn

Nettet ble stadig utvidet, og omfattet etter hvert et tredvetall abonnenter.

De som var tilknyttet, hadde linjer både på kontoret og hjemme. Hver gang en ny abonnent skulle ha installert telefon, var det Asbjørn Mathiesen og hans folk som sørget for dette. Dreiet det seg om en ny statsråd eller statssekretær, kom oppdraget fra Statsministerens kontor. Slike oppdrag ble gitt prioritet. Nettet var rent teknisk en del av etterretningstjenestens interne telefonsystem som også hadde tresifrede nummer. E-stabens offiserer har dermed hele tiden vært inne på telefonlisten over Det grønne nett. Som nevnt foran, var dette et eget nett for E-tjenesten, atskilt fra Forsvarets egne interne telefonsystem. Forsvarets telefonnett er gjennom tidene blitt gjenstand for monitoring, altså rutinemessige sikkerhetssjekker i form av avlytting. Ifølge kommisjonens undersøkelser ble det ikke drevet monitoring av Det grønne nettet, se nærmere under 10.4.4.

Det er på det rene at det var teknisk mulig å overhøre/avlytte samtale på Det grønne nett. Dette kunne skje direkte fra bunkeren uten bistand fra Televerket eller andre. Dette er selvsagt ikke noe bevis for at overhøring/avlytting også er skjedd. At det ofte var "overslag" fra E-tjenestens ordinære linjer til Det grønne nettet, er på det rene. Et eksempel på dette er et brev kommisjonen har funnet i O. C. Gundersens etterlatte papirer. Brevet er datert 16. april 1962 og adressert til hr. oberst Vilhelm Evang, med følgende ordlyd:

"På den "hemmelige" telefon på mitt kontor ringte det idag kl. 12.57 en mann - som jeg ikke oppfattet navnet på - og spurte etter kaptein Jensen. Da jeg svarte at her ikke fantes noen "kaptein Jensen" her, spurte han om det ikke var linje 150. Jeg sa da at jeg ikke visste hvilken linje det var og spurte samtidig hvor vedkommende ringte fra. Han opplyste da at han "ringte ute fra byen".

Jeg har forstått det som om den hemmelige telefon var lyttefri og at det ikke var mulig å komme inn på det sentralbord som betjener den ute fra byen. Jeg ville være takknemlig for å få opplyst hvordan dette forholder seg."

Som enkelte andre, svevde Gundersen i den villfarelse at nettet var avlyttingssikkert. At det ofte var overslag mellom de forskjellige linjene på nettet, er det også rapportert om. F eks beskriver Nygaard Haug-utvalget episoder der man feilaktig har slått bylinjer på apparatene, noe som har gjort at de tre første sifferne har gitt utslag til en annen linje på Det grønne nettet, med derav følgende forvirring og irritasjon på begge kanter. Det er også funnet dokumentasjon på at det ble tatt formelle initiativ for å få ryddet opp i saken. I et notat av 18. juni 1968, fremlagt for Koordineringsutvalget under Regjeringens sikkerhetsutvalg, med tittelen "Mistenkelige forhold ved FST/E's telefonnett" heter det blant annet:

"Fst mottar stadig meldinger om feil og mistenkelige forhold i forbindelse med FST/E's telefonnett ("den grønne linje"). Slike meldinger er bl a mottatt fra
FSJ
Statssekretær Bye, Statsministerens kontor
Utenriksråd Boye og andre i UD
Ob Ryg, Lst.

Disse hendelser skaper usikkerhet omkring hele anlegget, og skjerper mistanken om at det foregår uønsket avlytting. Bl a har Justisministeren og den forrige Overvåkingssjef uttalt sin sterke mistillit til dette telefonnett."

Selv om man i notatet forutsatte at mistankene var uberettigete, foreslo man en uavhengig etterforskning ved en egen arbeidsgruppe underlagt FST/S og finansiert av Kontrollutvalget, til å klarlegge saken. I et senere notat 8. juli 1968 med samme adressat, nevnes at saken nå er drøftet i Kontrollutvalget og at man er beredt til å avgi en stabssersjant og en sersjant til formålet. Det nevnes videre at i tillegg til de tidligere refererte eksemplene er det nå kommet klage fra stortingspresidenten over det store antallet "overhøringer" på Stortingets telefonnett. Det het her blant annet at man tidligere har hatt eksempel på at stortingsforhandlinger har kunnet overhøres på E-stabens nett, noe som er egnet til å vekke bekymring dersom forhandlingene er hemmelige. I møte i Det rådgivende sikkerhetsutvalg 19. desember 1968 heter det om denne sak i referatet at to teknikere vil bli beordret til tjeneste i FST/S for å utføre slik kontroll fra 2. januar 1969. I brev datert 18. juni 1969 undertegnet daværende sjef for Sikkerhetsstaben Carl Ruge, går det frem at rapporten fra teknikerne nå forelå, og at "intet galt ble funnet". Kommisjonen legger derfor til grunn at det ikke ble avdekket feil ved nettet ved denne anledning.

I Vi som styrer Norge hevdes det på side 132 at det like etter krigen i Ruseløkkabunkeren ble bygget opp en spesiell telefonsentral for Stortinget, regjeringen og sentraladministrasjonen. Ut fra det som er sagt foran, synes det ikke å være grunnlag for å hevde at det var en egen sentral med dette formål. Kommisjonen har heller ingen indikasjoner på at Stortinget skulle være knyttet til Det grønne nettet. Ifølge kommisjonens tekniske sakkyndige er det på det hemmelige kabelkartet ikke avtegnet noen direkte forbindelse mellom stortingsbygningen og bunkeren. Telefonlistene for Det grønne nett har heller ingen stortingsrepresentanter eller medarbeidere i Stortinget som

abonnenter. En medarbeider på sambandssiden i etterretningsstaben har forklart at det ble trukket linjer fra Stortinget til Huseby med sikte på overføring av forhandlingene.

Videre viser et notat fra Vilhelm Evang datert 18. mars 1964 at det var linje fra Stortinget til utenriksministerens kontor. Problemstillingen i notatet var om disse mikrofonene kunne "vendes", slik at utenriksministeren kunne avlyttes fra Stortinget. Det ble opplyst at "vår ingeniør" så på saken og foreslo en teknisk løsning. Kommisjonen legger til grunn at det er disse linjer som på et tidspunkt førte til den type overslag som er omhandlet i avsnittet foran. Hvorvidt det ble trukket linjer fra Stortinget til bunkeren med sikte på avlytting, vil bli behandlet nedenfor i punkt 13.6.1.6.

Det grønne nettet var teknisk en del av etterretningstjenestens sentralbord, og betjeningen på nattetid og i helgene ble fra 1965 flyttet til Platous gate. Fra 1974 ble hele sentralbordet flyttet dit. Hele systemet ble avløst av og knyttet til Forsvarets Digitale Nett (FDN) med virkning fra slutten av mai 1988. Fra samme tidspunkt ble Det grønne nett tilknyttet samme sentral. Ansvar for drift og vedlikehold av FDN inklusive Det grønne nett ble tillagt FO/Samband. Det vises om dette til punkt 13.6.2.4.

13.6.1.6. Påstander om telefonavlytting av norske borgere

I Vi som styrer Norge påstås det på side 132 at, foruten utenlandske ambassader, ble tre øvrige kategorier avlyttet fra bunkeren:

- Et utvalg av spesielt viktige personer i regjeringen, Forsvaret og i noen utvalgte departementer, omlag 30-40 personer.
- Politiske aktører mer i sin alminnelighet, det være seg i Stortinget, regjeringen, statsapparatet og andre lokaliteter, herunder partikontorene.
- Personlige motstandere av sentrale personer i E-staben, eller personer som ut fra en mer personlig synsvinkel var interessante.

Det blir videre påstått at avlyttingen har pågått helt til virksomheten i bunkeren ble avsluttet.

Den første påstanden sikter åpenbart til Det grønne nett, i den forstand at disse telefonene ble avlyttet. Samme sted i boken betegnes dette som et uomtvistelig faktum. Om dette nettet vises det til punkt 13.6.1.5 foran. Det er ut fra den beskrivelse som der er gitt, helt på det rene at samtaler rent teknisk kunne avlyttes fra bunkeren. Det er også opplysninger som tyder på at Asbjørn Mathiesen kunne, i hvert fall med små anstrengelser, lytte på dette nettet fra sin bopel. Slik avlytting har imidlertid ikke vært formålet med de tekniske løsninger som er valgt, og går, med mulig unntak for Asbjørn Mathiesen, ikke ut over hva som er teknisk mulig på enhver telefonsentral eller ethvert sentralbord. Kommisjonen har få indikasjoner på at avlytting faktisk skjedde. Det er dokumentert at en del statsråder og andre følte seg usikre på om nettet var avlyttingssikkert. Det er uklart om de med dette var engstelige for avlytting utenfra eller for avlytting fra operatørene selv.

Det er på det rene at nettet ikke var ment å være avlyttingssikkert i forhold til utenforstående, og at dette også var opplyst i telefonlistene for apparatene. Normalt skulle dette også opplyses ved montering av telefonene. Et vitne, som i egenskap av medlem av Kontrollutvalget for etterretningstjenesten fikk installert grønn telefon på sitt kontor i 1968, husker at han ble gjort uttrykkelig oppmerksom på avlyttingsfaren av en oberst fra etterretningstjenesten som ordnet med dette. Vitnet regnet for sin del med at det var avlytting fra KGB han ble advart mot, idet etterretningstjenestens budsjetter, som ble behandlet av dette utvalget, hadde høy militær verdi.

Av vitner som har forklart seg for kommisjonen, er det bare ett som, indirekte, har påstått at noen på Det grønne nett ble avlyttet, nemlig "politikere ... de som var på toppene", blant dem Jens Chr. Hauge. Ifølge vitnet var Hauge også kjent med at "politikerne ble avlyttet". Det er uklart om vitnet mener at dette var i Huges statsråd tid, men det er sannsynlig. Det er derfor naturlig å forstå det slik at avlyttingen eventuelt kan ha hatt referanse til Det grønne nett. Det vises ellers til drøftelsen nedenfor. Ingen vitner har hevdet at slik avlytting har foregått etter Evangs tid.

To tidligere medarbeiderne i E-staben som antas å være blant kildene til påstandene om avlyttingen av Det grønne nett i boken Vi som styrer Norge, har ikke bekreftet dem overfor kommisjonen, noe de heller ikke gjorde overfor Nygaard Haug-utvalget. Den ene, en daværende major, sto offentlig frem med påstander om dette i Verdens Gang 15. november 1992, under henvisning til opplysninger han hadde fått fra en kollega i sambandsavdelingen høsten 1974. Kommisjonen har bragt på det rene at majoren, da han i sin tid fremsatte påstandene, utelukkende bygget på hva han hadde hørt av denne andre personen, og ikke hadde egne erfaringer om forholdet. Den personen han hevdet å ha opplysningene fra, en tidligere sivilansatt som i årene 1965-1975 betjente telefonsentralen i Platous gate på nattetid, har overfor kommisjonen benektet opplysningen. Det er videre på det rene at denne sivilansatte medarbeideren ikke noen gang selv har tjenestegjort i, eller vært i, bunkeren.

Når det gjelder påstandene om avlytting av ulike politiske aktører, synes det som nevnt foran under 13.6.1.1 på det rene at avlyttingsvirksomheten i bunkeren opprinnelig ble planlagt og utformet med sikte på avlytting av kommunister. Som nevnt foran er det også klare indikasjoner på at dette var en fellesoperasjon med amerikanerne, initiert ut fra deres behov og i hvert fall delvis finansiert av dem. Utstyr ble på et tidlig tidspunkt installert med sikte på avlytting av Friheten, som på dette tidspunkt holdt til i Folketeaterbygningen. Asbjørn Mathiesen har fortalt at det med dette for øye ble plassert en koblingsboks i Arbeiderbladets lokaler to etasjer over, og at man uten problemer fikk tilgang til bygningen og til Arbeiderbladets lokaler. Ifølge Mathiesen ble imidlertid avlyttingen ikke iverksatt. Som årsak til dette har han oppgitt at kommunistene mistet tilslutning etter stortingsvalget i 1949, og at de etter hvert flyttet til nye lokaler på Grønland. Man fant det derfor ikke hensiktsmessig å flytte avlyttingsutstyret dit.

Kommisjonen har funnet grunn til å stille spørsmål ved dette, ettersom flyttingen til Grønland ikke skjedde før i slutten av 1953. Friheten hadde leiekontrakt på lokaler i annen etasje i Folketeaterbygningen, adresse Nytorget 2, oppgang B, tiltrådt 23. mai

1945. Kontrakten ble oppsagt ved oppsigelsesbrev fra Friheten 31. oktober 1953, med fratredelse 21. desember 1953. I oppsigelsesbrevet angis at man er i ferd med å flytte inn i nybygg i Grønlandsleiret 39. Det legges frem et konkret forslag til avregning av husleie for de siste måneder, som gjør det lite sannsynlig at lokalene har vært fraflyttet før tiden eller fremleiet i perioden. Etter at Friheten flyttet ut, ble lokalene for øvrig overtatt av billedbladet Aktuell.¹³ Trond Johansen har i sin forklaring for kommisjonen gitt uttrykk for at han har fått opplyst at Friheten ble forsøkt avlyttet fra bunkeren i en periode. Ut fra opplysningene foran, har kommisjonen funnet det usannsynlig at det ble med forsøket.

Det samme vitne som ga uttrykk for at Jens Chr. Hauge ble avlyttet, ga som nevnt uttrykk for at det også gjaldt andre topper i politikken. Vedkommende som forklarte dette var en nær kontormedarbeider av Vilhelm Evang, og begrunnet det delvis med Evangs store nysgjerrighet på hva viktige personer i det politiske liv foretok seg. Vitnet har ikke kunnet gi noen nærmere opplysninger om grunnlaget for påstanden, som synes å ha referanse til de tidlige 1950-årene. Om dette vitneprov vises det ellers til kommisjonens vurderinger i kapittel 14.

Det er ellers ingen andre forklaringer for kommisjonen som bestyrker en slik påstand. Således har de to offiserene og tidligere medarbeiderne i etterretningstjenesten, som forfatterne av Vi som styrer Norge oppgir som kilder for påstandene i boken, oberst Erling Hoem og oberstløytnant Arne Ekeland, ikke kunnet gi noen konkrete opplysninger om slik avlytting. Begge har benektet å ha kjennskap til slik avlytting etter Evangs tid. Arne Ekeland har dessuten bestemt benektet at noen form for avlytting skal ha foregått etter 1965.

Begge har dessuten overfor kommisjonen presisert at de overfor forfatterne og andre kun har ment å gi uttrykk for den rent tekniske muligheten bunkeren ga til avlytting av Det grønne nett. Det er også kommet frem at de ikke selv har personlig erfaring fra bunkeren, men at deres uttalelser er referat av hva en nå avdød medarbeider i oversettelsesbunkeren har sagt til dem. Det dreier seg om en av de to offiserene som tjenestegjorde der på 1950-tallet, jf foran under 13.6.1.3. Det har ikke vært mulig å få helt ut konkretisert hva denne offiseren i sin tid sa. Ifølge Arne Ekeland skal offiseren imidlertid, en gang i 1964, ha oppsøkt ham og gitt uttrykk for betenkeligheter med virksomheten i bunkeren, og sagt at "Vi avlytter Stortinget, Statsministeren, og har muligheter til å avlytte hele Det grønne nettet". På spørsmål om konkrete eksempler, nevnte medarbeideren Werna Gerhardsen og hennes kontakter med russerne, og statsminister Gerhardsen ble også nevnt.

Til en annen tidligere medarbeider i E-staben skal den samme avdøde offiseren ha opplyst at man gjentatte ganger lyttet på en bestemt tobakkshandler fra bunkeren. Offiseren skal videre ha sagt at det foregikk "politisk avlytting av venstreradikale krefter" derfra og at virksomheten skjedde i samarbeid med politiet. Ved en anledning traff vedkommende medarbeider i staben de aktuelle politifolkene i et selskap hjemme

¹³Egil Helle: En høyborg for kultur og politikk. Folketeaterbygningen 60 år side 123

hos den avdøde offiseren, som var en nær venn av ham. Ved denne anledningen ble det imidlertid ikke snakket om virksomheten i bunkeren.

Den andre av de to offiserene som tjenestegjorde i oversettelsesbunkeren i samme tidsrom, har imidlertid overfor kommisjonen forklart at det man lyttet på, var ulike utenlandske kontorer, herunder Sovfrakt. Det samme forklarer to tidligere kontordamer som arbeidet med utskrift av bånd i 1957/58.

Kommisjonen legger videre til grunn at Ekeland og Hoem er de samme offiserer som ifølge Vi som styrer Norge i 1982 oppsøkte statssekretær Erling Norvik med advarsel om at han selv, statsminister Kåre Willoch og flere statsråder ble telefonavlyttet av tjenestemenn i Forsvarets etterretningstjeneste. Et lydbånd Erling Hoem har overlevert kommisjonen og som ikke nødvendigvis stammer fra bunkeren, gjelder avlytting av et utenlandsk kontor og er således ikke relevant i forhold til påstandene om avlytting av norske borgere. Det er dessuten uklart om båndet stammer fra bunkeren eller fra Politiets overvåkingstjeneste. Kommisjonen har gjennom avhør bragt på det rene at eksistensen av lydbånd har vært nevnt av disse vitnene i forbindelser med forhandlinger om utgivelsen av denne boken, og at det også var snakk om betaling, noe som ikke ble fulgt opp. Bånd ble uansett ikke overlevert forlaget eller bokens forfattere.

Kommisjonen har lagt ned et betydelig arbeid i å bringe på det rene om andre bånd eksisterer, men må legge til grunn at slike ikke finnes. Stortingsrepresentant Ingvald Godal har, med utgangspunkt i påstander fra Hans Henrik Ramm og Johan Marius Setsaas, uttalt seg om avlytting fra en "fjerde hemmelig tjeneste" i Verdens Gang 8. juni 1993. Godal har overfor kommisjonen bekreftet at han blant annet har bygget på opplysninger fra oberst Erling Hoem. I tillegg har han bygget på opplysninger fra en sivil, tidligere avdelingsleder i E-staben. Denne medarbeideren har overfor kommisjonen gitt uttrykk for at han ikke hadde konkrete kunnskaper om eventuell ulovlig avlytting, og at han uansett ikke hadde grunnlag for å si noe om dette i nyere tid. Om kildene bak påstandene om avlytting av norske borgere fra bunkeren vises ellers til kapittel 14.

Heller ikke påstanden om avlytting av ulike motstandere av sentrale personer i E-staben, er det fremkommet dokumentasjon for. En antydning kan indirekte ligge i forklaringen fra Evangs nære kontormedarbeider, referert til foran, som mente at Evang lyttet på alle han hadde en personlig interesse i å avlytte. En viss indikasjon ligger også i brev fra en tidligere medarbeider med ansvar for Stay behind til Evang av 15. oktober 1957, der denne, i forbindelse med at han ble oppsagt fra sitt virke for tjenesten, spekulerer over årsaken. Han sier blant annet: "Jeg vet du rår over midler, fra telefonavlytting til osv."

Selv om denne medarbeideren aldri var formelt ansatt i tjenesten, var han imidlertid så sterkt engasjert i stabens virke at dette kan tenkes å sikte til en form for intern monitoring. Selv om E-stabens interne samband ikke var gjenstand for ordinær monitoring, har en tidligere medarbeider i sin forklaring for kommisjonen antydning muligheten av at Evang sørget for en viss overvåking av de telefonlinjene som, via bunkeren, gikk mellom staben og samarbeidende tjenesters kontorer her i landet.

Bakgrunnen for oppsigelsen var blant annet at Evang mistenkte medarbeideren for å ha for nær kontakt med amerikansk tjeneste.

Når det gjelder påstandene om avlytting av Stortinget, legger kommisjonen som nevnt foran til grunn at Stortinget ikke var knyttet til Det grønne nett, og at det heller ikke gikk linjer mellom bunkeren og stortingsbygningen. Avlytting kunne likevel selvsagt skje ved påkobling via Televerkets linjer. Ifølge kommisjonens tekniske sakkyndige var det kabel mellom Stortinget og Televerkets hovedsentral i Kongensgate 21, hvorfra det var videre forbindelse til bunkeren. Ved påkobling via koblingsstativet på Stortingets hussentral ville det derfor være mulig å koble seg videre til bunkeren. Kommisjonen har ingen indikasjoner på at dette har skjedd. Riktignok har avhør bragt på det rene at en av Televerkets teknikere som var knyttet til bunkeren, etter oppdrag fra Asbjørn Mathiesen, også var ansvarlig for Stortingets telefonsentral. Kommisjonen har likevel ikke mottatt forklaringer fra verken nåværende eller tidligere stortingsrepresentanter som indikerer at telefonene i stortingsbygningen skulle være avlyttet.

Tidligere stortingsrepresentant Otto Lyng gikk i 1993 ut i massemedia og fortalte om en episode der han overrasket to personer inne på sitt kontor nattetid i ferd med å låse opp safen. Overfor kommisjonen har han forklart at dette skjedde i 1967, mens han satt i militærkomiteen. Han fikk det inntrykk at de to kom fra Forsvarets etterretningstjeneste, uten at de presenterte seg som dette eller at han noen gang har fått dette bekreftet fra annet hold. Kommisjonen bemerker her at det ikke er noe i denne episoden som indikerer telefonavlytting, og at antakelsen om at E-staben sto bak er så pass løst fundert at det er vanskelig å trekke bestemte konklusjoner. Tidligere stortingsrepresentant Berit Ås har i forklaring for kommisjonen fortalt om en episode rett etter hun ble innvalgt til Stortinget i 1973, der hun ble oppsøkt av en ukjent person som tok henne med ut til et sted i rotunden han mente var avlyttingssikkert, og som fortalte henne at hennes kontor var avlyttet. Hun gjorde ikke noe for å følge opp saken den gangen. Mange år senere fikk hun ved en tilfeldighet vite at det kontoret hun da hadde, var det såkalte kommunistkontoret, der Emil Løvlien i sin tid satt. Heller ikke denne episoden indikerer direkte telefonavlytting, og det er heller ikke her mulig å fastslå hvem som eventuelt sto bak.

Det er etter kommisjonens oppfatning få indikasjoner på at det i regi av etterretningstjenesten ble foretatt telefonavlytting også av norske borgere. Riktignok ble et stort antall telefonlinjer fra det sivile nett etter hvert ført frem til bunkeren, jf foran under 13.6.1.2. b). Asbjørn Mathiesen har forklart at man stort sett uten problemer kunne koble seg til via prøvebordene eller ved å bestille dummylinjer. Disse operasjonene skjedde fordekt og uten at Televerkets ledelse var informert. I notat fra kommisjonens teknisk sakkyndige er det tatt utgangspunkt i det laveste anslag over antall kabelpar trukket til bunkeren, 1100, jf ovenfor. Han sier videre i notatet:

"Dersom alle 400 nummer i telefonsentralen var tilknyttet nummer utenfor bunkersen vil det til telefonsentralen medgå 400 kabelpar. Dersom alle 45 muligheter for fjernskriversentralen var i bruk ville det medgå 45 kabelpar. For forbindelsene mellom de 4 samarbeidende telefonsentralene kan jeg anslå at det er brukt 30 kabelpar fra bunkersen. For den dokumenterte telefonavlyttingen var det i bruk 20 kabelpar. For "avlytting" av fjernskrivere var det i bruk ca. 5 par. Anslår jeg stort at 50 kabelpar var brukt til alarmer og diverse. Det skulle da være bruk for

550 kabelpar til de aktiviteter som er kjent. Med de linjer som var terminert i Televerkets sentraler var det mulig å få koblet seg videre til så å si hver eneste ønsket telefonlinje i Oslo eller landet forøvrig, men for å oppnå slike koblinger måtte eventuelt Televerkets folk medvirke. Det ble opplyst at man i forbindelse med "avlytting" av fjernskriverforbindelsene fikk hjelp av Politiet og Televerket. Disse koblingene ble utført på Fagerborg sentral, men etter skjemaet var det ikke noen direkte kabelforbindelse mellom Fagerborg og bunkersen."

Den medvirkning som ifølge notatet var nødvendig, var antakelig ikke noe problem i Oslo-området. Et stort antall linjepar var ført frem til bunkeren. Men avlyttingsmulighetene var i praksis til enhver tid begrenset av antallet forsterkere som båndopptakerne var koblet til og som aldri har oversteget 20. Frem til 1960 har disse i det alt vesentlige til enhver tid vært opptatt med avlytting av utenlandske kontorer. Etter 1960, da denne avlyttingen med unntak av Sovfrakt var avvirket, og frem til 1966, da de fleste båndopptakerne ble fjernet, var det en betydelig overkapasitet på avlyttingsutstyr i bunkeren. Om kommisjonens vurdering vises til kapittel 14.

13.6.2. *Situasjonen etter avviklingen av bunkerne*

13.6.2.1. *Telefonsentralen i Platous gate*

Som nevnt foran under 13.6.1.2. b) ble to fjernskrivere og to båndspillere flyttet fra bunkeren til etterretningstjenestens kontorer i Platous gate en gang i 1970. Allerede fra 1965 foregikk betjeningen av sentralbordet utenom kontortid fra Platous gate, idet bunkeren bare var betjent på dagtid. Dette gjaldt både E-stabens interne samband og Det grønne nett. I 1974 ble hele sentralbordet flyttet dit. Etter 1988 er det bare et internt sentralbord for Etterretningsstaben, stabens samband er overtatt av FND og Det grønne nett er overtatt av FO/Samband. De to fjernskriverne og to båndopptakere for telefonavlytting var i drift frem til ca 1983, se foran under 13.6.1.2. b). Utstyret ble betjent av personell fra liaisongruppen, som hadde med shippingsaker å gjøre, og det var dette personellet selv som sto for oversetting og bearbeiding av materialet. Utskrift ble stort sett ikke tatt, man bare noterte seg de passasjer der det skjedde slutning av kontrakt, kodeord Fix. Utstyret var plassert i et eget rom av typen strongroom og hadde ikke noe med det vanlige sentralbordet å gjøre.

Det er ingen indikasjoner på at sentralbordet i Platous gate har vært benyttet til telefonavlytting. En tidligere medarbeider som var nattevakt i perioden 1965-1975, har forklart at rene overslag, også fra Det grønne nett, av og til kunne forekomme. Det er også på det rene at avlytting rent teknisk, her som i bunkeren, var mulig slik tilfellet er ved alle sentralbord. Kommisjonen har ikke grunnlag for å anta at det skjedde misbruk her. Kommisjonen har fra en televerksansatt blitt kjent med rykter han i sin tid hørte i Televerket, om at det i den tid Televerket hadde kontorer vegg i vegg med E-staben i Grønlandsleiret, var trukket en del kabler gjennom veggen. Det er ikke funnet dekning for disse ryktene.

13.6.2.2. Telegramåpning

I de årene bunkeren var i drift, foretok E-staben ikke bare telefonavlytting, men også åpning av telegrammer fra en del utenlandske kontorer. Så vidt kommisjonen har kunnet bringe på det rene, var dette en ordning som var etablert ved et samarbeid mellom Evang og Telegrafverket, med utgangspunkt i sikkerhetsavdelingens (chifferkontorets) arbeid med dechiffrering av telegrammer. Da sikkerhetstjenesten ble utskilt som egen stab i 1965, bestemte forsvarsledelsen at etterretningstjenesten skulle fortsette med dette arbeidet, i samarbeid med Sikkerhetsstaben.

Telegrammene ble hentet med bud hver morgen i Televerkets lokaler i Kongens gate, hvor de var plassert i en veske klar til avhenting. Budet kjørte dem til etterretningstjenestens lokaler, der de ble gjennomgått, eventuelt kopiert, for så å bli returnert etter ca tre kvarter. Etter hvert var det etterretningstjenestens shippingkontor som benyttet telegrammene, for å få opplysninger om skipsslutninger mv, altså samme type opplysninger som man fikk gjennom avlytting av telefon og telex. Ordningen opphørte en gang ut på 70-tallet, da man på ansvarlig hold i Televerket ble kjent med ordningen, som hittil hadde vært basert på en forståelse mellom de berørte personer. Det ble da tatt kontakt med etterretningstjenestens ledelse, via Sikkerhetsstaben, og gitt beskjed om at Televerket ikke kunne tillate dette.

13.6.2.3. Opplysninger fra politiets telefonavlytting

Da samarbeidet i bunkeren ble avsluttet i 1959/60, overtok politiet selv alt arbeid knyttet til avlytting, oversetting og bearbeiding av materiale fra utenlandske kontorer. Kommisjonen har foran under 13.6.1.4 lagt til grunn at etterretningstjenesten omtrent samtidig, rundt 1960, opphørte med slik virksomhet, med unntak for avlyttingen av skipsfartskontorene Sovfrakt og Morflot. Det må også legges til grunn at etterretningstjenesten, i den perioden man samarbeidet i bunkeren, hadde fått tilgang på relevante opplysninger fra den avlyttingen som ble foretatt av politiet fra Victoria Terrasse. Asbjørn Mathiesen har forklart at politiet og E-staben aldri parallelt lyttet på de samme objekter, men at de heller, der det var nødvendig, utvekslet opplysninger med hverandre. Det er i det hele tatt ingen indikasjoner på at det ofte omtalte dårlige samarbeidet mellom E-staben og overvåkingspolitiet, som kulminerte med Lygren-saken, gjorde seg spesielt gjeldende på avlyttingssiden.

Også etter at politiet overtok avlyttingen av utenlandske kontorer, var det et samarbeid som innebar at etterretningstjenesten fikk tilgang på opplysninger. Samarbeidet ble styrket som en oppfølging av behandlingen av Mellbye-utvalgets innstilling, der nettopp manglende samarbeid mellom de to tjenester var påpekt. Fra slutten av 1960-årene fikk etterretningstjenesten rutinemessig innsyn i materialet, og i 1971 fikk etterretningstjenesten en egen liaisonoffiser med kontorplass i Overvåkingsentralen. Ordningen kom i stand på initiativ av overvåkingssjef Gunnar Haarstad. I de første årene etter at ordningen var etablert, deltok liaisonoffiseren i postmøtene ved Overvåkingsentralen, og fikk således innsyn i det meste som foregikk av løpende saker. Denne ordningen ble avvirket etter et par år. Helt fra starten fikk imidlertid

liaisonoffiseren også adgang til å gjennomgå alle utskrifter av telefonkontroll rettet mot utenlandske kontorer, men ikke rent nasjonale telefonkontroller. Det vises ellers til nærmere omtale under 8.5.7.1.

Som nevnt der, ble ordningen med en egen liaisonoffiser med kontorplass i Overvåkingssentralen avvirket i 1982, men fortsatte i noen år ved at liaisonoffiseren møtte i Overvåkingssentralen og fikk tilgang på de samme opplysninger. Etter at liaisonoffiseren sluttet i 1986/87 ble utskrifter fra avlytting av enkelte utenlandske kontorer rutinemessig sendt Etterretningsstaben ved Trond Johansen. Kommisjonen legger til grunn at det fortsatt dreiet seg om den såkalte TK-avisen, og at materialet i det alt vesentlige var usladdet, etter de retningslinjer som er nevnt ovenfor. Ordningen ble i 1990/1991 avvirket av overvåkingssjef Svein Urdal.

I Vi som styrer Norge hevdes det på side 146, med henvisning til en sentral kilde i overvåkingspolitiet, at Trond Johansen i flere tilfeller har brukt informasjon han har fått fra overvåkingspolitiet på andre måter enn forutsatt. Det sies ikke uttrykkelig hva slags opplysninger han i tilfelle skal ha brukt på en slik måte. I sin forklaring for kommisjonen har denne kilden presisert at han ikke siktet til opplysninger fra telefonkontroll eller opplysninger om norske privatpersoner, og at han ikke har grunnlag for å anta at Trond Johansen skal ha misbrukt slike opplysninger. En annen medarbeider, som kilden i noen grad mente å ha sitt inntrykk fra, har heller ikke bekreftet overfor kommisjonen at Trond Johansen skal ha misbrukt opplysninger fra telefonkontroll. Trond Johansen har selv gitt uttrykk for at, selv om navn på nordmenn kan ha blitt nevnt, er ikke dette noe han har etterspurt eller interessert seg for. Det vises ellers til 13.5.2.

13.6.2.4. Regjeringens sambandssentral

Det såkalte grønne telefonnett ble fra 1988 overtatt av Forsvaret (FO Admint-STØ) og knyttet til Forsvarets digitale telefonnett. Nettet er internt og kan ikke nås utenfra fra eksterne abonnenter. Det er ikke fremsatt påstander fra noe hold om at dette nettet avlyttes. Kommisjonen har ikke funnet noen indikasjoner på at det foretas avlytting herfra, noe som for øvrig ville være praktisk svært vanskelig på grunn av den meget begrensede tilgjengeligheten til sentralen. Kommisjonen bemerker ellers at det har formodningen mot seg at det skal ha vært satt i verk avlytting av et slikt nett etter 1988, når det ikke er sannsynliggjort at dette skjedde tidligere, jf foran under 13.6.1.6.

13.6.2.5. Regjeringens krigshovedkvarter - satellittbasert avlytting

I Vi som styrer Norge side 239-240 antydes det, under henvisning til opplysninger fra erfarent etterretningsspersonell, at Ruseløkkabunkerens etterfølger som avlyttingssentral finnes i det som i boken kalles Regjeringens krigshovedkvarter B, og som skal befinne seg et sted utenfor Oslo. Kommisjonen antar at boken her sikter til det som oftest kalles Regjeringens sentralanlegg, og som drives i samarbeid med regjeringen, Sivilforsvaret og Forsvaret. Kommisjonen har ikke funnet noen indikasjoner på slik

avlyttingsvirksomhet. Selv om selve sentralen på vanlig måte rent teknisk kan tilkobles avlyttingsutstyr, er den plassert på en måte som gjør dette svært lite sannsynlig. Heller ikke personelloppsettingen i dette anlegget er slik at slik avlytting derfra ville være praktisk gjennomførbart.

På side 244-245 i samme bok antydes det at tilsvarende virksomhet i dag skal foretas fra det som kalles Regjeringens krigshovedkvarter A, som skal befinne seg i Oslo. Kommisjonen har ikke funnet noen indikasjoner på at det finner sted avlytting som antydnet. En slik virksomhet ville som nevnt kreve et forholdsvis stort personell, noe det ikke er spor av i dette anlegget. Det er ellers riktig som antydnet i "Vi som styrer Norge side 241-244 at det i dag finnes langt mer moderne metoder for telefonavlytting enn den som ble anvendt i Ruseløkkabunkeren.

Avlytting ved satellitter er mer moderne og brukes av hemmelige tjenester i mange land. Etter forklaringer kommisjonen har mottatt fra en rekke sentrale kilder, er dette imidlertid ikke en metode som er tatt i bruk i Norge. Kommisjonen har for øvrig befart de anlegg som har utstyr for mottak av satellittsendinger, og har ikke funnet grunn til å tvile på forklaringene om at utstyret, blant annet antennene, ikke er dimensjonert for mottak av sivil telekommunikasjon. Det finnes heller ikke her utstyr og personell for bearbeiding av de eventuelle opplysningene. Kommisjonen bemerker at systematisk avlytting rettet mot bestemte objekter eller temaer, av et omfang som her antydnet, ville være svært ressurs- og personellkrevende.

13.7. Romavlytting i etterretningstjenestens regi

13.7.1. Romavlytting i Oslo Militære Samfund i 1949

Trond Johansen har i sin forklaring til Nygaard Haug-utvalget forklart at han indirekte er blitt kjent med at E-staben, etter oppdrag fra Forsvarsdepartementet, foretok avlytting av de nordiske forsvarsforhandlingene i Oslo Militære Samfund i begynnelsen av 1949. Han har fastholdt dette i sin forklaring for kommisjonen, men altså presisert at dette bare er noe han har annenhånds kjennskap til. Til Nygaard Haug-utvalget fortalte dessuten en tidligere medarbeider i etterretningstjenesten at han i forbindelse med de samme forhandlingene var med på å montere en mikrofon i taket i Oslo Militære Samfund. Denne ble senere, ved hjelp av en telemedarbeider fra Frogner sentral, koblet slik at avlyttingen kunne skje direkte fra bunkeren i Ruseløkkveien. I forklaring for kommisjonen henviser dette vitnet til denne forklaringen, og sier at møtet gjaldt mulig militær tilknytning til andre land, før Norge var tilsluttet NATO.

Møtet det her siktes til, må ha dreiet seg om det nordiske toppmøtet i Oslo 29. og 30. januar 1949, holdt i Oslo Militære Samfund. Møtet var en oppfølging av forhandlingene om et mulig nordisk forsvarssamarbeid, som alternativ til NATO, i Karlstad 5. og 6. januar 1949 og i København 22.-24. januar 1949. Til stede var til sammen ni statsråder, statsministrene, forsvarsministrene og utenriksministrene i Norge, Sverige og Danmark, samt en rekke ambassadører. På møtet var det klart at det prinsipale norske forslaget, et skandinavisk forsvarsforbund samtidig som de tre landene hver for seg sluttet seg til

Atlanterhavspakten, ikke lot seg realisere. Det var videre klart at Sverige ikke ville gå inn i et slikt forbund dersom Norge eller Danmark ble NATO- medlemmer. Forskjellige modeller ble likevel drøftet, men fra norsk side stilte man under møtet i Oslo som vilkår at skulle det bli noe forbund, måtte hvert av landene ha rett til å søke våpenhjelp. Dette streid med svenskenes nøytralitetslinje, og man oppnådde ikke enighet. Fra norsk side innledet man deretter forhandlinger med sikte på innmeldelse i NATO.¹⁴

Det er ikke lett å se hvilket motiv etterretningstjenesten eller en eventuell overordnet oppdragsgiver skulle ha for å avlytte disse forhandlingene, med mindre den rettet seg mot de ulike nasjonale drøftelser, der de norske representantene ikke deltok. Kommisjonen finner likevel forklaringen fra montøren såpass detaljert og troverdig at den legger til grunn at avlytting fant sted, uten at det har vært mulig å klarlegge de nærmere omstendighetene omkring episoden. Daværende forsvarsminister Jens Chr. Hauge har forklart for kommisjonen at han ikke har kjennskap til den.

13.7.2. Skjult mikrofon i Folketeaterbygningen

En tidligere medarbeider i etterretningstjenesten har forklart at han en gang deltok under monteringen av en mikrofon i Folketeaterbygningen for avlytting av et antatt kommunistisk møte, på oppdrag fra Asbjørn Mathiesen. Han opplyste at det så vidt han husket dreiet seg om en liten sal med amfiscene, med plass til ca 200 personer. Salen lå trolig i femte-sjette etasje under Stratos restaurant. Han fikk et knippe nøkler av Mathiesen, med forklaring om hvordan han skulle komme seg inn. Oppdraget ble utført sammen med en nå avdød major. Mikrofonen var en spaltemikrofon og ble plassert tre meter over gulvet midt i rommet på venstre vegg sett fra scenen. På veggene var det brun strietapet. Mikrofonen ble støpt inn i veggen med gips, og han ville anta den ligger der den dag i dag. Ledningen ble ført frem til et nabokontor. Ytterligere befatning med operasjonen hadde han ikke.

Oppdraget ble utført på kveldstid, som nevnt etter anmodning av Asbjørn Mathiesen, som sa at han selv ikke hadde tid til å utføre det. Den egentlige oppdragsgiver kjente vitnet ikke til, men han antok det var politiet, i og med at slike innenlandske operasjoner lå utenfor etterretningstjenestens arbeidsoppgaver. Med hensyn til tidfesting anga han første halvdel av 60-årene, "midt i den hardeste Mc Carthy-perioden". Kommisjonen bemerker her at Mc Carthy-perioden var på 1950-tallet, ikke 1960-tallet, se nærmere nedenfor. Asbjørn Mathiesen har i forklaring for kommisjonen ikke bekreftet å ha gitt et slikt oppdrag eller å ha kjennskap til saken for øvrig. Han har likevel bekreftet å ha hatt flere oppdrag i Folketeaterbygningen, også i Prøvesalen, uten å indikere at disse hadde noe med avlytting å gjøre.

På bakgrunn av montørens forklaring kom kommisjonen frem til at det måtte ha dreiet seg om Prøvesalen, og foretok deretter befaringsferd der. På bakgrunn av påvisninger under befaringsferden fra montøren, besluttet kommisjonen å foreta tekniske undersøkelser av Prøvesalen, og fikk Folketeaterbygningens tillatelse til dette. Det ble besluttet å be om

¹⁴Magne Skodvin: Norden eller NATO? Utenriksdepartementet og alliansespørsmålet 1947-1949, Universitetsforlaget 1971, side 285-286.

bistand fra Forsvarets sikkerhetsstab. Et team på to mann fra S-staben gjennomførte undersøkelsen, og samme dag ble et mikrofonopplegg i veggen avdekket, kartlagt og fjernet. S-staben leverte foreløpig rapport 19. august 1994, senere erstattet av endelig rapport 15. oktober 1994. Rapporten inneholder, foruten beskrivelse av funnet og operasjonen, en rekke fotografier av mikrofonen og stedet den var plassert.

Funnet ble gjort i den såkalte Prøvesalen, nå sal 156, beliggende i syvende etasje i Folketeaterbygningen. Ledningen var trukket ut til et tilstøtende rom i åttende etasje, rom 163/802. Rommene leies i dag av Den Norske Opera og benyttes som henholdsvis treningssal og sminke/omklingsrom for balletten. Av gransking av Folketeaterbygningens arkiver og samtaler med bestyrer, tidligere forretningsfører og aktuelle leietakere, går det frem at salen etter krigen og frem til 1952 ble disponert av Oslo kinematografer, og fra mai 1952 til mars 1959 brukte Folketeateret samtlige lokaler. I 1960-61 leiet Den Norske Opera Prøvesalen. Det fremgår imidlertid at salen hele tiden har vært utlånt og utleid til politiske møter.

Haakon Lie har forklart for kommisjonen at han selv hadde kjent til avlytting av "det store oppgjørsmøtet i Prøvesalen som innledet splittelsen i NKP". "Møtet ble avlyttet" sa Haakon Lie. "En av gutta gikk på toppen av taket av Folketeatret og sto der hvor luftekanalene kommer opp og overhørte hele møtet." Dette møtet fant sted 27. oktober 1949. Dagen etter var det ordrett referat i Arbeiderbladet. Det vises til 8.4.2.4. Som det fremgår der, er det ifølge kommisjonens egne undersøkelser teknisk mulig å avlytte et møte på den måten Haakon Lie beskrev.

Videre har kommisjonen funnet dokumentasjon for at Furubotn-fraksjonen i NKP den 1. mars 1951 holdt en landssamling i Prøvesalen, som ble avlyttet. Frem til 1953 ble det holdt flere politiske møter i Prøvesalen, i hovedsak arrangert av Furubotn-fraksjonen blant kommunistene. Se nærmere under 8.4.2.4. Kommisjonen antar at det er denne virksomheten mikrofonen har vært knyttet til. Asbjørn Mathiesen kan ha utført oppdrag for Politiets overvåkingstjeneste, eller formidlet slike oppdrag til etterretningsstabens montører. Det har ikke vært mulig å få belyst dette nærmere, og det er mange uklare forhold i saken. Den mikrofonen som ble funnet, stemmer ikke med montørens opprinnelige beskrivelser, og med den tegningen han leverte i tilknytning til sin første forklaring. Han mente da at det var en spaltemikrofon, mer avansert og av nyere dato enn den som ble funnet. Etter å ha sett videoopptaket fra demonteringen, vedkjente han seg imidlertid arbeidet, og kjente igjen måten det var gjort på. Kommisjonen legger til grunn at det dreier seg om samme mikrofon.

Tekniske undersøkelser har ikke kunnet bidra nærmere til tidfestingen. Mikrofonen har av kommisjonen vært sendt til KRIPOS for undersøkelse av eventuelle fingeravtrykk, men KRIPOS har i rapport av 19. august 1994 konkludert med at det ikke er funnet fingeravtrykk på det undersøkte materiale.

13.7.3. Avlytting av distriktsmøte i NKP i 1950

Blant arkivmaterialet for Koordineringsutvalget under Regjeringens sikkerhetsutvalg, er det funnet et detaljert referat fra distriktsmøte i NKP 29. januar 1950. Innledningsvis vises til referat i Friheten 30. januar 1950. Referatet er, sammenliknet med gjengivelsen i Friheten, såpass detaljert - blant annet med gjengivelse av de forskjellige taleres innlegg, for de flestes vedkommende navngitt, men for enkelte merket NN - at det indikerer at møtet ble romavlyttet. Dokumentet er ikke underskrevet, og det går ikke frem hvilken av de hemmelige tjenester som eventuelt står bak.

En sentral tidligere E- og S-tjenestemann har imidlertid i avhør forklart at han indirekte, muligens fra Vilhelm Evang, fikk høre om avlytting av noe han oppfattet som et politisk landsmøte, muligens på Sandaker. Det skulle være E-staben som sto bak denne avlyttingen. Han fikk vite om hendelsen i 1951, og oppfattet det slik at møtet hadde sammenheng med den såkalte MAAG-hendelsen. MAAG står for NATOs Military Assistance Advisory Group, og hadde med våpenleveranser til Norge å gjøre, uten at vitnet kunne konkretisere noen bestemt episode knyttet til dette. Ifølge referatet var temaet på møtet blant annet Transportarbeiderforeningens arbeid med å mobilisere bryggearbeiderne til streik og boikott ved leveranse av våpenlastene fra USA. Ifølge Friheten for 30. januar 1950 dreide det seg om en partikonferanse for Oslo og Akershus, som ble holdt i Oslo. Det fremgår ikke av referatet hvor i Oslo møtet ble holdt, men ifølge annonsering i Friheten for 28. januar 1950 skulle det være i Det gamle Arbeidersamfunn, store sal, Torggata 14. Kommisjonen finner det sannsynliggjort at det dreier seg om samme møte, og at det altså ble gjenstand for romavlytting fra etterretningstjenestens side.

13.7.4. Avlytting av kommunistiske landsmøter i Folkets Hus

13.7.4.1. Før 1955

Asbjørn Mathiesen har for kommisjonen forklart at han ved en anledning bisto etterretningsstaben med avlytting av et kommunistisk landsmøte i Store sal i Folkets Hus. Han har forklart seg slik at det var Haakon Lie som kontaktet ham og sørget for at han kom inn i Folkets Hus, men at oppdraget kom fra Evang eller foregikk i samarbeid med ham. Avlyttingen ble ordnet ved å vende mikrofonene i henholdsvis filmmaskinrommet og maskinrommet, og ved at han herfra bygget en forsterket linje til bunkeren i Ruseløkkveien. I bunkeren var Evang med medarbeidere til stede for å skrive ned innholdet av opptakene. En av disse medarbeiderne var ifølge Mathiesen Ingeborg Lygren. Det var videre en rekke politikere til stede i bunkeren for å høre på avspillingen. Den eneste han kan huske navnet på, er Haakon Lie. Han mener imidlertid å huske at også Rolf Gerhardsen var til stede, uten at han er helt sikker på dette siste.

Trond Johansen har i sin forklaring for kommisjonen bekreftet at han, via annenhåndsupplysninger, har hørt om avlytting fra bunkeren av et kommunistisk landsmøte. Hans opplysninger bygger på samtaler med Ingeborg Lygren, som han hadde lengre avhør av i kjølvannet etter hennes arrestasjon. Hun fortalte ham da om

avlyttingen, idet hun var en av de medarbeiderne som var til stede for å skrive av bånd. Hun fortalte at hun ble satt til arbeidet av Evang, og at det var "mange høye folk" til stede i bunkeren under avspillingen. Haakon Lies navn ble spesielt nevnt.¹⁵ Opplysningen var ikke tidfestet.

Ettersom Ingeborg Lygren var til stede, må det etter kommisjonens oppfatning ha vært før mars 1952, idet hun fra da av og frem til mai 1953 tjenestegjorde i Tysklandsbrigaden, og deretter ved Grensekommisariatet i Finnmark, inntil hun var tilbake i E-staben i august 1954. Fra januar 1956 til august 1959 tjenestegjorde hun ved ambassaden i Moskva.¹⁶ Mathiesen har forklart at episoden skjedde i det gamle Folkets Hus, før rivingen av Youngsgate 11, og at opptakene skjedde på gammeldagse lakkplater, altså før båndopptakernes tid. Kommisjonen bemerker her at E-staben fikk de første båndopptakene tidlig på 1950-tallet. Han husker videre at man satt i et rum i bunkeren som senere ble fjernet i forbindelse med en utsprenngning for utvidelse. Han utelukker derfor at det kan ha skjedd etter august 1954.

Språkbruken kan være noe unøyaktig når det snakkes om kommunistisk landsmøte. Norges Kommunistiske Parti hadde i prinsippet landsmøte hvert fjerde år, med *landskonferanser* noe hyppigere. Partiets syvende landsmøte ble holdt i 1949, det åttende i 1953 og det niende i 1957, se nedenfor. Kommisjonen legger etter dette til grunn at det må ha dreiet seg om en landskonferanse, sannsynligvis en gang i 1950, 1951 eller 1952.

En av de medarbeiderne Mathiesen navnga, og som var til stede for å stenografere og renskrive avspillingsresultatet, er avhørt, men har ikke kunnet beskrive akkurat denne episoden. Hun har imidlertid forklart at etter hennes oppfatning var avlytting av politiske møter en generell og vedvarende foreteelse. Således mente hun at en sal som hun beskrev som beliggende ved Stortorget, på tvers av bakken ned fra Møllergata 19, konstant var avlyttet fra bunkeren. Kommisjonen har her lagt til grunn at hun siktet til Youngstorget, og at det mest sannsynlig dreier seg om Folkets Hus. At en slik omfattende virksomhet foregikk er ikke bekreftet fra noe annet hold. En tidligere medarbeider på teknisk side, som blant annet bisto med å lage skap og annet utstyr for avlytting, har imidlertid forklart til kommisjonen at han, tidlig på 1950-tallet, stadig hørte snakk i staben om at man "måtte avsted og montere mikrofoner der og der, fordi det skulle foregå møte". Han mente det foregikk avlytting en rekke "slike steder", med andre ord politiske møter. Dette kan tyde på at det dreiet seg om en forholdsvis omfattende virksomhet fra etterretningstjenestens side.

13.7.4.2. Etter 1955

En embetsmann som var Utenriksdepartementets medlem av Koordineringsutvalget under Regjeringens sikkerhetsutvalg mellom 1955 og 1959, har forklart for

¹⁵Haakon Lie er i avhør ikke forelagt disse opplysningene, jf 3.1.2. Han har imidlertid forklart at han bare traff Evang ved to anledninger - en gang under krigen og en gang i forbindelse med et møte vedrørende aksjoner mot lossing av NATO-materiell, jf kapittel 15.

¹⁶Alf R. Jacobsen: *Iskyss* 1993 s 102, s 132, s 150.

kommisjonen at utvalget ved en anledning, omtrent midt i denne perioden, ble presentert for noe han helt klart oppfattet som en avlyttingsrapport fra et kommunistisk møte som ble holdt på Youngstorget, antakelig i Folkets Hus. Det var Evang som mot slutten av møtet presenterte rapporten, nærmest utenom dagsordenen, og i kun ett eksemplar, som vitnet for sin del tok vare på. Han kunne ikke huske om han presenterte rapporten for utenriksminister Lange, men tror han gjorde det. Han kunne heller ikke huske innholdet av rapporten, annet enn at den ikke hadde betydning for Utenriksdepartementets interesseområde. Kommisjonen legger til grunn at det dreiet seg om en avlytting i etterretningstjenestens regi, eller i det minste med dens medvirkning. Det har imidlertid ikke vært mulig å finne ut hvilket møte i denne perioden det har dreiet seg om.

Asbjørn Mathiesen antydte opprinnelig at det møtet han forklarte seg om, og som er beskrevet foran, var året etter det han beskrev som oppstyret med avlyttingen av kommunistenes landskonferanse i Wilses gate, som fant sted 15.-16. januar 1955. I senere forklaringer går det likevel frem at dette tidsmessig ikke kan stemme, og han har benektet å ha medvirket til mer enn én avlytting i Folkets Hus. Norges Kommunistiske Parti hadde sitt niende landsmøte i Store sal i Folkets Hus 1.-3. mars 1957, se Friheten for 2., 4. og 5. mars 1957. Tema for møtet var blant annet mulig valgsamarbeid med Arbeiderpartiet før høstens stortingsvalg. Det kan ha dreiet seg om dette møtet. NKPs landskonferanse i 1956 ble holdt i Rosenborg kino og i 1958 i Bygningsarbeidernes hus.

13.7.5. Avlytting av møte i Nordens Klippe

Et vitne som arbeidet som assistent for Grensekommisæreren fra midt på 1950- til midt på 1970-tallet, har fortalt om en episode der han, etter oppdrag fra lokale tjenestemenn fra overvåkingspolitiet, avlyttet et møte i fagforeningen Nordens Klippe. Episoden skal ha funnet sted på slutten av 1960-tallet. Vitnet har tidfestet det slik at det var før Ronald Byes tid, men i den perioden Per Utsi var på LO-kontoret i Kirkenes. Kommisjonen bemerker her at Ronald Bye var distriktssekretær i Kirkenes fra 1963 til 1966/67, da han ble etterfulgt av Per Utsi.¹⁷ Vitnet har forklart at han fikk oppdraget av sin sjef, grensekommisær Halfred Skau, som igjen hadde blitt bedt om det av lokale tjenestemenn fra overvåkingspolitiet, vitnet er ikke sikker på hvem. Bakgrunnen for at disse ikke utførte avlyttingen selv, var at de var så godt kjent i lokalmiljøet i Kirkenes, at de straks ville bli avslørt om de viste seg i Samfunnshuset, der møtet skulle holdes. Samfunnshuset ligger på torget midt i sentrum.

Avlyttingen ble gjennomført ved at vitnet fikk slippe inn i bygningen på forhånd med hjelp fra vaktmesteren, og inne i møtesalen monterte han sin egen Tandberg båndopptaker samt mikrofoner ved talerstolen og på tre steder rundt i salen. Selve båndopptakeren ble plassert i et "kryperom" under salen. Han satte inn tomme bånd av to timers varighet, og koblet det hele til en av/på bryter, som igjen ble betjent av vaktmesteren under møtets gang. Vitnet var således ikke til stede under selve møtet, og var heller ikke den som hentet ut igjen utstyret og båndene. Han fikk imidlertid senere,

¹⁷Ronald Bye: Sersjanten side 44, 50 og 59

fra sentralt hold i overvåkingspolitiet i Oslo, vite at man hadde vært fornøyd med resultatet.

Møtet som ble avlyttet var, ifølge vitnet, et såkalt "stort møte" i fagforeningen, der både styret og medlemmer var til stede, i alt ca 100 personer. For øvrig visste han ikke noe nærmere om formålet med avlyttingen.

13.8. Etterretningstjenesten i distriktene

13.8.1. Innledning

I den første tiden etter krigen var etterretnings- og sikkerhetstjenesten i distriktene underlagt forsvarsgrenene. Forsvarsgrenene hadde sine overkommandoer, etterretnings- og sikkerhetskontorer, som sto i nær kontakt med Forsvarsstaben II, og som ledet og koordinerte virksomheten ved underlagte ledd. Under overkommandoene var landet delt i Hærens Distriktskommandoer, Sjøforsvarskommandoer og Luftforsvarskommandoer. Ved de regionale kommandoer var det tilbeordret etterretningsoffiserer som på dette nivå hadde ansvaret for kommandoens etterretnings- og sikkerhetstjeneste i krig og fred. I E-offiserens stab fantes som regel spesielle S-offiserer som på dennes vegne tok seg av oppgavene på sikkerhetsområdet. Underordnede regionale kommandoer som for eksempel Hærens landforsvar og regimenter og mobile kampavdelinger, var organisert på tilsvarende måte.

Dette meget omfattende militære apparat var etterretningstjenesten øyne og ører. Det ble holdt oppsyn med grenser og militær aktivitet i nærheten av disse. Flåte- og flybevegelser, nær norsk territorium og territorialfarvann, ble kontrollert. Alle forhold av interesse for beredskap og krig ble registrert. Dette etterretningsapparatet ble trimmet gjennom kurser og øvelser. Det samme apparat ivaretok også avdelingenes sikkerhet. Denne delen av virksomheten er beskrevet under kapittel 10.2.10.

Etterretningsstaben supplerte denne organisasjonen med et eget landsdekkende kontaktnett. Dette kunne være spesielt utplukkete E-offiserer som hadde en tosidig oppgave. Disse var beordret som E-offiserer i regionale eller lokale staber, men rapporterte til og arbeidet også direkte for Etterretningsstaben og fikk ekstra økonomiske ressurser til dette. Andre utførte sine oppgaver for Etterretningsstaben under dekke av stillinger som ikke kunne føres tilbake til operativ etterretningsvirksomhet.

Organiseringen av Stay behind-nettene, medførte opprettelse av tre nye landsdekkende organisasjoner i Etterretningsstabens regi. Stay behind er behandlet under kapittel 13.4. Som det der fremgår, ble Stay behind bygget opp over en "hvit organisasjon" ledet av Femmannsgruppen. Frem til begynnelsen av 1950-tallet var landet inndelt i distrikter, hvor distriktsjefene i tillegg til å organisere motstandsgrupper, drev en utstrakt registrering og rapportering av kommuniste og andre såkalte upålitelige personer. Denne form for registrering ble fra midten av 1950-årene brakt til opphør.

Distriktsinndelingen ble trolig omkring 1960 erstattet med et nettverk av talentspeidere, som først og fremst hadde rekruttering av nye feltagenter som oppgave.

Utbyggingen av elektronisk etterretning, som har pågått nesten kontinuerlig fra 1951, har resultert i et stort antall stasjoner spredt over hele landet, men med den største konsentrasjonen i Finnmark. Stasjonssjefene har vært betroede menn i tjenesten. Noen av dem har også utført andre etterretningsoppdrag.

Omorganiseringen av Forsvaret etter forslag fra Hauge I-utvalget¹⁸ som fant sted i 1970, medførte en effektivisering av den regionale etterretningstjeneste. Landet ble nå inndelt i to nye operative kommandoer direkte under Forsvarssjefen. Forsvarskommando Nord-Norge fikk ansvaret for all operativ virksomhet i de tre nordligste fylkene, herunder også etterretningstjenesten. Forsvarskommando Sør-Norge fikk tilsvarende ansvar i resten av landet. Disse kommandoene fikk utbygget en etterretningsseksjon og ble viktige medspillere for Etterretningsstaben.

Gjennomgåelsen i det følgende tar spesielt sikte på å belyse den del av etterretningsvirksomheten i distriktene som ikke er tilstrekkelig behandlet i andre deler av kommisjonens rapport, med tanke på eventuelle forhold som har interesse for mandatet.

13.8.2. Etterretningstjenesten ved avdelingene

Som fremstillingen under 10.2.10. viser, gjennomførte Forsvarets avdelinger i tiden 1947 til 1951 en meget omfattende kartlegging av kommunister og kontraspionasjevirkosomhet. Dette gjaldt særlig Nord-Norge. Denne kartleggingen av kommunister ble gradvis avvirket etter hvert som overvåkingspolitiet ble utbygget og tjenestenes innbyrdes rolle fastlagt. Det regionale kommunistregister i Distriktskommando Nord-Norge ble ifølge daværende sikkerhetsoffiser, trolig brent i 1958. Sporadiske tilfeller av registrering og rapportering av såkalte upålitelige personer i det sivile samfunn etter denne tid, synes ikke å ha skjedd etter direktiver fra ansvarlig militært hold, men har heller vært et resultat av overivrige lokale sikkerhetsoffiserer.

Etter forslag fra Distriktskommando Nord-Norge ble det i 1948 etablert en Etterretningsnemnd under den regionale sjefsnemnd. Denne nemnden besto av etterretningsoffiserene ved de tre forsvarsgrenskommandoene i Nord-Norge, og skulle sikre et samarbeid mellom forsvarets avdelinger i landsdelen, på alle områder innen etterretning- og sikkerhetstjeneste. Nemnden interesserte seg i starten også for kartlegging av sivile i Nord-Norge. Alt på første møte var to politimestre fra utsatte områder i landsdelen invitert til møtet. Dette møtet resulterte i et forslag fra nemnden, med tilslutning fra politimestrene, om opprettelse av et sentralt kartotek over såkalte suspekter, unasjonale elementer, for de tre nordligste fylkene, lagt til Senja politikammer i Harstad. Dette politikammer ble valgt på grunn av sin nærhet til de militære

¹⁸Utvalg nedsatt av regjeringen under ledelse av Jens Chr Hauge med omorganisering av Forsvarets øverste ledelse som mandat.

kommandoer, slik at de militære etterretningsoffiserer ved behov kunne få adgang til kartoteket.

Sjøforsvarskommando Nord-Norge opprettet alt i 1949 et kystvarslingsnett. Dette var et nett av frivillige fyrvoktere, loser, havnefogder og andre troverdige personer langs kysten, som hadde som oppgave å varsle militære myndigheter om mistenkelige observasjoner i norske territorialfarvann. Dette nettet ble i det vesentlige bygget ut og vedlikeholdt av senere kommandørkaptein Ole Snefjellå ved Sjøforsvarskommando i Nord-Norge. Etter opprettelse av Forsvarskommando Nord-Norge fortsatte Snefjellå tilsvarende virksomhet ved denne.

Snefjellå har uttalt til kommisjonen at den primære hensikt med nettet var å følge russisk skipsfart langs norskekysten. Han sier også at han vedlikeholdt og ledet dette nettet alene helt til han gikk av med pensjon midt på 1980-tallet. Den 3. juni 1949 ble det utgitt en instruks for denne tjenesten: "Instruks for de offentlige tjenestemenn som plikter å hjelpe de sjømilitære myndigheter i oppsynet langs kysten." I denne ble havnevesenet, tollvesenet, politiet og fyrvesenet m fl, pålagt å varsle aktivitet av fremmede fartøyer langs kysten. E-offiserene fikk likeledes pålegg om å verve kontakter i havnebyene med samme formål. At denne rapportering i den første tiden også omfattet rapportering av suspekter personer, fremgår av et pålegg om månedlig rapportering til Sjøforsvarets Overkommando i henhold til et særskilt skjema. Punkt C i dette skjemaet gjaldt "Personer som på grunn av nasjonalitet eller politisk instilling kan stå i ledtog med utenlandsk makt".

Oberstløytnant Arne Ekeland opplyste til kommisjonen at han i sin tid som etterretningsoffiser ved Finnmark Landforsvar 1948-51 i samarbeid med Ole Snefjellå i Tromsø, bygget ut et etterretningskontaktnett i Finnmark som dekket de største stedene i fylket. En oversikt over et slikt nett, datert 14. februar 1959, ble funnet i Distriktskommando Nord-Norges arkiv. Dette viser at kontakter var vervet på 12 større steder i fylket. Mange av kontaktene var lensmenn, mens andre var poståpnere, tollere, kjøpmenn mv. Nettet skulle ifølge Ekeland først og fremst fungere som varslings- og etterretningsnett ved beredskap. Nettet ble også nytt for å undersøke påliteligheten hos personell som var innkalt til tjeneste. Kommisjonen har funnet en rekke dokumenter der det ble rapportert om kommunister og andre såkalte suspekter. Som vist under kapittel 10.2.10. skjedde slik rapportering etter pålegg fra Distriktskommandoen.

Oberst Erling Hoem har i en skriftlig redegjørelse til kommisjonen uttalt at i hans tid som etterretningsoffiser ved Finnmark Landforsvar fra 1961 til 1966, bygget Distriktskommando Nord-Norge ut et etterretningsvarslingsnett. Dette skjedde på grunnlag av en oppfatning av at det forekom en meget omfattende sovjetisk spionasje- og subversiv virksomhet i nord. Nettet skulle, sammen med Politiets overvåkingstjeneste, skaffe etterretninger som gjorde det mulig å treffe tiltak for å beskytte norske og allierte militære mål i landsdelen mot slik virksomhet.

Det nære forholdet til overvåkingstjenesten førte naturlig til fellesoperasjoner. Ifølge Ekeland deltok Finnmark Landforsvar i 1949 i en operasjon sammen med politiet rettet mot antatt spionasje og ulovlig radiosending fra Bakfjord. Forsvarets fly ble nytt for

transport og rekognosering. Mobile lytte- og peileavdelinger på weaseler fra Forsvarets stasjon ved Kirkenes deltok for identifisering og lokalisering av ulovlig radiosending. Operasjonen ble ledet av politimesteren ved Vest-Finnmark politikammer. Av ukjente grunner ble operasjonen avvirket etter ordre fra Oslo.

Operasjonen som førte til arrestasjon av spionen i Bakfjord, fant sted i 1967 gjennom et samarbeid mellom Finnmark Landforsvar og overvåkingspolitiet ved Vest-Finnmark politikammer. Ifølge oberst Hoem støttet Forsvarets avdelinger i Finnmark politiet også i mange mindre operasjoner. Han nevnte som eksempel at han en gang som etterretningsoffiser i Finnmark støttet politiets spaning på en forretningsmann i Kautokeino, hvor han utnyttet kontakter i Heimevernet.

Garnisonen i Sør-Varanger spiller en spesiell rolle på etterretnings- og sikkerhetsiden. Avdelingen har etter krigen overvåket den norsk-russiske grense med unntak av årene 1955 til 1959. I disse fire årene ble grensen kontrollert av en sivil organisasjon kalt Grenseoppsynet i Sør-Varanger (GOS) som lå direkte under Grensekommissæren. Grensevakholdet innebærer en kontinuerlig kontroll av den 200 kilometer lange grensen ved observasjonsposter og patruljer. Alt av interesse på russisk side rapportertes daglig direkte til Etterretningsstaben. Uregelmessigheter ved selve grensen og på norsk side, rapportertes direkte til Grensekommissæren og overvåkingspolitiet som har poster i grenseområdet.

Forholdet mellom Forsvaret og andre myndigheter ble naturlig nok nært i grenseområdet. Det ble i 1961 opprettet et samarbeidsutvalg som besto av grensekommissær, politimester, sjef for Garnisonen i Sør-Varanger og Etterretningsstabens stedlige representant major Halfred Skau. Dette samarbeidsutvalget var i virksomhet helt frem til midten av 1980-tallet. Garnisonssjefen har dessuten hele tiden vært assisterende grensekommissær og derfor involvert i samarbeidet med den russiske grensekommissæren og alle forhold vedrørende grensen.

Garnisonen har også støttet politiet ved overvåkingsoperasjoner. Oberst Hoem, som tjenestegjorde ved Garnisonen i Sør-Varanger i tiden 1953 til 1956, har uttalt til kommisjonen at han under grensevaktjeneste utførte oppdrag for blant annet grensepolitiet. Oppdragene gikk ut på overvåking av spesielle objekter, hus og personer.

13.8.3. *Etterretningsstabens kontaktnett*

Ved utbyggingen av tjenesten etter krigen ble det ansett for særlig viktig å plassere erfarne etterretningsoffiserer i Nord-Norge. Forsvarstaben II sørget derfor for at offiserer med erfaring fra etterretningstjeneste under krigen ble beordret til de viktigste staber og avdelinger i denne landsdelen. I 1948 ble daværende løytnant Arne Ekeland beordret som etterretningsoffiser ved Finnmark Landforsvar på Porsangmoen og kaptein Chr. Christensen til Distriktskommando Nord-Norge i Harstad. I landsdelen var fra tidligere løytnant Ole Snefjellå, som ble beordret som etterretningsoffiser ved Sjøforsvarskommando Nord-Norge, og fenrik Halfred Skau, som midlertidig tjenestegjorde ved Garnisonen i Sør-Varanger, men som fra 1951 ble ansatt i

Forsvarsstaben II og de neste 30 årene ble stabens representant i Øst-Finnmark. En rekke andre kontakter som var ansatt utenfor Forsvaret i sivile stillinger ble også opprettet.

Offiserene fikk som nevnt en dobbeltposisjon. De var etterretningsoffiserer ved sine avdelinger, samtidig som de arbeidet direkte for Etterretningsstaben. Ekeland har forklart til kommisjonen at han ble rekruttert av Andreas Lerheim og beordret til Finnmark for å rekruttere agenter i området. Han fikk en koffert med ca 100.000 kroner til dekning av utgifter, og pålegg om å rapportere direkte til Evang. Etter eget utsagn insisterte han på også å rapportere alt til sin nærmeste foresatte, sjefen for Finnmark Landforsvar. I tillegg til oppgaver ved Landforsvaret, opprettet han et nett av finske agenter i Nord-Finland, som i fred hadde som hovedoppgave å rapportere sovjetisk virksomhet, og i krig fremrykking av sovjetiske tropper. Han ble i 1951 frabeordret Finnmark Landforsvar og fikk i oppgave å bygge en stasjon for elektronisk etterretning i Vadsø. Han fortsatte imidlertid å jobbe direkte for Etterretningsstaben og spilte herunder en vesentlig rolle i organiseringen og gjennomføringen av rekognoseringspatroljene som ble sendt fra Finnmark og inn på russisk område på Kola, inntil han ble beordret som attaché ved ambassaden i Helsingfors i 1953.

Chr. Christensen ble bare en kortere tid i Harstad før han ble beordret tilbake til Etterretningsstaben. Han har forklart til kommisjonen at det fra Forsvarets avdelinger i Nord-Norge ble drevet en viss registrering av kommunister. Det ble ikke gitt noen spesiell ordre om dette, det var egentlig en ordning fra mellomkrigstiden, da det ble registrert både kommunister og nazister. Hensikten var å legge grunnlaget for internering i krig. Han fortalte at de opplysningene som ble samlet inn, også ble sendt til E-staben sentralt. Han sendte sine rapporter til Lerheim.

Ole Snefjellå har forklart for kommisjonen at han i en årrekke benyttet agenter som han selv hadde vervet, og mange faste rapportører. Det primære formål var å skaffe oversikt over sovjetisk skipsfart langs norskekysten. Han rapporterte også om kommunister, især i årene etter krigen, men han fulgte med på deres virksomhet helt til han gikk av med pensjon i 1980. Dette skjedde blant annet i samarbeid med Politiets overvåkingstjeneste, men var ifølge Snefjellå ikke et organisert arbeide. Det foregikk i liten grad aktivt fra hans side. Lokalbefolkningen henvendte seg ofte til ham med opplysninger.

Kommisjonen har mottatt forklaring fra noen av agentene/rapportørene, som i hovedsak bekrefter Snefjellås fremstilling.

I E-staben var det ifølge Snefjellå Vilhelm Evang han hadde kontakt med og rapporterte til. Etter Evang var det Trond Johansen. Han fikk også penger av Evang og Trond Johansen. Pengene var til agentverving og dekning av agentenes utgifter og til bestiklinger for å få opplysninger om skipsfartsbevegelser, ikke til kartlegging av kommunister.

Kommisjonen finner grunn til å nevne at forfatteren Kjell Fjørtoft har forklart at han i slutten av 1960-årene ble kontaktet av Snefjellå og en annen person som ville ha ham til

å utføre etterretningsoppdrag under reiser til Sovjetunionen, men også til å rapportere om norske borgere som deltok på reisene. Snefjellå har ingen erindring om dette.

Snefjellå har forklart at han samarbeidet med flere tjenestemenn i overvåkingspolitiet, som han utvekslet opplysninger med, også om kommunister. Han hadde inntrykk av at han ga mer enn han fikk. Det hendte også at han deltok i fellesoperasjoner sammen med politiet. Han nevnte som eksempel en mann fra Kirkenes som han mente kunne være kommunistisk agent, og som kom med hurtigruta til Tromsø. Snefjellå anmodet en navngitt person i overvåkingspolitiet om få avlyttingsutstyr for å ta opp en samtale med mannen på bånd. Politimannen kom med utstyret og hjalp til med bruken. Det kom ikke noe ut av samtalen.

De fleste opplysninger som er gitt av Snefjellå, er bekreftet enten av andre offiserer i etterretningstjenesten, hans sivile kontakter, eller hans samarbeidspartnere i politiet. En av disse, som i mange år hadde en sentral stilling i Etterretningsstaben, forklarer at fotomateriale med bilder også av enkeltpersoner fra passfotoregistre, ble sendt inn til staben av Snefjellå. Vedkommende forklarte også at det i en periode nordpå ble tatt bilder av kommunister som et ledd i registreringen. Han forklarte videre at Snefjellå av og til kom til staben for å hente overvåkingsutstyr for utlevering til kontakter blant fiskere. Snefjellå har også opplyst at han samarbeidet med Stay behind, særlig i forbindelse med utlegging av såkalte dumper.

Major Halfred Skau, som nå er død, skrev etter at han ble pensjonert i 1983 på oppdrag fra E-staben et bokmanuskript med tittelen "Tjeneste i Finnmark 1947-1983". Manuskriptet er stemplet Hemmelig og blir oppbevart i Etterretningsstabens arkiv. Kommisjonen har hatt anledning til å gjennomgå manuskriptet, som gir en detaljert beskrivelse år for år av Forsvarets og politiets virksomhet i perioden. Halfred Skau kom til Finnmark i 1947, der han som fenrik ble beordret som etterretningsoffiser ved Garnisonen i Sør-Varanger. Han kom samme år i kontakt med Forsvarsstaben II og ble stabens lokale kontaktmann i forbindelse med utbygging av den første elektroniske etterretningsstasjonen i Kirkenes-området. Han ble formelt ansatt ved Forsvarsstaben II i 1951, og arbeidet direkte for E-staben frem til sin pensjonsalder. Offisielt var hans stilling assistent for Grensekommisæreren og fra begynnelsen av 1960-tallet også sjef for Forsvarets forsøksstasjon Kirkenes. Denne betegnelsen dekket en forvaltningsmessig overbygning av alle de elektroniske etterretningsstasjoner som da var opprettet i området ved Kirkenes.

Han løste mange oppgaver for E-staben. Han spilte en viktig rolle sammen med Ekeland under gjennomføring av rekognoseringsoppdrag fra Finnmark og inn på sovjetisk område på begynnelsen av 1950-tallet. Han briefet og debriefet utplukkete deltakere på lovlige reiser inn i Sovjetunionen. Han hadde mange faste oppgaver som for eksempel registrering av alt sovjetisk personell han kom i kontakt med, og observasjon av viktige sovjetiske installasjoner.

En av hans nærmeste medarbeidere midt på 1950-tallet og 20 år fremover har i sin forklaring uttalt om Skaus arbeid: Til å begynne med besto Skaus innsats stort sett i å registrere kommunister i Øst-Finnmark. Skau hadde et omfattende kontaktnett i området.

Opplysningene ble registrert i et eget arkiv og så vidt vitnet vet rapportert til E-staben. Registreringen var ikke særlig omfattende. Det var særlig kommunister med kontakter østover som var interessante og også personer som hadde sentrale posisjoner i fagforeningen Nordens Klippe. Skau var selv aktiv arbeiderpartipolitiker, deltok i lokalpolitikken, og hadde kontakt med Arbeiderpartiets parti- og fagforeningssekretærer i området. Vitnet mener at Skau sluttet med kommunistregistrering omkring 1970, fordi den politiske situasjonen endret seg slik at det ikke lenger hadde noen hensikt.

Samme vitne anfører at Skau i utstrakt grad samarbeidet med overvåkingspolitiet. Dette gjaldt også områder som ikke direkte hadde med Skaus jobb som assisterende grensekommissær å gjøre. Vitnet ble en gang beordret av Skau til å organisere en romavlytting for politiet for avlytting av et møte i Nordens Klippe i Kirkenes. Denne saken er nærmere beskrevet i kapittel 13.7.5. Hans samarbeid med politiet i overvåkingsoppdrag er bekreftet av vitner som har tjenestegjort i overvåkingspolitiet i Sør-Varanger.

Flere vitner beskriver også Skaus nære kontakt med Evang og Trond Johansen og at han av E-staben fikk ekstra penger til dekning av utgifter i forbindelse med oppdrag som var pålagt. Det var rutinemessig møter i Oslo, først med Evang, og senere med Trond Johansen og hans folk. Trond Johansen og medlemmer av hans stab besøkte også mange ganger Skau i Kirkenes.

13.9. Samarbeid med utenlandske tjenester

13.9.1. Innledning

Samarbeid med utenlandske tjenester har vært en vesentlig faktor ved utvikling av etterretningsapparatet i alminnelighet, og kan ha hatt innflytelse på operasjoner som er interessante for kommisjonens mandat. Etterretningstjenesten under krigen var sterkt integrert med så vel MI 5 som MI 6 og etter hvert kom amerikanerne ved OSS med i dette samarbeidet. All informasjon, herunder også sensitive personellopplysninger, ble gitt videre til Norges allierte. Protester mot dette ble tilbakevist med at hensynet til krigføringen veide tyngst og gjorde dette nødvendig. Etter krigen var det britene som ledet screeningen av tyske tropper i Norge med støtte av Forsvaret, vesentlig ved bruk av norsk etterretningsspersonell. Krigstidens integrering mellom de tidligere allierte fortsatte således naturlig etter fredsslutningen. Etter hvert førte den kalde krigen til at tjenestene i de tre land igjen følte at de sto sammen mot en felles fiende.

Ved opprettelsen av NATO og innledningen til den kalde krigen, ga Norges strategiske beliggenhet støtet til betydelig interesse fra øvrige medlemmer for vår sikkerhetsmessige situasjon på den ene side, og etterretningssmessig utnyttelse av landets beliggenhet på den annen. Marshall-planen og våpenhjelp var hovedingredienser i alliert innsats for å gjøre Norge politisk, økonomisk og militært i stand til å motstå kommunistisk ekspansjon. Med henblikk på en eventuell okkupasjon, ble det med sterk britisk og amerikansk støtte utbygget en okkupasjonsberedskap, Stay behind, for å kunne fortsette kampen. Siden Arbeiderpartiet de to første tiår etter krigen var det

statsbærende parti, synes amerikansk påvirkning konsentrert om å støtte den moderate del av dette partiet mot grupperinger lenger til venstre. Slik støtte forutsatte innsikt i de politiske krefter som innvirket på den politiske tautrekking i Norge.

Norges geopolitiske plassering, med felles grense med Sovjetunionen, nærheten til basekomplekset på Kola og utseilingsleden til den mektige sovjetiske ishavsflyten gjennom Svalbardstredet og på tvers av den korteste overflyvningslinje mellom USA og de viktigste industriområdene i Russland, ga landet en enestående posisjon for militær etterretningsvirksomhet mot Sovjetunionen. Etableringen av NATO var en reaksjon på det som ble oppfattet som en ekspansiv holdning fra Sovjetunionen. Stilt overfor denne nye trussel var etterretningsbehovet stort. Dette skapte et sterkt press på Norge, som på dette tidspunkt så vidt var kommet i gang med utbygging av en nasjonal etterretningstjeneste. Den norske basepolitikken umuliggjorde plassering av allierte etterretningsorganer på norsk område. For å unngå en fordekt etterretningsvirksomhet innen norsk etterretnings interesseområde fra landets samarbeidspartneres side, med de uheldige konsekvenser dette kunne få, besluttet den politiske ledelse å satse på å utbygge våre egne hemmelig tjenester til en slik kapasitet at Norge så langt det var mulig, kunne dekke NATOs og de viktigste samarbeidspartneres behov. Vår basepolitikk forhindret ikke mottak av en stor del av de ressurser som var nødvendige for å utbygge og drive et slikt apparat.

Nedenfor er samvirke med de viktigste utenlandske tjenester behandlet hver for seg, med hovedvekt på områder hvor dette samvirket kan ha vært en medvirkende årsak til forhold som har betydning for kommisjonens mandat.

13.9.2. *Britisk etterretningstjeneste MI 6/Britisk sikkerhetstjeneste MI 5*

Som en naturlig følge av det tette samarbeidet under krigen, fortsatte de britiske tjenester i de første år etter fredsslutningen som våre viktigste samarbeidspartnere. Dette var også en funksjon av at de operasjoner som var nødvendige for å avvikle den tyske okkupasjon i Norge, ble ledet av en britisk militærmisjon. Det gjaldt screening av tysk personell for lokalisering av krigsforbrytere, demobilisering og hjemsending av tyske tropper, ivaretagelse/avhenting av våpen, sprengstoff og utstyr og gjennomgåelse av arkiver og dokumenter blant annet med tanke på verdifullt etterretningsmateriale, jf 13.3.2. Arbeid av sikkerhetsmessig og etterretningsmessig art ble for en stor del utført av nordmenn med erfaring fra relevante oppdrag under krigen, etter britiske direktiver. Først da dette arbeidet gikk mot slutten i 1946, kom arbeidet med omorganisering av den norske etterretningstjeneste for fredstid i gang, og da naturlig nok etter britisk mønster.

Starten av den kalde krigen og opprettelsen av NATO satte fart i samarbeidet. Britene er tradisjonelt interessert i sjøområdene i nord. Sovjetiske muligheter og begrensninger for marine- og luftoperasjoner så vel fra Østersjøen som fra Kola-området, ble betraktet som kritiske etterretningsmål for MI 6. De nordiske land - særlig Danmark og Norge - ble betraktet som et britisk forterreng i en slik sammenheng. Disse lands sikkerhet ble

derfor sett som vitale for Storbritannia, både som et fremskutt forsvar og som plattformer for etterretning.

Denne vurdering av de nordiske lands betydning, falt stort sett sammen med det amerikanske syn, som vurderte de to sovjetiske flåter i henholdsvis Østersjøen og Kolaområdet som en potensiell trussel mot de transatlantiske forbindelser. Oppfatningen av særlig Danmarks og Norges strategiske betydning, ble ytterligere forsterket da det ble klart at Sovjetunionen hadde utviklet kjernefysiske våpen og de to land var geografisk vel plassert for varsling og bekjempelse av slike stridsmidler rettet mot USA og andre vestlige mål. I samsvar med krigstidens tradisjon, anså USA Storbritannia også i NATO-sammenheng som sitt viktigste militære og politiske brohode i Europa. Dette resulterte i et meget intimt etterretningssamarbeid mellom disse to land som har vart helt frem til vår tid. For Norge betydde dette at det var naturlig å gjenopprette det trekantsamarbeid på etterretningssiden som ble etablert under krigen. Selv om USA med sine store ressurser mer og mer dominerte utviklingen av samarbeidet og dermed også den norske rollen i dette, forble Storbritannia i kraft av sin tradisjonelle dyktighet på etterretningsområdet en viktig partner.

De britiske hemmelige tjenester anses som viktige organer for regjeringen i Storbritannia. De er inndelt i Sikkerhetstjenesten, Security Service (MI 5) og Etterretningstjenesten, Secret Intelligence Service (MI 6). Det finnes også andre mer eller mindre selvstendige organer som Den elektroniske etterretning, Government Communication Headquarters (GCHQ). Den hemmelige etterretning i Norge og samarbeidet mot norske tjenester, ble fra britisk side koordinert gjennom en Head of Station tilknyttet ambassaden i Oslo, som igjen rapporterte til Controller Europe ved MI 6.¹⁹ Det militære kommandoapparat har i tillegg sine egne etterretningsstaber. For krigsbruk er opprettet spesielle avdelinger for oppklaring og sabotasje, som Special Boat Service og Special Air Service. Disse avdelingene har blant annet gjennom årene fått utstrakt trening i operasjoner på norsk område ved deltakelse på militære øvelser.

Det tette samarbeidet gjør det ofte vanskelig å skille mellom britisk og amerikansk påvirkning av norske tjenester. Siden amerikanske tjenester har vært helt dominerende fra 1950, vil felles operasjoner bli omtalt under CIA og assosierte amerikanske tjenester. Bare under utvikling og drift av Stay behind synes britene å ha spilt en ledende rolle. Trekantsamarbeidet om Stay behind ble som nevnt under 13.3.10 startet på et møte i London i 1949/50 hvor de tre lands tjenester var representert. Det norske Stay behind-apparatet, som var basert på Femmannsgruppens organisasjon og som hittil hadde drevet kartlegging av kommunister, ble nå etter britisk påvirkning forandret i mer militær retning, med en regulær okkupasjonsberedskap som målsetting. Det ble også besluttet å støtte den norske organisasjonen med utdannelse, utstyr og penger. Etter hvert ble det enighet om å dele de totale utgifter, slik at de tre land dekket en tredjedel hver. Stay behinds hovedbase har hele tiden vært i Storbritannia, og utdannelsen av ledende personell ble i hovedsak gjennomført der. Det vises til 13.4.4.

¹⁹De første årene etter krigen var det i tillegg egen liaisonoffiser fra MI 6 ved den norske etterretningstjenesten, en norsk-engelsk mann som også var liaison fra SIS til det norske etterretningskontoret i Stockholm under krigen.

I løpet av 1950-årene ble det en stadig dragkamp om organisering og kontroll av Stay behind, hvor særlig britene ønsket en utvidelse av organisasjonens oppgaver. Målsettingen ble foreslått utvidet til å omfatte såkalt retardasjon, det vil si forsinkelse av en fiendens fremrykning. Evang satte seg imot en slik utvikling, da dette kunne føre til at en stor del av Heimevernet skulle ha krigsoppgaver under Stay behind eller at utenlandske spesialstyrker skulle få store selvstendige krigsoppgaver på norsk jord, hvilket kunne føre til mangel på norsk kontroll.

Britene synes også å ha spilt en hovedrolle i det felles forsøk fra Storbritannia, USA og Frankrike som ble gjort i 1959 på å få kontroll over de forskjellige vesteuropeiske lands Stay behind-organisasjoner, ved i NATO å opprette Clandestine Planning Committee som synes planlagt dominert av nevnte makter. Evang satte seg sterkt imot en slik utvikling, og hevdet med støtte fra dansk hold at Stay behind skulle fortsette å være under full nasjonal kontroll. Som det fremgår under 13.4.2. ble resultatet av forhandlingene i NATO et kompromiss. Felles ledelse ble organisert, men ledelsen av norske og danske organisasjoner skulle koordineres av et organ under Nordkommandoen med innslag av nasjonale offiserer.

Britene meddelte i 1965 at de ikke lenger hadde ressurser til å delta i finansieringen av Stay behind. Operativt samarbeid fortsatte som før. Som det fremgår under 13.4.2. ble det også på 1970-tallet ved flere anledninger tatt opp at den norske kontroll av organisasjonen var utilstrekkelig. Dette gjaldt særlig kontrollen ved basen i Storbritannia. Selv om man planla å sende norske ledere i krig, var, ble det hevdet, reell norsk kontroll illusorisk. Da det fra agentenes side var umulig å kontrollere hvor pålegg kom fra, ble det hevdet at det var en reell fare for infiltrasjon og misbruk av nettene i krig og fred. Det forhold at den britiske basen årlig fikk full rapport om avdelingens virksomhet, sto ifølge kritikken ikke i noe forhold til den sikkerhet man forsøkte å opprettholde her hjemme. Det ble anført at det i de årlige rapporter ble gitt status for samtlige nett, herunder materiellsituasjon og agentenes posisjon til basen i Storbritannia. Kritikken pekte på at nettenes radiodiagrammer og frekvenser ble oppbevart ved basen. Alle ved avdelingen utenom kontordamene har gjennomgått kurs ved Hovedbasen og en kunne ikke se bort fra at påvirkning fra britiske agenter og at elevene under kursperioden observeres nøye av britisk sikkerhetstjeneste. Samtlige spurte etterretningssjefer fremholder dog at engelsk ledelse ved basen ikke kan nytte nettene uten å få nødvendige koder fra norsk side, og at engelsk eller amerikansk misbruk således er utelukket.

Generelt har det operative klandestine samarbeidet mellom norske og britiske tjenester vært svært tett. Britene har vært lite interessert i skriftlige avtaler, slik at de fleste samarbeidsopplegg har vært basert på muntlige "gentlemans agreements". En tidligere medarbeider har uttrykt det slik at når britene ble "husvarme" hadde de en tendens til å gå direkte på underordnede operative ledd. Kommisjonen har funnet flere eksempler på ukontrollert operativt samarbeid som har fått uheldige følger for de norske tjenestene. Når slike forhold er avdekket har E-staben reagert umiddelbart for å bringe situasjonen under norsk kontroll.

13.9.3. Amerikansk etterretningsvirksomhet i Norge

Samarbeidet med amerikanske etterretningstjenester fikk i etterkrigstiden meget stor betydning for den norske tjenesten. Den norske etterretningsstaben møtte et konglomerat av etterretningsorganisasjoner på amerikansk side. Viktigste var Central Intelligence Agency (CIA), som ble opprettet som etterfølger til krigstidens sentrale organisasjon Office of Strategic Services (OSS) i 1947 under National Security Act. CIA var et selvstendig organ direkte underlagt National Security Council (NSC) som ble etablert samtidig. Presidenten selv ledet NSC, hvilket vil si at CIA har direkte adgang til Presidenten. CIAs hovedoppgave var fra starten ledelse, kontroll og koordinering av all amerikansk etterretningsvirksomhet. I juni 1948 ble organisasjonens oppgaver utvidet ved et direktiv fra NSC til også å omfatte offensive hemmelige politiske og halvmilitære operasjoner. Også sikkerhetstjenesten utenfor det amerikanske kontinent ble lagt under CIA. Den militære etterretningsvirksomhet var i USA samlet under Defence Intelligence Agency (DIA): Under DIA hadde forsvarsgrenene sine egne etterretningsorganisasjoner. Den kanskje aller viktigste amerikanske etterretningsorganisasjonen som samarbeidspartner for Norge er National Security Agency (NSA), som har hovedansvaret for all elektronisk etterretning. I likhet med britene disponerer amerikanerne spesielle militære enheter for etterretningsoppgaver og operasjoner bak fiendens linjer i krig. Best kjent er US Special Forces, som er godt kjent i Norge fra øvelser og kurs.

I årene umiddelbart etter krigen drev den amerikanske etterretningsorganisasjonen CIA, eller forgjengeren OSS, en utstrakt etterretningsvirksomhet i Norge. Blant annet ble nordmenn i stor grad rekruttert for å kartlegge og rapportere spesielt om kommunister. En grunn til denne virksomheten synes å være manglende tillit til den norske tjenesten fra amerikansk side. Evang viser i et notat i 1948 til den konflikt som har bestått med den amerikanske tjenesten. Som grunn til konflikten anfører han at amerikanerne hadde ansett Evang som kommunist og dermed Forsvarsstaben II som nærmest en kommunistisk dekkorganisasjon.

En del av de hvite etterretningsorganisasjonene som ble forløpere til Stay behind, omtalt under 13.4.1, var således mistenkt for å ha kontakter med amerikansk etterretning. Politiet var oppmerksom på forholdet, og det forelå blant annet lister over personer mistenkt for å ha tilknytning til amerikansk etterretningstjeneste i Skandinavia. En av de mistenkte ga omfattende rapporter til politiet om sine kontakter. Det gikk frem av forklaringen at han blant annet i mars 1950 fikk i oppdrag av sin amerikanske kontakt å låse seg inn på NKPs hovedkontor i Klengenberggaten og fjerne visse dokumenter fra sikkerhetsskapet, blant annet angivelige lister over personer som kommunistene skulle ta som gisler i en gitt situasjon. Saken var oppe i Koordineringsutvalget for de hemmelige tjenester. Andreas Andersen omtaler saken i sitt etterlatte notat "Mine erindringer om overvåkingen", der han etter å ha fortalt om sine første inntrykk av utvalget blant annet skriver:

"Jeg var derfor noe forbauset da det på et av de første møtene jeg deltok i, ble redegjort for den virksomhet som en av de amerikanske militærattachéer drev, en oberst[navnet utelatt i originaldokumentet] Politiinspektør Bryhn opplyste at obersten hadde kontakt med tidligere nazister. Konkret var det tale om sønn av den daværende sjef for [institusjonens navn utelatt

her], som hadde vært nazist, og som også hadde vist kriminelle tilbøyeligheter. Det var funnet våpen i hans leilighet i Hegdehaugsveien.

Saken ble diskutert. Bakgrunnen for det amerikanske opplegget syntes å være en viss mistillit til "arbeiderpartistyre" i Norge. Derfor innlot man seg med folk som man mente man ville ha full kontroll over. Oberstens virksomhet ble stoppet."

Også i Bergen ble en rekke personer rekruttert fra det amerikanske konsulat med sikte på å utarbeide lister over kommunister. Listene var til dels til bruk for de amerikanske myndigheter ved utstedelse av visum.

Aktiviteten ble registrert i Forsvarsstaben II allerede fra høsten 1946 og utover i 1947. Det dreiet seg om etterretning om kommunistisk virksomhet, sovjetisk aktivitet og om forhold innen den norske handelsflåten. Særlig det siste uroet norske myndigheter. Det kom til en konfrontasjon med amerikanske etterretningsagenter i Norge, som blant annet resulterte i at en av dem måtte forlate landet. Man hadde for øvrig helt fra krigens dager en fast liaisonordning med amerikansk etterretningstjeneste i London. Problemet med amerikansk etterretning på norsk jord og ved bruk av norske borgere, ble så stort at Evang i 1947 tok opp med sine overordnede spørsmålet om å reise til USA for å "ordne opp" med sine amerikanske kontakter. Spørsmålet ble klarert, og Evang fikk fullmakt til å reise til USA og drøfte problemet med amerikanerne. Møtet fant sted høsten 1947, antakelig i oktober/november. Fra amerikansk side møtte representanter fra CIAs europeiske avdelinger.

På møtet gikk Evang hardt ut mot den amerikanske aktiviteten, og amerikanerne beklaget den opptreden representantene i Norge hadde vist, og innrømmet at de hadde liten innsikt i den politiske situasjon i Norge. Evang ga på sin side en vurdering av den politiske utvikling i Norge, herunder sin egen politiske aktivitet. Amerikanerne lovet på møtet å innstille sin aktivitet i Norge og ikke bruke norske områder for etterretningsoperasjoner. Til gjengjeld skulle man fra norsk side gi amerikanerne informasjon om forhold som de mente var rettet mot deres sikkerhet. Det dreiet seg her om sovjetisk virksomhet i Norge, den sovjetiske ambassadens aktivitet og sovjetisk spionasje, samt sovjeternes kontakt med norske kommunister. I tillegg ønsket amerikanerne informasjon om NKPs virksomhet og opplysninger om forholdene i det nordlige Sovjetunionen og polarområdet. Amerikanerne var videre redde for kommunistisk infiltrasjon i handelsflåten, og viste blant annet til det man mente å vite om Wollwebers aktivitet. Man påtok seg derfor fra norsk side å sjekke norske visumsøknader for amerikanerne.

Det foreligger ingen skriftlig dokumentasjon om disse forhandlingene. Kommisjonen har i fremstillingen foran bygget på forklaring fra Trond Johansen, som hadde en utførlig samtale med Evang om saken en gang rundt 1958. På Evang fikk han forståelsen av at ordningen var godkjent av Regjeringens sikkerhetsutvalg. Slik Trond Johansen oppfattet Evang, forelå det ikke nødvendigvis noen formell skriftlig avtale om samarbeid med amerikanerne. Forsvarsstaben II skulle forestå kontakt med amerikanerne og politiet skulle bistå med å fremskaffe de nødvendige informasjonen.

Møtet er ellers omtalt i et notat fra etterretningstjenesten til UD datert 8. januar 1948. Notatet inneholder rapport om visekonsul Kai Martens' spesielle oppdrag for Forsvarsdepartementet, i tillegg til vanlig tjeneste ved generalkonsulatets visumavdeling. Her het det om dette:

"Den ene oppgave var å tjene som mellomledd for utveksling av opplysninger spesielt vedrørende militærpolitiske situasjon og den innvirkning denne hadde på De Forente Nasjoners arbeid. Hans hovedoppgave var å knytte kontakt med De Forente Staters militære etterretningsapparat, dels vedlikeholde de forbindelser som var knyttet med Forsvarstaben II og de tilsvarende amerikanske organisasjoner under krigen, dels å følge utbyggingen av nye amerikanske etterretningsapparater.

Årsskiftet 1946/1947 inntråtte det en markert forskjell i USA's politiske utenriksorientering. Arbeidet ble langt kraftigere og mer konkret rettet mot Sovjet-Samveldet, og de relativt gode forbindelser som hadde eksistert mellom de amerikanske og norske etterretningsorganer i Norge ble i realiteten brutt.

Representanter for De Forente Staters etterretningsarbeid i Norge forsøkte gjennom norske borgere, til dels betalte folk, å skaffe seg informasjon, spesielt om ledende politikere og embetsmenns politiske holdning. Likeledes arbeidet de helt på egen hånd med å skaffe seg opplysninger om russisk aktivitet i Nord-Norge og på Svalbard. De opplysninger de på denne måte skaffet seg, var i høy grad uriktige og ga et helt fortegnet bilde av Sovjet-Samveldets innflytelse i Norge. Major Martens ble fra Norge orientert om denne utvikling og det lyktes ham å gjøre de folk som ledet USA's etterretningsarbeid i Europa klar over at denne form for etterretningsarbeid ville gi De Forente Stater et galt bilde av de faktiske forhold. Han kunne på samme tid gi dem enkelte konkrete opplysninger som sto i strid med de informasjonen de fikk fra sine egne representanter i Norge. Gjennom det tillitsforhold som derigjennom ble opparbeidet mellom major Martens og de amerikanske etterretningsorganer, ble det lagt et grunnlag som gjorde det mulig ved major Evangs besøk i november 1947, å få laget en konkret avtale om samarbeid. En tillegger dette resultat meget stor betydning og det hadde neppe latt seg gjennomføre uten en spesiell norsk etterretningsrepresentant i USA."

Det har ikke lyktes kommisjonen å finne noen skriftlig avtale av den karakter som er omhandlet i notatet og i Trond Johansens forklaring, og man vet heller ikke hva avtalen konkret gikk ut på.

Det synes imidlertid klart at avtalen hadde to hovedkomponenter, samarbeid om visumkontroll og kontroll av sjøfolk som var kommunister eller kommunist sympatisører og samarbeid om kartlegging av russisk og kommunistisk virksomhet generelt, herunder antakelig også avlytting. Om dette siste se punkt 13.3.7.

Det var et direkte samarbeid mellom amerikanske myndigheter og Norsk Sjømannsforbund med kartlegging av kommunistkurerer og agenter som mål. Dette omtales under punkt 8.5.4. Også overvåkingspolitiet medvirket ved å gi visumopplysninger fra siste halvdel 1950-årene, se nærmere under 8.5.5.4.. Som det fremgår der, er det på det rene at også norsk etterretningstjeneste medvirket direkte ved innsamling av slike opplysninger. I protokoll for Koordineringsutvalget for 7. april 1953 omtales en amerikansk underhåndshenvendelse til Forsvarstaben II i forbindelse med McCarran-loven. Det heter i protokollen:

"Sjefen for Fst.II meddelte at en representant for Central Intelligence Agency hadde spurt underhånden om man kunne regne med medvirkning fra norske myndigheter når det gjaldt

sikkerhetsopplysninger om norske sjøfolk i forbindelse med kravene i McCarren loven. Man regnet med at det ville bli tale om å "sjekke" ca. 18. 000 norske sjøfolk pr. år.

Den amerikanske representant uttalte at amerikanerne ville måtte opprette sitt eget apparat her hvis norske myndigheter ikke kunne eller ikke ville medvirke. Et slik amerikansk apparat måtte søke kontakt med redere, sjømannsorganisasjoner o.a. Amerikanerne er bare interessert i opplysninger om kommunister og kommunist sympatisører. Nazistisk o.l. aktivitet anses ikke lenger for diskriminerende.

Sjefen for Fst.II svarte at han intet kunne si om norske myndigheters holdning i denne sak. Han spurte om det kunne få økonomiske følger for norsk skipsfart m.v. om Norge ikke imøtekom de amerikanske ønsker om medvirkning. Den amerikanske representant kunne ikke gi noen opplysninger om dette.

Utvalget går ut fra at saken har så stor politisk betydning at den må drøftes av Regjeringen, og at det er rimelig at eventuelle videre amerikanske henvendelser skjer gjennom ambassaden til Utenriksdepartementet."

Kommisjonen har ikke funnet noen protokoll i Regjeringens sikkerhetsutvalg om det videre utfall av denne saken. I protokoll for Koordineringsutvalget den 28. mars 1958 heter det imidlertid:

"Sikkerhetsundersøkelser av norske statsborgere for den herværende amerikanske ambassade

Sjefen for Fst/E

minne om at Fst/E gjennom en årrekke har utført visse sikkerhetsundersøkelser angående personer som har søkt visa til De forente stater og i forbindelse med sjøfolk hvis skip anløper De forente stater.

Sjefen for Fst/E opplyste at den nåværende ordning vanskelig kan fortsette på grunn av personellreduksjoner i Fst/E.

Det var videre Sjefen for Fst/E's oppfatning at en slik virksomhet ikke permanent burde gjennomføres av et militært organ.

Utvalget

drøftet hvorledes en omlegging eventuelt kunne finne sted, og anbefalte at Sjefen for Fst/E og Sjefen for Overvåkingstjenesten drøftet spørsmålet og legger fram forslag om en nyordning.

Sjefen for Fst/E

opplyste at det dreide seg om ca. 12.000 undersøkelser i året.

Formannen ga uttrykk for at han anså det tvilsomt om norske myndigheter fortsatt burde medvirke til sikkerhetsundersøkelser etter oppdrag av en fremmed stats herværende representasjon. Prinsipielt var han av den oppfatning at norske statsborgere må ha krav på å få kjennskap til at norske myndigheter gir opplysninger av sikkerhetsmessig karakter til et fremmed lands regjeringsmyndigheter."

Det går altså frem at man inntil 1958 hadde foretatt ca 12.000 sikkerhetsundersøkelser for amerikanske myndigheter pr år. Kommisjonen har ikke kunnet bringe på det rene om saken senere ble fulgt opp og om og når virksomheten eventuelt opphørte. Det må anses sannsynlig at oppgaven med å formidle opplysninger om visumsøkere til amerikanerne ble overtatt av Politiets overvåkingstjeneste omtrent på denne tiden.

Samarbeidet om kartlegging av kommunistisk virksomhet og sovjetisk aktivitet hadde sannsynligvis en mer sammensatt karakter. Kommisjonen legger til grunn at det blant annet omfattet amerikanske midler som tilskudd til avlyttingsvirksomheten i bunkeren ved Ruseløkka skole. Som fremstilt under 13.6.1.4, fikk amerikansk tjeneste tilgang på alle opplysninger som ble fremskaffet ved denne avlyttingen. Samarbeidet foregikk i hvert fall frem til 1960. Det omfattet trolig, i tillegg til ren etterretningsmessig informasjon om forholdene i det nordlige Sovjetunionen og polarområdet, generell kunnskap om kommunistisk virksomhet. Med amerikanernes store analysekapasitet kunne selv fragmentarisk kunnskap være av nytte, satt sammen i et større bilde. Man kan heller ikke se bort fra at amerikanerne hadde nytte av å ha fast stasjonert personell i Norge, med nært samarbeid til etterretningstjenesten og overvåkingspolitiet.

Selv om avtalen fra 1947 ble inngått med sikte på at amerikanske myndigheter skulle opphøre med sin egen etterretningsvirksomhet i Norge, ser det likevel ut til å ha vært vanskelig å få full kontroll over dette. I et notat utarbeidet av E-staben, antakelig av Evang, 24. september 1954 om politiets og E-stabens forhold til utenlandske etterretningsorganer, heter det blant annet om dette:

"3. E-stabens interesse i samarbeidet.

For å skaffe opplysninger er det nødvendig med nær kontakt, i første rekke med UK, USA og Sverige, og rent faglige grunner taler for et utstrakt samarbeid.

4. I de utenlandske etterretningsorganers interesser i Norge for Danmark og Sverige, er fellesskapet i interessene innlysende, og noe reelt problem foreligger ikke. UK og USA's etterretningsorganer er ledd i disse stormakters maktapparat, og MI VI og CIA's interesser følger meget de politiske og militærpolitiske svingninger. Militært ønsker de å utnytte Norges geografiske stilling for å innhente opplysninger om Sovjet, og de vil gjøre dette alene eller i samarbeid med norske myndigheter, alt etter hvorledes forholdene ligger til rette. De vil under alle omstendigheter ønske å dirigere dette arbeid, og for så vidt de er innsamlende organer, forsøker de å få mest mulig og gi minst mulig.

Deres representanter er trent i å skaffe opplysningene på den enkleste og billigste måte og har spesialutdanning i behandling av andre lands etterretnings- og sikkerhetsorganer med henblikk på å få flest mulig forbindelser og å sjekke en opplysning de har fått hos den ene hos den annen.

Disse organer samler også opplysninger om Norge av militær, politisk og beredskapsmessig karakter. Innenfor dette felt betjener de seg av samme arbeidsmetoder."

Det går også frem av kommisjonens materiale at offiserer ved NATOs Nordkommando, avdelingen for psykologisk krigføring på Kolsås, på ett tidspunkt utarbeidet lister over norske kommunister. Av protokoll for Koordineringsutvalget 16. januar 1958 fremgår at saken ble tatt opp av sjefen for Fst/E 16. september 1957. Han gjorde oppmerksom på at to offiserer, en britisk offiser samt en amerikansk oberstløytnant, arbeidet med listeføring av upålitelige norske borgere. Listeføringen var antakelig nå stoppet opp, men den amerikanske oberstløytnanten var fortsatt i virksomhet og hadde blant annet under en reise i Nord-Norge blandet seg opp i spørsmål som var et rent nasjonalt ansvar. Utvalget gikk inn for at Forsvarsdepartementet burde ta saken opp direkte med ansvarshavende general, slik at det ble gjort klart at slik virksomhet ikke kunne tolereres fra norsk side.

Kommisjonen har ingen indikasjoner på at slik virksomhet innenfor NATO-organisasjonen på Kolsås fortsatte etter dette.

Norsk etterretning hadde på slutten av 1940 tallet etablert en kartleggingsvirksomhet rettet mot sovjetiske havner i Østersjøen og Kola-området ved å observere aktivitet og interessante installasjoner og fartøyer ved hjelp av kontakter på norske skip. Trond Johansen har forklart at da amerikanerne så hvor vellykket dette prosjektet var, uttrykte de ønsker om å utvide denne etterretningen til å omfatte andre deler av verden, som Middelhavet og Østen, for deres regning. Norge gikk med på dette, også for å unngå amerikansk agentverving på norske skip, og utbygde etter hvert en forholdsvis stor og verdensomspennende organisasjon som i tillegg til agenter og utstyr på skipene, omfattet kontakter på land i en rekke sentrale sjøfartsbyer. Dette samarbeidet hadde størst omfang på 1950- og 1960-tallet og ble etter at satellittovervåkingen ble effektiv, trappet ned. Rekruttering skjedde i samarbeid med sjøfartens organisasjoner og redere. Dette samarbeidet dekket trolig også en viss kartlegging av kommunister på norske skip i forbindelse med agentenes sikkerhet.

Etter etableringen av NATO oppsto det som beskrevet under 13.3.6. et stort behov for etterretninger om sovjetiske styrker og baser. Amerikanerne, som den ledende makt i organisasjonen, var den viktigste pådriver i utnyttelsen av Norges geografiske posisjon på etterretningsområdet. Den norske basepolitikken medførte at amerikanerne måtte satse på å påvirke og utnytte den norske etterretningsorganisasjonen, slik at den etter hvert kunne dekke USAs og NATOs behov. Denne målsetting medførte at det på basis av amerikanske ressurser, teknologi og knowhow, fra begynnelsen av 1950-tallet ble gjennomført en nesten eksplosjonsartet utvikling av norsk etterretning, samtidig som man på samarbeidsbasis gjennom prøver og forsøk, utviklet operasjoner med tanke på innhenting av informasjon.

En rekke slike operasjoner hvor amerikanske tjenester har spilt en hovedrolle, er omtalt under 13.3.8. Siden disse operasjonene ikke er av direkte betydning ut fra kommisjonens mandat, vil de ikke bli behandlet i dette kapittel. Operasjonene viser dog generelt at etterretningstjenesten var villig til å strekke seg svært langt til støtte for USA også på områder som - hvis de ble oppdaget - kunne gi Norge utenrikspolitiske problemer.

Norge hadde rundt 1950 organisert en beskjeden sambandsetterretningstjeneste, basert på erfaringer fra krigen, tysk utstyr og med støtte fra et annet land, som under krigen hadde bygget ut en effektiv sambandsetterretningsorganisasjon. Det amerikanske NSA var på dette tidspunkt i ferd med å bygge ut en verdensomspennende elektronisk etterretningstjeneste rettet mot Sovjetunionen. Norges grense mot Sovjetunionen nær de vitale baseområder på Kola og viktige øvingsområder for de sovjetiske væpnede styrker, samt det forhold at landet dekket flanken til utseilingsledene fra Kola og Østersjøen og ligger på storsirkelen for utveksling av fly og raketleverte kjernefysiske våpen mellom de to supermaktene, gjorde norsk område vitalt i forbindelse med elektronisk overvåking sett med amerikanske øyne. Dette var grunnlaget for et samarbeid som startet tidlig på 1950-tallet og har vart helt opp til vår tid, med utbygging og drift av et antall stasjoner og sentral vurderings- og analysekapasitet, som har dekket alle områder

av moderne elektronisk etterretning, herunder sambandssetterretning (COMINT), annen elektronisk utstråling som for eksempel radar (ELINT) og akustisk søk etter undervannsbåter (ACINT).

Samarbeidet var i utgangspunktet basert på felles interesser. Norge trengte på sin side ressurser og teknologisk støtte for å kunne overvåke de store land- og sjøområder hvor en trussel mot landet kunne materialisere seg. Amerikanerne aksepterte de norske krav om nasjonal kontroll, og var villige til å skaffe utstyr, dekke deler av utgiftene til bygging av stasjonene og driften av disse, samt støtte utdannelsen av personellet, mot at det materiale USA trengte til sine strategiske vurderinger ble skaffet til veie. Fra 1954 ble samarbeidet regulert gjennom omfattende skriftlige avtaler. Kommisjonen har gjennomgått tilgjengelige avtaler mellom Etterretningsstaben på en side og utenlandske etterretningsorganisasjoner på den andre. Avtalene gir detaljerte instruksjoner om ansvarsdeling og bruk av ressurser. Norsk kontroll av stasjoner og drift er fullt anerkjent og ved opphør av avtalene skal alt utstyr beholdes av Etterretningsstaben. Selv om ressursene i hovedsak kom fra USA, godkjente amerikanerne norsk revisjon ved Riksrevisjonen. Pengene ble overført fra amerikanske banker til Forsvarsdepartementets konto i Norges Bank og først overført til Etterretningsstaben etter Kontrollutvalgets godkjenning av budsjettene.

Kommisjonen finner etter gjennomgåelse av Etterretningsstabens arkiv, forklaringer fra en rekke medlemmer av Kontrollutvalget og direktører ved Forsvarets forskningsinstitutt, at ressurser overført fra utlandet har vært under betryggende kontroll. Se herunder 13.11. Selv om Etterretningsstaben på grunn av ressurser fra utenlandske tjenester har hatt større økonomisk handlefrihet enn andre forvaltningsorganer, er det således ikke holdepunkt for å anta at økonomiske overføringer er misbrukt for ulovlige eller irregulære formål. Heller ikke er det noe som tyder på at amerikanerne har nyttet sin deltakelse i finanseringen som grunnlag for utilbørlig press mot norske myndigheter.

Operativ innretting av norsk etterretning ble diskutert med Norges bilaterale samarbeidspartnere på årlig basis. Særlig amerikanske strategiske interesser har naturlig nok vært forholdsvis styrende når det gjelder bruk og prioritering av ressursene. Samtlige etterretningssjefer synes også her å ha insistert på og fått en stor grad av norsk kontroll.

Etterretningsstaben har også vært involvert i en rekke prosjekter i samarbeid med Forsvarets forskningsinstitutt og sivile norske bedrifter, hvor amerikanske interesser og ressurser står bak. Kommisjonen har gjennom forklaringer fra nåværende og tidligere direktører ved instituttet fått inntrykk av at også slike ressurser har vært under kontroll av Forsvarsdepartementet og Kontrollutvalget. Forklaringer fra de departementsråder som har vært formenn i Kontrollutvalget fra slutten av 1960 tallet, har klargjort at disse følte seg sikre på at også dette området var under kontroll sett fra Forsvarsdepartementets side.

Kommisjonen kan ikke se bort fra at det fra amerikansk side har vært tilført ressurser direkte, utenfor Forsvarsdepartementets kontroll, til Etterretningsstaben for bruk ved

spesielle prosjekter. Det vil kunne forklare det forhold, som er nevnt av flere vitner, at Evang hadde kontanter på sitt kontor som han ved behov delte ut uten kvittering. Det er ikke usannsynlig at slik direktefinansiering har skjedd for eksempel i forbindelse med etterretningsvirksomheten inn på sovjetisk område, skipsfartsspionasjen i fjerne farvann mv. Kommisjonen har imidlertid ikke funnet spor av overføringer av denne art fra 1960-årene og fremover til vår tid.

13.9.4. Samarbeid med Mossad

De norske hemmelige tjenester har gjennom årene hatt et betydelig samarbeid med Mossad. Dette samarbeidet har vært basert på gjensidige interesser og stor politiske sympati for Israel og Israels sak fra myndighetenes side. Utvikling av sovjetiske våpensystemer utgjorde frem til 1970-tallet et viktig samarbeidsområde. Israels motstandere i Midtøsten benyttet i hovedsak sovjetisk materiell. Norge kunne på sin side skaffe etterretninger om nye våpen i Kola-området, mens Israel skaffet detaljopplysninger om materiell i bruk, som skrev seg fra effektivitets og sårbarhetsanalyser av materiell erobret under krigshandlingene i Midtøsten. Fra tidlig på 1970-tallet ble bekjempelse av terrorisme et meget viktig samarbeidsfelt. Mens det tidligere i det vesentlige var etterretningstjenesten som hadde kontakten med Mossad, ble antiterrorssamarbeidet en sak for Politiets overvåkingstjeneste.

Det er ikke indikasjoner på, og heller ikke fremsatt påstander om, at samarbeidet mellom etterretningstjenesten og Mossad har ført til forhold som berøres av mandatet, bortsett fra de påstander som foreligger i Lillehammer-saken om at norske tjenester skal ha medvirket i Mossads operasjon. Disse påstandene er undersøkt av kommisjonen så langt det har vært naturlig innenfor rammen av dens meget omfattende mandat og under hensyn til at påtalemyndigheten har innledet ny etterforskning i saken. Dette er behandlet under 13.10.

13.9.5. Andre utenlandske tjenester

Norsk etterretning hadde også et omfattende samarbeid med andre land, både innenfor og utenfor NATO-alliansen. Det foreligger ingen påstander om at et slikt samarbeid har ført til forhold som er interessante i forhold til kommisjonens mandat. Selv om en ikke kan se bort fra at et slikt samarbeid fant sted, særlig innen Skandinavia når det gjelder kommunistovervåking, har ikke kommisjonen avdekket slike forhold.

13.10. Lillehammer-saken

13.10.1. Påstanden om at Trond Johansen har vært israelsk agent og bisto Mossad i forbindelse med Lillehammer-saken

Lillehammer-saken - drapet på den marokkanske statsborger Ahmed Bouchiki, begått av Mossad-agenter 21. juli 1973 i Lillehammer - har gitt grunnlag for flere påstander om

medvirkning fra norske hemmelige tjenester. Bouchiki var gift med en norsk kvinne og bosatt i Lillehammer.

Kommisjonen finner det nødvendig først å gi noen kommentarer til påstandene om at Trond Johansen er Mossad-agent. Påstandene skriver seg fra tidligere agent i Mossad, Victor Ostrovsky. Han påstår at Trond Johansen er Mossad-agenten "Oscar", en agent som ifølge Ostrovsky bisto Mossad under Lillehammer-aksjonen i 1973.

I boken *Vi som styrer Norge*, som utkom i 1992, stilles det spørsmål om Trond Johansen er agent for Mossad, og det antydes at norske hemmelige tjenester var involvert i Lillehammer-operasjonen. Først og fremst er påstandene fremsatt i Ostrovskys bok *Kampen om Mossad*, utgitt i 1994, og i uttalelser direkte til pressen. Ostrovsky gjengir i boken en utskrift som oppgis å være fra Mossads datanlegg 28. april 1981, og som omhandler samarbeidet mellom norsk, svensk og dansk etterretningstjeneste. På side 330-331 i boken, som også er utkommet på norsk, er denne datautskriften gjengitt i sin helhet, på hebraisk og i oversettelse. De avsnitt som er av interesse lyder slik:

"Aktivitet 28/4/81 Selv om både Norge og Danmark er medlemmer av NATO, har Purples mye sterkere bånd til Halamish (Norge) enn til Sverige (Argeman), særlig på grunn av Trond Johansen (Se "Oscar").

Aktivitet 19/5/81 Purples har periodevis kontakt med Carousal A, og samarbeider med dem fra sak til sak. Tidligere har de gjennomført flere felles operasjoner mot sovjetisk etterretning."

Det er grunn til å peke på at ordene Norge og Sverige i andre linje, som i "oversettelsen" satt dels i, dels utenfor parentes, ikke finnes i den hebraiske teksten. Her står bare kodeordene Halamish og Argeman, ingen av dem i parentes. Purples er navnet på dansk etterretningstjeneste. Ostrovsky anfører at alle som har dekknavn i Mossad, er agenter for denne tjenesten. Han sier også i forordet til sin siste bok at da han selv sluttet i Mossad i 1986, sto Oscar forsatt på lønningslisten og var meget aktiv. Om Lillehammer-operasjonen sier han ellers i forordet til boken:

"De som løsnat skuddene, eller de egentlige morderne, som enkelte vil foretrekke å kalle dem, hadde klart å komme unna. Dette var en følge av en langsiktig investering Mossad hadde gjort i Norge i form av en lokal sikkerhetsmedarbeider med kodenavn Oscar. Denne mannen som var endel av det norske establishment, klarte å åpne en fluktrute gjennom nettet som snørte seg sammen om gruppen. Han hjalp dem til å flykte til Hamar samme kveld. Der tilbrakte de kvelden på en bar og ble til og med arrestert for fyll og bråk. Natten tilbrakte de på det tryggeste stedet de kunne ha funnet i Norge, nemlig i en fengselscelle. Neste morgen ble de løslatt og sendt ut av landet. Den samme Oscar var også sentral når det gjaldt å manipulere det juridiske apparatet til en tidlig løslatelse av de Mossad-medlemmene som ble tatt."

For ordens skyld opplyses at vaktjournalene ved Hamar politikammer ikke inneholder noe som kan gi holdepunkt for Ostrovskys historie om Mossad-agentene som havnet i fyllarresten på politkammeret.

Ifølge Finn Sjues intervju med Ostrovsky i Klassekampen 10. oktober 1994, skriver Ostrovskys kjenskap til Lillehammer-saken seg fra opplysninger han fikk under en forelesning på Mossad-akademiet sommeren 1984, der Lillehammer-saken ble

behandlet som studiegrunnlag. Her fikk han kjennskap til agenten Oscar og dennes rolle i Lillehammer-saken, men ikke til agentens viktigste navn. "Den gang ble bare kodenavnet "Oscar" brukt på nordmannen. Det var først mye seinere jeg fikk vite om mannens virkelige identitet", sa Ostrovsky i intervjuet.

I et intervju med Arbeiderbladet den 8. oktober 1994, i forbindelse med lanseringen av Ostrovskys siste bok, gir han for øvrig flere detaljer. Her peker han på at Oscar ikke kjente til på forhånd at et drap skulle begås, men at han likevel bisto Mossad etter at han ble kjent med drapet. Videre gis det en rekke tilleggsopplysninger, blant annet at Oscar var på hotellet i Hamar sammen med Mike Harari og Mossad-sjefen og at Oscar skaffet til veie sjåfør, identitetspapirer mv. Ifølge dette intervjuet fikk Ostrovsky i sin tid i Mossads tjeneste vite "en masse ting som "Oscar" gjorde, men aldri om hvem han var ... og bare ved en tilfeldighet fant ut hvem personen egentlig var".

Trond Johansen har i forbindelse med sin forklaring for kommisjonen levert en skriftlig redegjørelse om sitt forhold til Mossad, datert 2. juli 1995. Han har tidligere levert en redegjørelse om dette til Nygaard Haug-utvalget.

Kommisjonen finner grunn til å peke på følgende forhold:

Påstanden om at Trond Johansen er israelsk agent med kodenavn Oscar og at han bisto Mossad etter drapet på Bouchiki, er ny i Ostrovskys siste bok. I hans første bok, Ved hjelp av bedrag, som utkom i 1990, er det ingen slike påstander, på tross av at Ostrovsky angivelig fikk rede på den norske agenten, Oscar, og hans medvirkning i Lillehammer-drapet, allerede i 1984. Senest i 1986, da han forlot Mossad og angivelig tok med seg den datautskriften som er gjengitt i hans siste bok, kjente Ostrovsky navnet Trond Johansen/Trond Yohanson. Det virker på denne bakgrunn besynderlig at han ikke fortalte historien i sin første bok, selv om han den gang ikke visste at Johansen var tilsatt i etterretningstjenesten. Også uttalelsen til Klassekampen, som er gjengitt ovenfor, er vanskelig å forstå. Den må forstås slik at han først "mye senere" enn i 1984 fikk kjennskap til Oscars virkelige navn, jf også uttalelsene til Arbeiderbladet.

Kommisjonen bemerker at Ostrovsky i sin første bok har flere referanser til Lillehammer-saken, som beskrives som en ulykksalig affære, både for Mossad og for Mike Harari, som omtales som lederen for aksjonen, og for lederen for Mossads Paris-kontor David Arbel, som omtales som identisk med den av agentene på Lillehammer som "snakket en hel masse" og dermed bidro til skandalen. David Arbel er ikke identisk med den danskfødte agenten Dan Erbel som deltok i aksjonen. I denne boken nevner Ostrovsky for øvrig ikke med ett ord at Mike Harari eller Mossad-sjefen Zwi Zamir skal ha vært i Norge under eller i forbindelse med aksjonen.

At Trond Johansen var agent med kodenavn Oscar, ser ut til å være noe Ostrovsky først ga uttrykk for etter 1990, antakelig etter at han i 1992 av norske journalister ble gjort oppmerksom på at Johansen var en fremtredende tjenestemann i den norske etterretningstjeneste. Før kontakten med norske journalister ser det således ikke ut til at Ostrovsky overhodet har interessert seg for Oscar eller dennes medvirkning i Lillehammerdrapet. Ostrovskys "bevis" for uttalelsen om Oscar i den siste boken er den

siterte datautskriften. Hans poeng er at alle som på denne måten omtales ved kodenavn i Mossads interne dokumenter er Mossad-agenter. Det er med andre ord Ostrovskys kunnskap om interne forhold i Mossad og hans troverdighet som er beviset. Et spørsmål er da er hvor pålitelige Ostrovskys "kunnskaper" har vist seg å være.

For det første kan det pekes på at det i utgangspunktet er vanskelig å skjønne at en så høyt betrodd agent som Oscar, en agent som ifølge Ostrovsky har medvirket i en så alvorlig operasjon som Lillehammer-aksjonen, er identifisert ved navns nevning i en intern database uten sperre, slik at en utskrift som denne kan hentes ut av en tjenestemann som må slutte i tjenesten og som aldri har hatt noe med Norge eller Oscar å gjøre. Dette virker også besynderlig på bakgrunn av Ostrovskys egne uttalelser om at Oscars identitet aldri ble røpet i sammenhenger hvor han ellers ble omtalt. I denne sammenheng er det grunn til å nevne at det er normalt at det brukes kodenavn for personer i sambandstrafikken mellom tjenestene.

Datautskriftens innhold er, slik det lyder i engelsk og norsk oversettelse, meningsløst. Datautskriften vil derimot ha mening hvis kodenavnene for Sverige og Norge er forvekslet. I sin første bok fra 1990, Ved hjelp av bedrag, skriver Ostrovsky på side 216:

"Den danske etterretningen samarbeidet også nærmere med Sverige (kodenavn "Burgunder") enn med NATO-partneren Norge. I enkelte tilfeller møttes Purpur B og "karusell", kodenavnet på den britiske etterretningstjenesten, og arbeidet sammen med dem i enkeltsaker og flere operasjoner mot sovjetisk etterretning."

I den engelskspråklige originalutgaven *By Way of Deception*, som utkom samme år, lød dette slik på side 234:

"Danish intelligence also worked more closely with Sweden (code-named "Burgundy") than it did with its NATO partner, Norway. On occasion Purple B met with "carousel", the code name for British intelligence, working with them on a case-by-case basis and cooperating in several operations against Russian intelligence."

Her er innholdet det motsatte av datautskriftens, nemlig at danske tjenester samarbeider nærmere med svenske enn med norske. Det fremgår av sammenhengen at opplysningene i boken skal ha referanse til en datautskrift fra den danske avdelingen i Mossad-hovedkvarteret i Tel Aviv 13. juni 1985, uten at det fremgår om det dreier seg om direkte sitat. Vedleggene til boken inneholder ikke dette. Det er nærliggende å anta at opplysningene om forholdet mellom landene er av samme innhold som i datautskriften fra april 1981 som er inntatt i den siste boken og gjengitt ovenfor. Uttalelsen i den første boken har således en mening som tilsvarer den fornuftige tolking av datautskriften fra april 1981:

"Selv om både Norge og Danmark er medlemmer av NATO, har danskene mye sterkere bånd til Sverige enn til Norge, særlig på grunn av Trond Johansen (se "Oscar")."

Ostrovsky har enten ikke vært klar over kodenavnene for alle de skandinaviske landene, eller han har senere byttet om på meningsinnholdet, muligens etter møte med norske journalister. Kommisjonen tar ikke standpunkt til hva de korrekte kodenavnene for de skandinaviske tjenester er, og om det eventuelt har forekommet en forveksling i

datautskriften fra april 1981, som simpelthen ble rettet opp av Ostrovsky i hans første bok. Meningen i utskriften er etter kommisjonens oppfatning mest sannsynlig at Johansen gjør forholdet mellom Danmark og Norge mindre tett enn man kunne vente på grunn av allianseforholdet.

Bruken av kodeordet "carousal" i datautskriften - aktivitet 19/5/81 - kan for øvrig tyde på at dette ikke er kodenavnet for britisk etterretning, slik Ostrovsky hevdet i sin første bok. Ifølge opplysninger kommisjonen har fått, har britene i alle år vært sterkt representert i og hatt et tett samarbeid med Danmark, ikke bare et samarbeid fra sak til sak, slik Ostrovsky hevder.

Kommisjonen har ellers gjennomgått korrespondanse mellom E-staben og flere samarbeidende tjenester som refererer seg til begynnelsen av 1980-årene - et tidspunkt da Oscar ifølge Ostrovsky fremdelse var israelsk agent - og som klart viser at forholdet mellom Mossad og Trond Johansen var vanskelig. Forholdet mellom Mossad og E-staben ble etter Lillehammer-saken for øvrig redusert til et minimum.

Kommisjonen finner ikke grunn til å gå nærmere inn på spørsmålet. Påstanden om at Trond Johansen er agent for Mossad, er uten troverdighet.

Kommisjonen nevner avslutningsvis at spørsmålet om Trond Johansens forhold til Mossad ble behandlet i Koordineringsutvalget 2. mars 1992. Bakgrunnen for at saken ble tatt opp var en henvendelse Trond Johansen hadde fått fra norske journalister som hadde hatt samtaler med Ostrovsky i forbindelse med den verserende Mossad/PLO-saken i Norge. Det vises til 5.1.7. Journalistene hadde ved denne anledning fått tilgang til Ostrovskys datautskrifter, som blant annet var overlevert et utvalg i det canadiske parlament, og var blitt bedt om å kommentere det som sto om Norge.

13.10.2. Påstander om medvirkning fra Stay behind eller personer med tilknytning til Stay behind

13.10.2.1. Påstander om øvelse i Lillehammer-området sommeren 1973

I VG for 5. januar 1996 gjengis påstander, angivelig fremsatt i en bok under utgivelse av Hans Henrik Ramm og Johan Setsaas, om at det samtidig med drapet skal ha blitt holdt en topphemmelig evakueringsøvelse i det samme området, planlagt og regissert av Stay behind-offiseren Israel Krupp, og med det formål å fungere som dekkøvelse for å sikre flukten til Mossad-agentene. Øvelsen skal ha blitt planlagt under et møte i London på slutten av 1972 mellom britisk og norsk Stay behind-ledelse. Øvelsen skulle være todelt, en hovedøvelse for evakuering av viktige personer, og en dekkøvelse for å gi maksimal sikkerhet til hovedøvelsen. Det fremgår videre at en tidligere E-offiser VG har snakket med har bekreftet at det ble holdt en evakueringsøvelse i regi av E-staben på det tidspunkt Lillehammer-drapet skjedde, og at staben i denne sammenheng samarbeidet med Israel Krupp. Kommisjonen har ikke funnet dekning for påstandene.

Et vitne, som var nettleider i Stay behind i 1973, har overfor kommisjonen forklart at det omkring tidspunktet for drapet ble planlagt en større, todelt øvelse, blant annet med evakuering av utenlandske flygere, og at en del av øvelsen ble holdt i Femundsmarka, og en del i Hamar/Lillehammer-området. Vitnet deltok i planleggingen av øvelsen, men var ikke til stede under selve utføringen. I en skriftlig rekonstruksjon av øvelsesplanen, betegner han for øvrig området som Hamar/Elverum. Kommisjonen har bragt på det rene at det ble holdt en øvelse i tidsrommet 21.-28. juni 1973, altså én måned før drapet fant sted. Øvelsen ble holdt i Røros-traktene og i Femundsmarka, og det er bortsett fra den nevnte forklaringen ikke funnet noen indikasjon på at den hadde noen avlegger i Lillehammer-traktene. Det ser ut til å ha vært meningen at den skulle avsluttes i Elverum, med mulig videre evakuering ut av landet via Sverige. Kommisjonen har i denne sammenheng mottatt forklaringer fra daværende nettsjef og en av feltagentene som deltok, og har gjennomgått øvelsesdokumentene. Den har dessuten snakket med to personer som på øvelsestidspunktet var lokale feltagenter i Lillehammer-området, men som ikke var innkalt til eller deltok i noen øvelse.

Øvelsen omfattet det såkalte Escape and Evasion-nettet og omfattet norske og utenlandske agenter som etter fallskjermlandsetting skulle smugles ut av landet. Agentene skulle padle fra Femunden til Elverum, men forliste før de kom så langt og øvelsen ble derfor avsluttet før tiden. Planleggingen av øvelsen startet høsten 1972, og endelig tidspunkt ble fastsatt i februar 1973. Uansett må det antas at dette var før det var mulig å forutse noen operasjon i Lillehammerområdet. For øvrig bygger både etterforskningsdokumentene og dommen i saken på at gruppen på et forholdsvis sent tidspunkt ble dirigert til Lillehammer, etter først å ha antatt at man skulle operere i Stockholm, deretter i Oslo.

Noe av bakgrunnen for at påstandene er fremsatt, kan være at det ved tidligere anledninger var blitt holdt øvelser i Lillehammer-området. I hvert fall en av disse ble holdt på eiendommen til Israel Krupps, se nærmere om ham nedenfor. En tidligere nettsjef i Stay behind har således forklart at han i sin tid deltok på en fallskjermøvelse som ble holdt i fjellområdene i tilknytning til Krupps gård, og at han ved samme anledning også var på gården. Øvelsen skjedde i samarbeid med britisk tjeneste. Han mente å tidfeste øvelsen til tidlig på 1970-tallet. En annen nettsjef, som tiltrådte i 1974/75, hadde hørt om øvelsen men mente den var før hans tid, antakelig tidlig på 1960-tallet. Sven Ollestad, som ledet Stay behind fra 1957-1983, har bekreftet at man ofte hadde øvelser på Krupps gård, men har benektet at det ble holdt noen øvelse akkurat der sommeren 1973. Kommisjonens undersøkelser viser at det ble holdt en øvelse med fallskjermdrop på Hundorp fra 28. august til 1. september 1967. Ifølge øvelsespapirene ble den, til tross for dårlig vær, gjennomført etter planen. Kommisjonen legger til grunn at det er denne øvelsen som kan ha ledet til spekulasjonene om at en øvelse ble holdt i samme område sommeren 1973. Som fremstillingen foran viser, har kommisjonen ikke funnet belegg for dette.

13.10.2.2. Påstander om medvirkning fra andre

Det har også versert rykter om at Israel Krupp skal ha spilt en rolle under eller i forbindelse med Lillehammer-drapet, også uavhengig av en mulig Stay behind-øvelse. I VG for 5. januar 1996 gjengis slik rykter, med henvisning til uttalelser fra Frank Siljeholt, som betegnes som tidligere Stay behind-offiser. Siljeholt hevder at en av attentatmennene ble holdt skjult på Krupps gård i Hundorp i Gudbrandsdalen i ett eller to døgn, før han ble transportert hjem via Sverige. Siljeholt, som ikke var offiser, men materiellforvalter med oppgaver som sjåfør og altnuligmann, har overfor kommisjonen forklart at han ved en anledning besøkte Israel Krupp på hans gård i Gudbrandsdalen, sammen med daværende nettleder for evakueringsnettets. Vedkommende, som nå er død, var leder for nettet fra tidlig på 1970-tallet, altså også under Lillehammer-drapet. Da samtalen kom inn på Lillehammer-saken ble verten spurt om noen av agentene hadde bodd hos ham under operasjonen. Denne svarte: "...[Nettlederens fornavn], det er jo lov å tenke sjøl". Siljeholt forklarte videre at Krupp, som i Stay behind hadde dekknavnet "Ivar", skal ha hatt svært nær kontakt med israelere på høyt nivå. Han skal ved samme anledning ha fortalt Siljeholt at han under seksdagerskrigen hadde hatt daglige telefonsamtaler med Golda Meir.

En tidligere sjef i et annet nett i Stay behind har overfor kommisjonen forklart at han en gang under en tjenestereise på høstparten 1973 var innom Krupps gård sammen med Sven Ollestad. Vitnet var selv dengang forholdsvis nytilsatt, og ble beordret ut av rommet mens Ollestad og Krupp hadde en samtale. Han vet ikke hva de snakket om, men fikk det inntrykk at temaet var ubehagelig, idet Ollestad hadde virket svært anspent på veien opp til Krupp. Sven Ollestad har på spørsmål ikke kunnet bekrefte at han og Krupp hadde noen form for sammenstøt på Krupps gård etter Lillehammer-saken.

Israel Krupp, som var norsk statsborger av jødisk avstamning, døde i 1992. Han var aldri formelt ansatt i Stay behind eller andre deler av etterretningstjenesten, og hadde heller aldri formell status som feltagent. Det er likevel helt på det rene at han, etter en betydelig krigsinnsats bl a som kurer mellom Norge og Sverige, hele tiden har hatt nær kontakt med tjenesten. Etter krigen ble han reserveoffiser med kapteins grad. Han hjalp til, økonomisk og på andre måter, under etablering av evakueringsnettverket, og han bisto jevnlig i forbindelse med øvelser, og hadde en funksjon som talentspeider. Han var herunder ofte på besøk i tjenestens lokaler. Han ble aldri betalt for sin innsats. Israel Krupp var hele tiden privat næringsdrivende, foretningmann og bonde, først i Oslo, senere i Hundorp. Etter krigen drev han på frivillig basis en militær treningsleir for jødisk ungdom på Skui utenfor Oslo, og han hjalp også jødiske organisasjoner blant annet med norske pass. Han hadde videre hele tiden kontakt med den jødiske menighet i Oslo.

Når ryktet om hans mulige medvirkning i Lillehammer-drapet har spredd seg, har dette nok delvis sammenheng med at han selv, i et intervju i Gudbrandsdal og Lillehammer Tilskuer 15. desember 1987, har fortalt at han en gang sommeren i 1973 fikk uanmeldt besøk av en gruppe israelere. Han tilbød dem å overnatte, men de dro videre samme dag, etter å ha skrevet seg inn i gjesteboken. Da drapssaken senere ble kjent, ante han en sammenheng, og ringte etterretningsstaben. Det gikk for øvrig frem av intervjuet at

ingen av de besøkende ifølge Krupp var blant de arresterte, som han hadde sett fotografier av og ikke kunne gjenkjenne. Kommisjonen finner det også på denne bakgrunn mindre sannsynlig at Krupp skulle ha medvirket til å skjule agenter.

Uttalelsene fra Siljeholt til media gjengitt foran, foranlediget for øvrig at Oslo statsadvokatembeter i januar 1996 besluttet å gjenoppta etterforskningen av Lillehammer-saken. Den foreløpige rammen for etterforskningen er å klarlegge hvorvidt norske borgere eller personer bosatt i Norge har medvirket til drapet. I den anledning har statsadvokaten i brev av 12. januar 1996 anmodet om å få gjøre seg kjent med kommisjonens materiale på dette punkt. Kommisjonen har i samråd med Stortinget gitt etterforskningsgruppen opplysninger om hvilke undersøkelser den har foretatt i anledning saken, og herunder gitt navn på vitner som kan ha opplysninger av interesse. Det er derimot ikke gitt innsyn i mottatt dokumentasjon eller i vitneforklaringer avgitt for kommisjonen. På bakgrunn av den etterforskning som er gjenopptatt, har kommisjonen ikke foretatt ytterligere undersøkelser enn de som er omtalt her. Den har således ikke undersøkt nærmere de påstander som er fremsatt blant annet i Arbeiderbladet 5. januar 1996 om telefonnumre, herunder en del til nordmenn, som skal ha blitt funnet på agentene.

Kommisjonen har ellers fått tips om at en navngitt tidligere sambandsoffiser i E-staben skulle ha registrert økt aktivitet på sambandet der i tiden forut for Lillehammer-drapet. Vedkommende offiser har forklart til kommisjonen at han på ett tidspunkt registrerte spesielle signaler, som han ikke hadde sett verken før eller senere. De kom fra samarbeidende tysk tjeneste, og vitnet antok opplysningene stammet fra Mossad. Det dreiet seg om passnumre til arabiske personer. Selv om vitnet ikke kan tidfeste dette, har han i ettertid sett det i sammenheng med denne saken, uten at han for sin del har villet legge noe spesielt i det.

Kommisjonen har studert papirene fra politietterforskningen og rettssaken uten å finne konkrete spor etter irregulær virksomhet fra de hemmelige tjenester. Kommisjonen har også studert dokumentene om Lillehammer-saken i Utenriksdepartementets arkiv. Av disse fremgår at Israels ambassadør 17. juli 1973 advarte departementet om at det var fare for en Svart September-aksjon i Norge i nærmeste fremtid.²⁰ Av notatet fremgår at overvåkningssjefen straks ble varslet, og at Utenriksdepartementet foreslo at spesielt vakthold ble etablert ved israelsk eiendom. Overvåkingstjenesten bekreftet senere at slikt vakthold var satt ut i livet. Det er ikke kjent om politiet traff andre tiltak på bakgrunn av varselet. Det kan ikke sees at de hemmelige tjenester spilte noen rolle i forbindelse med rettssak og utvisning.

13.10.3. Påstander om medvirkning fra overvåkingspolitiets side

Det har også vært fremmet påstander om at overvåkingspolitiet skal ha medvirket under Lillehammer-aksjonen. Uttalelsene er imidlertid helt generelle antakelser uten nærmere

²⁰Notat fra UD's politiske avdeling til rettsavdelingen 3/9 1973

belegg. For enkelhets skyld blir de behandlet her og ikke under kapittel 8 om Politiets overvåkingstjeneste.

David B. Tinnin sier kategorisk i sin bok *Hit Team*, som utkom i 1976 :

"...there is little doubt that the Norwegian Intelligence Services covertly assisted the Israelis. They refused to co-operate with investigation by their own police, and refused to assist the state prosecutors when the six Israeli agents were brought to trial. Journalists covering the story were pointedly warned off, not only by the Norwegian Intelligence, but by the security forces in their own countries."²¹

Denne boken er skrevet i samarbeid med den norske journalisten Dag Christensen. I forbindelse med den norske utgaven viste Christensen i 1976 manuskriptet til Håkon Wiker, som hadde vært aktor under Lillehammer-saken. I dette manuskriptet fremgikk det at overvåkingssjefen, Gunnar Haarstad, før drapet på Bouchiki skal ha hatt regelmessig kontakt med Mossad-sjefen Zvi Zamir. I den anledning uttalte Haarstad i et notat datert 10. mars 1976:

"Hverken undertegnede eller andre i Politiets overvåkingstjeneste hadde noen kontakt med general Zamir eller andre i Mossads ledelse. Påstanden om at vi rutinemessig møttes to ganger i året er grepet fullstendig ut av luften. Jeg har aldri møtt ham- og det skulle være unødvendig å si at general Zamir ikke var i Norge et par måneder før Lillehammer operasjonen som overvåkingstjenestens gjest. Spekulasjonene om det skulle ha eksistert "en slags vag forståelse" eller "stilltiende overenskomst" omkring likvideringsoperasjonen, er av en slik art at jeg ikke finner det nødvendig å kommentere den nærmere."

I et notat fra Wiker til justisminister Inger Louise Valle av 31. mars 1976 viste Wiker til Haarstads utsagn. Han ga uttrykk for at journalist Christensen hadde opplyst at Tinnins kilde for opplysningene om kontakten mellom Zamir og Haarstad var en israelsk kilde som skulle ha vært sentralt plassert i den israelske etterretningstjeneste. Wiker sa videre at han overfor Christensen hadde fremholdt at han ikke benektet at Tinnin kunne ha fått slik informasjon, men at det i så fall antakelig måtte være et klart eksempel på desinformasjon. Han understreket også i notatet det nære samarbeid han hadde hatt med overvåkingssjefen i saken. Den norske utgaven av boken, Nummer tretten, som utkom i 1976, inneholder ingen påstander om medvirkning eller kontakt, verken fra norske tjenester generelt eller fra overvåkingssjef Gunnar Haarstad spesielt. Tvert imot heter det på side 176, etter at forfatterne har beskrevet israelernes feilberegning av norske myndigheters reaksjoner på saken, hvis den skulle ende galt:

"I det øyeblikk Mossad-agentene ble tatt av politiet og siktet for overtredelse av straffeloven, satte E-gruppen og lovens maskineri seg ubønnhørlig i bevegelse uten persons og stats anseelse, og ingen norsk instans ville forsøke å hindre det."

Kommisjonen bemerker ellers at påstandene den omtalte israelske kilden den gang kom med, nok like gjerne kunne oppfattes som rettet mot den militære etterretningstjenesten. På grunn av en oversettelsesnyanse i det manuskriptet som ble forelagt Wiker, ble påstandene imidlertid konkret knyttet til overvåkingspolitiet, og det var således kun der man foretok undersøkelser.

²¹Sitert fra side 269 kfr fotnote med referanse side 340 i Richard Deacon: *The Israeli Secret Service*, utg 1984

Påstander om samarbeid med overvåkingstjenesten er også fremsatt i boken Norges hemmelige hær av Ronald Bye og Finn Sjøe. På side 112-113 påstås det at under et kurs i Stay behind i august 1973 med Erik Næss og Ørnulf Tofte til stede som forelesere fra Overvåkingssentralen, ga disse en orientering om Lillehammer-saken. På spørsmål fra de tilstedeværende om tjenesten var involvert, skal Erik Næss, ifølge boken etter lang og talende taushet, ha sagt følgende: "Vi kunne nok ha sørget for at noen av dem ikke hadde kommet seg om bord på Jahre Lines Kiel-ferje". Han skal videre ha antydnet at de innvidde på Overvåkingssentralen hadde fått et "signal" om å la dem gå. Kilden til denne opplysningen i boken er anonym, og kommisjonen vet ikke hvem det er. Ut fra sammenhengen kunne det være Frank Siljeholt. Siljeholt har imidlertid ikke gitt noen slik opplysning i sin forklaring for kommisjonen. Kommisjonen har for sin del ikke funnet dekning for en slik påstand.

13.11. Kontrollutvalget for etterretningstjenesten

13.11.1. Opprettelse, sammensetning og mandat

Initiativet til etableringen av Kontrollutvalget for etterretningstjenesten, fra 1990 kalt Koordineringsutvalget for etterretningstjenesten, ble tatt allerede i 1947 av forsvarsminister Jens Chr. Hauge. I et møte med Riksrevisjonens ledelse tok han opp hvordan etterretningstjenestens midler burde styres. Resultatet ble at en av Riksrevisjonens ekspedisjonssjefer påtok seg å revidere E-stabens hemmelige regnskaper, mot at det ble etablert et kontrollutvalg - i praksis ofte kalt K-utvalget - bestående av forsvarsministeren/statssekretæren i Forsvarsdepartementet, Forsvarssjefen samt den ansvarlige ekspedisjonssjef i Riksrevisjonen. Fra 1967 ble Forsvarsdepartementet representert ved departementsråden. Departementets representant har hele tiden vært utvalgets formann, og ekspedisjonssjefen i Forsvarsdepartementets plan- og budsjettavdeling har fungert som sekretær.²²

Det foreligger ikke opplysninger om når utvalget første gang trådte i funksjon. I de første årene var virksomheten nokså uregelmessig. Fra 1957-58 ble virksomheten mer formalisert, da det også ble fastsatt visse retningslinjer for utvalget. Det ble blant annet vedtatt at utvalget skulle møtes regelmessig, det vil si hvert kvartal, og man utformet retningslinjer for hvordan utvalget skulle behandle tjenestens budsjett. Utvalget ble også gitt ansvar for regnskapet og bruken av tilgjengelige midler. Videre ble det besluttet at nye prosjekter skulle klareres i Regjeringens sikkerhetsutvalg før igangsetting. Etter at Forsvarsdepartementets departementsråd overtok ledelsen av utvalget, altså i 1967, har det vært formannens oppgave å informere forsvarsministeren om utvalgets virksomhet og gi tilrådinger om saker som bør drøftes i Regjeringens sikkerhetsutvalg.²³

²²Karstad-utvalget side 29

²³Karstad-utvalgets side 29

På personsiden har formannen frem til 1967 vært forsvarsministeren, eventuelt statssekretæren i Forsvarsdepartementet. I 1958-1961 var således formannen daværende statssekretær Erik Himle. I 1967, under forsvarsminister Otto Grieg Tidemand, ble departementsråden, som da var Erik Himle, fast medlem av, og formann for, utvalget. Vervet har senere tilligget den til enhver tid sittende departementsråd. Forsvarssjefen har hele tiden møtt selv, ikke ved stedfortreder eller underordnet. Representanten for Riksrevisjonen var fra starten en bestemt ekspedisjonssjef, som hadde vervet frem til han sluttet i 1970. Deretter overtok etterfølgeren i samme stilling, som satt frem til 1995. Den ekspedisjonssjef i Forsvarsdepartementets budsjettavdeling som sto for sekretærfunksjonen, var med fra starten og frem til 1969.

Det har videre, helt fra et tidlig tidspunkt, i tillegg vært ordningen at E-sjefen og sjefen for E-stabens forvaltning skulle delta på møtene som observatører. Fra starten var dette Wilhelm Evang og Johan Refsdahl, senere har det vært de skiftende E-sjefer, samt den avdelingssjef som har hatt ansvaret for økonomi- og personellforvaltning. I tillegg har ofte sjefen for den avdeling som hadde ansvar for det prosjekt som skulle behandles, møtt i utvalget. Det føres protokoll fra møtene, som undertegnes av sekretæren og sendes ut til medlemmene. Kommisjonen har ikke funnet protokoller lenger tilbake enn 1961, men har hatt anledning til å gjennomgå protokollene frem til i dag. Protokollene er gradert Hemmelig.

Det foreligger ikke noe formelt mandat for Kontrollutvalget. Et medlem av Karstadutvalget har overfor kommisjonen nevnt at det skal foreligge et notat fra Jens Chr. Hauge, men dette må trolig bero på en misforståelse. Noe slikt notat foreligger ikke i kommisjonens dokumentasjon, og den ekspedisjonssjef i Riksrevisjonen som var med fra 1970 til 1995 har forklart at det kun finnes muntlige, uformelle retningslinjer. Han fikk i sin tid overlevert disse muntlig fra forgjengeren da han overtok. Ifølge ham er utvalgets oppgaver å styre tjenestens budsjettplanlegging, både den delen som følger av det ordinære forsvarsbudsjettet og samarbeidsprosjekter med utenlandske tjenester. I tillegg har utvalget fungert som godkjenningsinstans for lønnstillegg til personell mv, samt som en slags representant for arbeidsgiver i forhold til personellorganisasjonene. Dette har sammenheng med at det ordinære forhandlingsapparatet ikke alltid fungerer på grunn av tjenestens spesielle karakter.

I tillegg til regelmessige møter, der tjenestens budsjetter blir behandlet og det blir gitt samtykke til igangsetting av nye prosjekter, reiser utvalget rundt på E-tjenestens forskjellige avdelinger og anlegg. Oppgaven er å sikre at virksomheten ligger innenfor de retningslinjer som er trukket opp for Forsvarets virksomhet. I forhold til virksomhet som drives i samarbeid med utenlandske tjenester, vil man altså kontrollere at dette skjer innenfor rammen av norsk forsvars- og utenrikspolitikk, og at norske nasjonale interesser er ivaretatt. Utvalget kan ikke treffe beslutninger som hører under forsvarsministerens ansvarsområde. Det er denne som har det konstitusjonelle ansvar. Det har ellers vært praksis at alle avtaler med utenlandske tjenester om økonomisk samarbeid har vært forelagt utvalget på forhånd.

Fra 1967, da forsvarsministeren ikke lenger selv møter, men er representert ved departementsråden, har det vært sistnevntes oppgave å sørge for at ministeren får

tilstrekkelig informasjon. Departementsråder som har forklart seg for kommisjonen, har sagt at det var en vurderingssak i hvilken grad nye saker ble forelagt for ministeren. Dersom en sak hadde politisk tilsnitt, måtte det også sørges for at saken ble forelagt for Regjeringens sikkerhetsutvalg. Det har ellers vært en hovedoppgave for Forsvarsdepartementets håndtering av Kontrollutvalgets virksomhet, at det skal skje samme kontroll av de økonomiske midler i Forsvaret enten de hører med på E-stabens hemmelige budsjett eller ikke. Blant annet av denne grunn er det også gjennomført en egen revisjonsordning. Det er ellers gitt klart uttrykk for at samtlige midler, også de som tilfløt etterretningstjenesten fra utlandet, ble behandlet av Kontrollutvalget, og at vurderingen var den samme enten det var snakk om norske eller utenlandske midler.

Kommisjonen har snakket med alle som har vært sjef for etterretningstjenesten siden 1970 og som har møtt jevnlig i Kontrollutvalget. Samtlige har gitt uttrykk for at utvalget har ført en reell kontroll med tjenestens økonomi, og at samtlige midler, også de utenlandske, er blitt kontrollert. Selv om tjenesten tilsynelatende har hatt et romslig budsjett, har intet kunne igangsettes uten streng vurdering ut fra vanlige forvaltningsmessige prinsipper. Man har imidlertid kunnet regne med at utvalget ikke krevde oppgitt detaljer i en operasjon dersom dette har vært nødvendig for å skjule kilder. Også de tidligere forsvarssjefer kommisjonen har snakket med, har gitt uttrykk for at kontrollen har vært reell.

Selv om alle nye prosjekter har måttet godkjennes av utvalget, har det nok også vært en viss mulighet til å kamuflere mindre saker under sekkeposter uten at det redegjøres i detalj for tiltakets art. Kommisjonen har likevel et klart inntrykk av at det har vært snakk om en reell styring og kontroll. Det har således ikke vært mulig å overføre midler fra konto som stammer fra utenlandske tilskudd til E-staben uten underskrift fra formannen og sekretæren i Kontrollutvalget.

13.11.2. Revisjon og parlamentarisk kontroll

Som nevnt innledningsvis blir etterretningstjenestens regnskap revidert av en egen ekspedisjonssjef i Riksrevisjonen, samme person som også er medlem av Kontrollutvalget. Også de midlene som tilføres fra utenlandske tjenester revideres på samme måte og etter samme prinsipper. Opprinnelig ønsket amerikanerne en egen revisjonsordning for de midlene som skrev seg derfra, samt tilgang på regnskapene. Dette ble imidlertid avslått. Revisors merknader blir som oftest tatt opp direkte i møte i Kontrollutvalget, og protokollert i referatet derfra. Selve regnskapsmaterialet oppbevares ikke i Riksrevisjonen, men returneres E-staben. Med noen få unntak skjer revisjonen ut fra vanlige revisjonsmessige prinsipper.

Fra midten av 1950-tallet ble det videre etablert en ordning med årlige møter med formannen, etter hvert også nestformannen i det som da het Stortingets militærkomité. Bakgrunnen for møtene var at man savnet en ordning med parlamentarisk gransking av E-tjenestens regnskaper. Dette ble tatt opp med den daværende formann i militærkomiteen, senere stortingspresident Bernt Ingvaldsen, og det ble laget en uformell ordning for en tilnærmet parlamentarisk kontroll også av denne delen av

Forsvarets og Riksrevisjonens virksomhet. Det ble etablert et utvalg, bestående av formannen i militærkomiteen, Riksrevisor, vedkommende ekspedisjonssjef i Riksrevisjonen som reviderte regnskapene, samt en representant for Forsvarsdepartementet. Under de årlige møtene gjennomgikk man E-stabens budsjett og regnskap og undertegnet en rapport fra møtet, der man også behandlet Riksrevisjonens merknader. Samtlige sider ved E-tjenestens budsjett ble redegjort for i disse møtene, også den støtten som kom fra utenlandske tjenester.

Ordringen ble formalisert i Kontrollutvalgets protokoll fra møte med Stortinget 17. april 1958. Det ble her protokollert at militærkomiteens formann godkjente den ordning som var innført med hensyn til den budsjettmessige og konstitusjonelle kontroll av personellutgiftene ved E-staben. Ordningen gikk ut på at en spesifisert liste over stillinger som inngår i den faste organisasjon, skulle legges frem for militærkomiteens formann i forbindelse med budsjettfremlegget hvert år. Dette ble å betrakte som Stortingets godkjennelse. Militærkomiteens formann godkjente videre at støtten fra de utenlandske tjenester ble ført som inntekt i forhold til utgiftsbevilgningen, selv om dette ikke var i samsvar med bevilgningsreglementets bestemmelser. Det kunne skje at en anskaffelse kunne bli godkjent, selv om Stortinget ikke hadde bevilget penger til et slikt formål. Riksrevisjonen ville utarbeide et notat til militærkomiteens formann om dette, som formannen ville gi sin påtegning på. Avslutningsvis het det: "Dokumentet ville deretter bli oppbevart av riksrevisor som dekning for Riksrevisjonen for at den konstitusjonelle side av saken er ordnet."

I protokoll fra møte 3. juni 1960 med formannen og nestformannen i Stortingets militærkomité for behandling av E-stabens halvårsbudsjetter, går det frem at det nå er klarert at også nestformannen skal være til stede på møtene.

I 1973 ble ordningen enda mer formalisert, ved at Stortingets president begynte å delta i orienteringene. Fra dette tidspunkt møtte også ofte forsvarsministeren personlig i Stortinget. Forsvarsministeren informerte den utvidete utenriks- og konstitusjonskomiteen om kontaktordningen 13. september 1978, dog uten uttrykkelig å nevne at Stortingets president deltok. Ifølge Karstad-utvalget side 28 sa komiteen seg tilfreds med ordningen, og det er ikke siden fra Stortingets side reist spørsmål ved ordningen. Tilsvarende opplysninger ble gitt av forsvarsminister Johan Jørgen Holst i Stortinget 21. oktober 1987, som svar på et spørsmål fra representanten Kjellbjørg Lunde angående finansiering fra CIA gjennom Forsvaret til Arbeiderpartiet og LOs etterretnings- og overvåkingsvirksomhet. Forsvarsministeren svarte at ingen slike forbindelser kunne bekreftes fra hans side. Han opplyste at regnskapene fra den militære etterretningstjenesten har vært kontrollert av Forsvarsdepartementet og deretter vurdert av Riksrevisjonen. De ble, opplyste han, senere i en tid makulert i samsvar med de til enhver tid gjeldende retningslinjer. Forsvarsministeren opplyste videre at den nåværende praksis var at regnskapene oppbevares.²⁴

Den 21. januar 1988 ble det stilt grunnlagt spørsmål fra representanten Theo Koritzinsky til Stortingets presidentskap om eksistensen av et utvalg i Stortinget med påstått ansvar

²⁴St.forh. 1987 side 104 ff.

for forholdet til den militære etterretningstjeneste. Spørsmålet ble begrunnet med opplysninger den daværende formann i Stortingets forsvarskomiteé, Knut Frydenlund, ga i en vitneerklæring i Ikkevold-saken i Oslo byrett 6. mai 1985. Frydenlund opplyste der at forsvarsministeren en gang i året avgir en muntlig rapport til et engere utvalg i Stortinget, bestående av formannen og nestformannen i forsvarskomiteen, samt stortingspresidenten. Daværende stortingspresident Jo Benkow svarte at han ikke kjente til noe slikt utvalg, men at saker vedrørende etterretningen på grunn av sin karakter, av og til ble drøftet på møter i Stortinget med en slik sammensetning, der også Riksrevisjonen var representert. Møtene fant ifølge Benkow sted sjelden og hadde ingen formell status, ettersom det er regjeringen og Forsvarsdepartementet som har det konstitusjonelle ansvaret for tjenesten.²⁵ Kommisjonen bemerker her at den beskrivelse den daværende stortingspresidenten den gang ga, ut fra beskrivelsen i det foregående, var korrekt. En tidligere forsvarsråd har for øvrig i sin forklaring for kommisjonen fortalt at Benkow i sin tid klart ga uttrykk for et ønske om større formalisering av konsultasjonene, idet han mente deres uklare status var uheldig.

13.11.3. Tidligere vurderinger av Kontrollutvalget

Kontrollutvalget og de institusjoner som er nevnt foran, ble gjenstand for særskilt behandling av det såkalte Karstad-utvalget, som avga innstilling i 1990. Under punkt 2.7 Konstitusjonelt ansvar og kontroll med E-tjenesten, redegjøres det for ordningene, og Karstad-utvalget gir uttrykk for at Kontrollutvalgets virksomhet forholdsvis tidlig tok form av å være mer et forvaltningsmessig styringsorgan for E-tjenesten enn et kontrollutvalg. Årsaken til dette var hovedsakelig av praktisk natur. På grunn av tjenestens sensitive karakter, blant annet samarbeidet som var under oppbygging med blant andre amerikanske etterretningsorganisasjoner, måtte vanlig forvaltningsmessig behandling tilpasses. Kontrollutvalget har derfor i betydelig grad fungert som utøvende forvaltningsmessig styringsorgan for E-tjenesten. Utvalgets virksomhet og ansvarsområde er likevel ikke blitt formalisert ved egen skriftlig instruks. Utvalget fant at Kontrollutvalget fortsatt var en hensiktsmessig arbeidsform for behandling av saker som angår E-tjenesten. Benevnelsen Kontrollutvalg syntes likevel ikke å være dekkende for utvalgets arbeid. Karstad-utvalget foreslo i stedet benevnelsen Forsvarsministerens rådgivende utvalg for etterretningstjenesten. Visse sider ved utvalgets sammensetning ble også tatt opp. Det ble pekt på at sammensetningen har vært hensiktsmessig, men at det formelt sett likevel ville være riktig ut fra forvaltningsmessige prinsipper at Riksrevisjonens deltaker i utvalget hadde status som observatør, ikke som medlem. Dette ville gjøre det lettere å holde Riksrevisjonens formelle ansvar atskilt fra beslutningene eller tilrådingene i utvalget.

Utvalget foreslo videre at stabssjefen i Forsvarets Overkommando erstattet Forsvarssjefen i utvalget. Utvalget foreslo videre at det ble gitt et formelt mandat for utvalget, og la frem et konkret forslag til dette. Utvalgets forslag er til nå ikke fulgt opp, med unntak av at utvalget fra 1990 har forandret navn til Koordineringsutvalget for etterretningstjenesten. Etter at utvalget i sin nåværende form har fått tilslutning i

²⁵Stort.forhandl. 1988 side 2011 ff

Stortinget under den hemmelige stortingsbehandlingen i 1993, vurderes det heller ikke som aktuelt med ytterligere endringer.

Ordningen med et eget utvalg er også beskrevet i en hemmelig stortingsproposisjon for (1992-93), fremmet av Forsvarsdepartementet 29. januar 1993, og behandlet i hemmelig møte i Stortinget 9. mars 1993. I proposisjonen ble det redegjort generelt for tjenestens økonomi, om den støtten som kom fra utenlandsk tjeneste, og om hvorfor budsjettet ikke kan undergis vanlig åpen stortingsbehandling. Det ble videre redegjort for et eget utvalg, Koordineringsutvalget for etterretningstjenesten, som gjennomgår budsjetter, planer, personellrammer, regnskapsoversikter og større materiellanskaffelser. Det ble orientert om utvalgets sammensetning og om forsvarsministerens redegjørelser for stortingspresidenten, lederen og nestlederen i forsvarskomiteen og for Riksrevisjonens sjef. Det ble under stortingsbehandlingen ikke gitt uttrykk for misnøye med ordningen.

13.12. Kontraetterretning i etterretningstjenesten

Kontraetterretning eller kontraspijasje var før og under krigen en viktig del av etterretningstjenesten. Ved reetablering av en nasjonal etterretningstjeneste etter fredsslutningen, ble kontraetterretning betraktet som en del av etterretningstjenesten som ved forsvarets avdelinger skulle drives i samarbeid med politiet. Det apparat som ble bygget opp ved 6. Divisjon fra 1947 og som er beskrevet i kapitlene 11.2.2.4. og 13.8.2. var et kontraetterretningsapparat etter mønster av det som ble utviklet ved avdelingene på slutten av 1930-tallet. Avklaring av ansvarsområdene for Forsvarets etterretnings- og sikkerhetstjeneste i forhold til Politiets overvåkingstjeneste, medførte at forsvarets avdelingers deltakelse i kontraetterretning i fredstid ble nedtrappet fra 1951 og helt avvirket fra 1955.

Den sentrale etterretningstjeneste ved Forsvarets Overkommando II og senere Forsvarsstaben II var i etterkrigstiden engasjert i kontraetterretnings- og sikkerhetstjeneste sammen med våre allierte, først gjennom "screeningen" av tyske tropper i Norge og deretter ved norsk deltakelse i okkupasjonen av Tyskland ved Tysklandsbrigaden. Det stabselement som i Forsvarsstaben II ivaretok dette arbeidet er beskrevet under kapittel 10.2. Det første offensive ledd for kontraetterretning under staben var Femmannsgruppens organisasjon som dannet grunnlaget for Stay behind. Innsamling av informasjon om personer og grupperinger som kunne mistenkes for unasjonalt virksomhet er beskrevet i 13.4.1.2. Samarbeidet med våre nære allierte i NATO førte til en omorganisering av denne virksomheten til en ren okkupasjonsberedskap for krigsbruk. Kartlegging og rapportering av unasjonale elementer og tilsvarende virksomhet ble trappet ned og avsluttet i løpet av 1950-årene.

Som nevnt under kapittel 15.2 deltok E-staben aktivt sammen med ledende kretser i arbeiderbevegelsen i forbindelse med forsøk på å hindre aksjoner rettet mot lossing av amerikansk våpenhjelpmateriell tidlig på 1950-tallet. Herunder ble den hemmelige organisasjon under Martens Meyer engasjert i lokalt samarbeid med fagorganisasjoner og politi på steder hvor materiell skulle losses. Et vitne har forklart at E-staben særlig

var interressert i hvem som sto bak denne type aksjoner. Dette gir stabens medvirkning et kontraetterretningmessig preg.

Instruks for samarbeid mellom de militære myndigheter og politiet til trygging av Rikets selvstendighet og sikkerhet av 18. august 1955 slår fast at all overvåkingstjeneste utenfor militært område er politiets ansvar og oppgave. Korrespondanse som kommisjonen har gjennomgått viser at dette var klart forstått av Etterretningsstabens ledelse. Kommisjonens gransking viser imidlertid at Etterretningsstabens har drevet kontraetterretning, om enn i begrenset grad, helt frem til 1990.

Som det fremgår av kapittel 13.6.1.4. gjennomførte Etterretningsstabens en omfattende avlytting av utenlandske kontorer gjennom avlyttingsanlegget i Ruseløkka-bunkeren gjennom hele 1950-tallet. Hensikten med slik avlytting må i hovedsak ha vært et ledd i kontraetterretning. Avlyttingen skjedde i samarbeid med politiet, som i en del av denne perioden nyttet E-stabens organisasjon for utskrivning av bånd og oversettelse.

Av kapittel 13.6.2.3. fremgår at etter at avlyttingen av utenlandske kontorer i bunkeren ble avvirket omkring 1960, mottok Etterretningsstabens avlyttingsresultater gjennom politiets avlytting av utenlandske kontorer frem til 1990, da ordningen ble stoppet av overvåkingssjef Urdal. Det er dog noe uklart hva som skjedde tidlig på 1960-tallet. Fra 1971 fikk E-stabens rutinemessig innsyn i dette materialet gjennom en egen liaisonoffiser fra E-stabens som fikk kontor plass ved Overvåkingssentralen, jf 13.6.2.3.

Liaisonoffiseren hadde frem til 1982 som hovedoppgave å gå igjennom utskrifter fra telefonkontroll rettet mot utenlandske kontorer. I sin forklaring har liaisonoffiseren fortalt at han analyserte materialet videre, ofte i samarbeid med kontakter som var spesialister på angjeldende lands forhold.

Trond Johansen, som var liaisonoffiserens foresatte i E-stabens, har forklart at E-stabens bruk av personell som reiste eller oppholdt seg i andre land og som hjalp stabens med å skaffe opplysninger innen viktige etterretningmessige områder, krevde en sikker basis for rekruttering og beskyttelse mot utenlandsk kontraetterretning. Utenlandsk kontraetterretnings første forsvarslinje mot norsk etterretningstjeneste i utlandet går i Norge. Den virksomhet som drives her i landet for å motvirke norsk etterretning rettet mot utlandet må Etterretningsstabens forsvare seg mot Dette krever en kontinuerlig innsikt i organiseringen og intensiteten av utenlandsk etterretning på norsk område fra stabens side.

Et vitne har forklart at han av en offiser som representerte Etterretningsstabens ble spurt om å reise til en verdensfestival for ungdom og studenter i Moskva. Hans oppgave var å følge med de norske delegatene og spesielt merke seg kontakter med russerne. Han ble senere sendt på to tilsvarende arrangementer i utlandet med samme oppdrag. Dette skjedde i siste halvpart av 1950-årene og frem til 1960/61. Han rapporterte hver gang til samme offiser hvilke kontakter norske deltakere hadde under festivalen. Holdninger og uttalelser var også av interesse. Offiseren, som har forklart seg for kommisjonen og som arbeidet for Alf Martens Meyer på 1950-tallet og for Trond Johansen senere, har

bekreftet forannevnte vitnes opplysninger, og fortalt at han rekrutterte og var føringsoffiser også for andre med tilsvarende oppdrag.

I overvåkingspolitiets arkiv har kommisjonen funnet et brev fra samme offiser til en navngitt politimann datert 19. august 1971, hvor offiseren rapporterer en kontakt mellom sovjetiske diplomater og en navngitt nordmann. Informasjonen er ifølge brevet innhentet i Rostock samme år under Østersjøuken. Offiseren kommenterer i samme rapport holdninger og effektivitet hos lederne ved den norske delegasjonen og at disse hadde uttrykt at "menneskematerialet" ved den norske kontingenten var dårlig, mange var ubetydelige, og mange ville bare ha seg "en billig fyll".

Trond Johansen har forklart at E-staben var interessert i en del ungdom med russisk-kunnskaper og som man antok i lengre perioder kunne ta studieopphold i Sovjetunionen. Disse kunne rapportere trekk ved sovjetisk utvikling. Han sier seg uten kjennskap til oppdrag gitt av E-staben som omhandlet rapportering på norske medreisende. Slik virksomhet fant i det vesentlige sted før han selv fikk ansvaret innen denne sektoren.

Rapporten fra 1971 om kontakt mellom norske borgere og sovjetiske diplomater, er ifølge Trond Johansens forklaring opplysninger som E-staben innhenter for å få innsikt i utenlandsk agentvirksomhet i Norge og andre land for beskyttelse av egne agenter. Han kan ikke erindre å ha behandlet denne spesielle rapporten selv. Han uttrykte den oppfatning at opplysningene om norske deltakeres virksomhet under Østersjøuken sannsynligvis var "overskuddsinformasjon" fra vedkommende kilde som ble antatt å være av interesse for overvåkingspolitiet og derfor meddelt videre. Han kunne huske at han ved noen anledninger hadde fått og sendt videre slik informasjon. Han understreket at E-stabens kilder rapporterte det de fant kunne være av interesse for norske myndigheter. Dette kunne fra tid til annen omfatte nordmenn. E-staben interesserte seg imidlertid bare for forhold som hadde betydning for norsk etterretningsvirksomhet i utlandet.